

TIJDSCHRIFT VOOR DE ECONOMISCHE GESCHIEDENIS IN NEDERLAND JAARGANG 9 (1995) NO. 2

NEHA

Bulletin

Redactie

mw. dr. W. Asbeek Brusse (1997); drs. H.J. de Jong (1996); drs. J.P.B. Jonker (1996), *voorzitter*; dr. H.A.M. Klemann (1998); dr. C. Lesger (1997); prof. dr. P. Scholliers (1999); mw. drs. H.J.M. Winkelman, *secretaris* (1998) (jaar van aftreden)

Redactiesecretariaat *NEHA-Bulletin*

H.J.M. Winkelman, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam
telefoon (020-) 668 58 66 / fax (020-) 665 41 81

Bestuur van de vereniging het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief

Drs. J.E. Andriessen; drs. H. Bordewijk; drs. C.P. van Dijk; prof. dr. E.J. Fischer, *penningmeester*; prof. dr. J.L.G.M. Jansen; S.J. Jonker; drs. J.C. van Kessel; J. Kloosterman, *directeur-secretaris*; H.J. Neeleman RA, *voorzitter*; mw. dr. K.E. Sluyterman; prof. dr. Joh. de Vries

Leden van de vereniging het NEHA ontvangen het *NEHA-Jaarboek* en het *NEHA-Bulletin* gratis. Men kan zich telefonisch of schriftelijk opgeven als lid van de vereniging bij het NEHA, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, tel. 020-6685866, toestel 263. Het lidmaatschap kost *f* 90,- (voor studenten en aio's *f* 50,-).

Foto op de omslag:

Uit een serie van zeven foto's van de Koninklijke Nederlandsche Beyersche Bierbrouwerij, ca 1904. Fotograaf: Willem Witsen. (Copyright: Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden).

Het copyright van de andere in dit NEHA-bulletin opgenomen foto's berust bij de beheerders van de genoemde collecties.

ISSN 0920-9875

INHOUD

RECENTE GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE, H.A.M. Klemann	101
---	-----

HISTORISCHE NATIONALE REKENINGEN IN DISCUSSIE

A. De beperkingen van de nationale boekhouding (I. Cassiers)	120
B. Reconstructies van nationale rekeningen. Een discussiebijdrage (H.A.M. Klemann)	130
C. Graeme Snooks' 'bruto gemeenschapsinkomen' van de 'totale economie': een alternatief voor de traditionele nationale rekeningen? (P. Scholliers)	136
D. Historische nationale rekeningen: enkel een verzameling droge cijferreeksen? (E. Buyst)	142
E. Over het nut en nadeel van de historische nationale rekeningen (J.P. Smits)	144
F. Literatuurlijst en referenties	149

BOEKBESPREKINGEN

F. Angiolini en D. Roche (ed.), <i>Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne</i> (A. Wegener Sleeswijk)	151
J.-J. Aubert, <i>Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores, 200 BC-AD 250</i> (L. de Ligt)	152
R.J. van der Bie, <i>Een doorlopende groote roes. De economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921</i> (I. Kuipers)	155
John F. Chown, <i>A History of Money. From AD 800</i> (W. Korthals Altes)	158
R. Filarski, <i>Kanalen van de Koning-Koopman. Goederenvervoer, binnenvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw</i> (J.P. Smits)	160
J. Foreman-Peck, R. Millward, <i>Public and Private Ownership of British Industry 1820-1990</i> (R. Fremdling)	162
W.L. Korthals Altes, <i>Changing Economy in Indonesia. Volume 15: Prices (Non-Rice) 1814-1940</i> (P. van der Eng)	163
G.C.P. Linssen, <i>Van Spaendonck: een case-study naar bemiddelingsgedrag. Een schets van de spilfunctie, die mr. dr. B.J.M. van Spaendonck (1896-1967) innam temidden van bedrijfsleven en overheid</i> (P. van Dun)	165
H.A.J. Maassen, <i>Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland van Lombard tot Gemeentelijke Kredietbank</i> (R. van der Voort)	166

A.M. Mulder, <i>Denken over beleid. De Nederlandse economische politiek in het Interbellum</i> (P. de Hen)	168
R. Paping, <i>Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860</i> (L. Heerma van Voss)	169
E. Schremmer, <i>Steuern und Staatsfinanzen während der Industrialisierung Europas. England, Frankreich, Preussen und das Deutsche Reich 1800 bis 1914</i> (W. Fritschy)	171
A.P. van Vliet, <i>Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondegebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)</i> (J. Kerkhoven)	173
H. van Voorst Vader-Duyckinck Sander, <i>Leven en laten leven; een biografie van ir. Adriaan Stoop 1856-1935</i> (J. Thomas Lindblad)	174
J. de Vries, A. van der Woude, <i>Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei</i> (H. Nusteling)	176
Rolf van der Woude, <i>Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad</i> (B. de Vries)	180
VERSCHENEN LITERATUUR	183
OPGEDIEPT	
Een verwaarloosde bron: de Nijverheidsenquête van Struve en Be- kaar (1888-1890) (G. Reudink)	190
WERK IN UITVOERING	
Women, work and demographic behaviour in the Netherlands, 1880-1960 (A. Janssens)	194
Samenwerking: Contactpunt Economische en Sociale Geschiede- nis opgericht (J. van Gerwen)	196
Op zoek naar een schat aan (bedrijfs)foto's (M. Boom)	197
FOTOKATERN	200
VOORAANKONDIGINGEN CONGRESSEN	
36e Annual Cliometrics Conference, USA 17-19 mei 1996	206
3e Internationale Conferentie Stedengeschiedenis, Boedapest 29- 31 augustus 1996	206
Seminars ESTER-netwerk in 1996	206
12th International Economic History Association, Spanje augus- tus 1998	207
European Association of Historical Economics, Venetië 19 en 20 januari 1996	207

Stuudiemiddag Stichting Bedrijfsgeschiedenis 'Onderzoek in opdracht', Utrecht 8 mei 1996	207
--	-----

KRONIEK

14e Conferentie van de Stichting Maatschappijgeschiedenis (L. Rietbergen)	207
Congres 'Techniek in Nederland in de negentiende eeuw' (L. Heerma van Voss)	208
42ste Nederlands-Vlaams (v/h Belgisch) Congres (L. Vos)	209
Mijnbouwhistorische studiedag (N. van Horn)	211
State Finance: the European Experience 1200-1800 (W. Fritschy)	212
Internationale samenwerking en coördinatie (J. van Gerwen) .	215
Tweede Studiedag in 1995 van de Stichting Bedrijfsgeschiedenis (A. Veenendaal Jr)	216
JAARVERSLAG NEHA 1994	217

RECENTE GESCHIEDSCHRIJVING OVER DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE¹

Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht

1. Inleiding

Er is eindeloos veel geschreven over de Industriële Revolutie in Groot-Brittannië. Ook indien men zich beperkt tot de publikaties van na de Tweede Wereldoorlog, gaat het om een onoverzienbare vloed van geschriften. Zowel vóór als na die oorlog was de geschiedschrijving zonder twijfel ideologisch gekleurd. De klassieke opvatting dat de Britse arbeider er qua inkomen in de eerste helft van de negentiende eeuw niet op voor-, maar op achteruit ging omdat de accumulatie moest worden gefinancierd uit de kapitaalinkomens, viel bijvoorbeeld na de oorlog nog slechts bij een enkele Marxist te beluisteren.² Een optimistischer idee over inkomen en levensstandaard werd dominant.³ Daarbij speelde niet alleen de idee dat de ondernemersgewijze productie voor iedereen voordelig uitpakte, maar ook de Keynesiaanse opvatting dat brede lagen van de bevolking vraag moeten kunnen uitoefenen wil economische groei van de grond komen. Tegenwoordig is de optimistische visie nog steeds dominant hoewel de Koude Oorlog verdwenen is en ook het Keynesiaans denken vergeten lijkt. Op het eerste gezicht ontstaat de indruk dat de ideologie naar de achtergrond is gedrongen. Daarvoor is het gebruik van de theorieën en methoden van de economische wetenschap in de plaats gekomen. Schijnbaar objectieve cijfers geven een beeld van de ontwikkeling. Echter, de theorievorming binnen de economische wetenschap is niet ideologisch neutraal. Economisch-historici koesteren de illusie dat hun onderzoek invloed heeft op die theorievorming. Het is echter de vraag of het niet eerder zo is dat de wijze waarop historici tegen hun onderzoeksobject aankijken in sterke mate wordt bepaald door de dominante economische theorie. Na de Tweede Wereldoorlog bepaalde het Keynesiaans denken de theorievorming. In de jaren zeventig maakte het neo-klassiek gedachtengoed een opmerkelijke reëntree. In dit artikel over de geschiedschrijving betreffende de industrialisatie in Groot-Brittannië dient de vraag te worden gesteld in welke mate ideologisch gekleurde opvattingen respectievelijk economische theorievorming het beeld hebben bepaald.

De late achttiende en vroege negentiende eeuw in Groot-Brittannië wor-

den traditioneel gezien als een periode van industrialisatie en groei. Economische groei per hoofd bleek mogelijk ondanks demografische groei. Malthus leek ongelijk te krijgen. De groei kwam niet tot stilstand door dalende meeropbrengsten. Vanaf de late achttiende eeuw kwamen er in Engeland structurele veranderingen in de economie op gang. Een steeds geringer deel van de bevolking was werkzaam in de landbouw. Steeds grotere groepen woonden en werkten in steden. De fabriek bracht nieuwe organisatievormen. Machines en nieuwe grondstoffen verlegden de grenzen van de produktie. Armoede kon worden uitgebannen. Engeland had de weg gevonden die naar welvaart leidde. Na de Tweede Wereldoorlog bestond de idee dat in Europa de weg te vinden viel die de rest van de wereld diende te gaan wilde ook zij welvaart bereiken. In 1969 schreef Landes in *The Unbound Prometheus*: 'if history is the laboratory of the social sciences, the economic evolution of Europe should provide the data for some rewarding experiments.'⁴ Ook Rostows theorieën waren een illustratie van dat idee. Zijn fasentheorie, ontwikkeld aan de hand van de Europese economische geschiedenis, werd geldigheid toegedicht voor alle plaatsen en tijden. De belangstelling voor de negentiende-eeuwse geschiedenis was daarom niet louter historisch, maar ook sociaal-wetenschappelijk gemotiveerd. Sociale wetenschappers koesterden toen nog de hoop de wereld te kunnen beheersen en verbeteren.

2. De historiografische ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog

De theorie waarmee Rostow in de jaren veertig en vijftig de Industriële Revolutie dacht te verklaren, riep vragen op. Industrialisatie moest volgens hem beginnen met een sprong voorwaarts en via *self-sustained growth* uitlopen op een rijpe industriële maatschappij. De *take-off* werd gekenmerkt door een sprong in de investeringsratio van minder dan 5% naar meer dan 10%, één of meer *leading sectors* en een opvallende stijging van het Netto nationaal produkt (NNP) en het inkomen per hoofd.⁵ In Groot-Brittannië viel dat proces al vanaf de late achttiende eeuw waar te nemen, aldus Rostow. Kuznets achtte Rostows concept echter weinig zeggend en meende dat het al heel makkelijk was groei in fasen te verdelen:

'Since modern economic growth presumably has roots in the past, a nonmodern economy stage and a stage of preparation are readily suggested, and we can divide the latter into several phases: initial preparatory phase, middle preparatory phase, and final preparatory phase. etc...'

Zo'n indeling moet echter voldoen aan een aantal criteria:

- 1 Elke fase moet empirisch toetsbare eigenschappen hebben
- 2 Die eigenschappen moeten karakteristiek zijn voor de betrokken fase en niet ook in die combinatie in andere fasen voorkomen
- 3 De relatie met de voorafgaande fase en de erop volgende fase moet duidelijk afgebakend zijn

Kuznets achtte Rostows afbakening onduidelijk. De voorbereidingsfase en

de *take-off* vallen moeilijk te ontrafelen en de *take-off* onderscheidde zich slechts van de erop volgende fase (*the drive to maturity*) door een sprong in de investeringen.⁶ Haupt vat de kritiek samen: De *take-off* is theoretisch ontoereikend en empirisch zwak onderbouwd.⁷ Dat laatste wordt geïllustreerd door Marczewski, die in Frankrijk nergens in de negentiende eeuw een *take-off* kan ontdekken. Op grond daarvan wijst hij niet alleen Rostows theorie, maar elke theorie af die algemene geldigheid claimt.⁸ Ook Landes idee dat Europa als een laboratorium ter bestudering van de industrialisatie kan worden beschouwd, wordt door hem verworpen.

Gerschenkron komt meer impliciet met kritiek op Rostow door eveneens een universele theorie af te wijzen, maar hij weet Landes laboratorium te redden. In *Economic backwardness in historical perspective* verwerpt hij de idee van ijzeren historische wetten. Wel kan de historicus van de Industriële Revolutie factoren aanwijzen die van belang zijn in soortgelijke processen elders. In Europa vallen enige basiselementen van de industrialisatie te ontdekken, waarmee de rest van de wereld zijn voordeel kan doen. Aan Engeland heeft men hierbij echter weinig. Gerschenkron suggereert dat de Engelse weg een geheel andere was. De Britse Industriële Revolutie was uniek, want het betrof de eerste. Elke latere industrialisatie kan worden gezien als een poging om achterstanden in te halen.⁹ Gerschenkrons werk gaat over de vraag hoe economische achterstanden worden weggewerkt. De ontwikkeling op de Britse eilanden plaatst hij daarmee impliciet in een andere categorie. Hij verwerpt *de facto* Rostows ideeën waarin het onderscheid tussen koploper en navolgers niet wordt gemaakt. In Groot-Brittannië ontstond ook volgens Mathias de industrie spontaan.¹⁰ De Britse Industriële Revolutie was uniek omdat ze de eerste was, zo meent ook hij in 1969. Tien jaar later constateert hij dat economische groei zich in de achttiende eeuw niet tot Engeland beperkte. Ook de industrie vertoonde elders sterke overeenkomsten met de Britse. Wel was de technologie Brits, maar zelfs daarin was het land minder uniek dan vaak gedacht. De ontwikkeling van de wetenschap was Europees. Slechts achteraf bleek Groot-Brittannië uniek. In het midden van de negentiende eeuw had dit land een voorsprong opgebouwd die niet viel toe te schrijven aan één factor. Er was in het achttiende-eeuwse Engeland niets dat niet ook elders te vinden viel. Het bijzondere moet worden gezocht in de combinatie van factoren en omstandigheden.¹¹ Na de Britse industrialisatie kon zo'n proces nooit meer spontaan plaatsvinden. Imitatie en overheidsbemoeienis speelden telkens een rol.¹²

Ook Crafts, een belangrijke vertegenwoordiger van de kwantitatieve school, nuanceert de uniciteit van de Britse industrialisatie in zekere zin. Hij legt met de jongste generatie historici de nadruk op de continuïteit in plaats van op discontinuïteit. Anderzijds beschouwt hij het als een verdienste van de *New Economic History* dat deze heeft aangetoond dat de Britse ontwikkeling uniek was. De Britse weg valt niet te vergelijken met die van het continent, want Groot-Brittannië was de eerste.¹³ In een artikel uit 1977 over de vraag waarom het de eerste werd, constateert hij dat op die vraag drie typen antwoorden zijn gegeven. Er zijn studies:

- 1 die één cruciale factor aanwijzen
- 2 die de ontwikkeling op lange termijn aanwijzen
- 3 die een groot aantal gunstige voorwaarden beschrijven.¹⁴

Monocausale verklaringen (ad 1) worden nauwelijks nog serieus genomen. Toen Crafts zijn artikel schreef, had ook het aanwijzen van een aan de Industriële Revolutie voorafgaande periode van groei (ad 2) afgedaan. Nef had rond de Tweede Wereldoorlog die weg bewandeld, maar zijn theorie over een zeventiende-eeuwse industriële revolutie leek weerlegt.¹⁵ Ook bij Rostows ideeën werden al vraagtekens geplaatst, maar de calculaties van Deane en Cole gaven in de late achttiende eeuw nog een sprongsgewijze versnelling van de groei te zien.¹⁶ Niemand twijfelde er aan dat er een breuk plaatsvond. Crafts artikel was een pleidooi tegen het aandragen van een waslijst van oorzaken als verklaring voor de Britse ontwikkeling. (ad 3) De lijst van verschillen tussen Engeland en het continent achtten ook Milward en Saul, een duo dat in de tijd dat Crafts zijn artikel schreef een tweetal boeken over de continentale ontwikkeling publiceerde, van weinig waarde. Er valt in Engeland niets aan te wijzen dat niet ook elders te vinden viel.¹⁷ Op grond hiervan komt Crafts tot de conclusie dat de vraag onjuist is waarom de Industriële Revolutie in Engeland zijn beslag kreeg. Er dient te worden onderzocht welke vroeg achttiende-eeuwse factoren vóór het eind van die eeuw een Industriële Revolutie waarschijnlijk maakten. Gegeven het feit dat de Industriële Revolutie in Engeland uniek was, heeft het geen zin te proberen een model te bouwen. Wetmatigheden van de vorm als A dan B, zoals bij Rostow te vinden waren, bieden geen oplossing. Het feit dat Groot-Brittannië in 1790 een voorsprong had, betekent niet dat die voorsprong al in de vroege achttiende eeuw bestond. Er kan zelfs een achterstand zijn geweest waarvoor creatieve oplossingen zijn bedacht. Volgens neo-klassieke economen kunnen prijschommelingen van produktiefactoren leiden tot substitutie. Factorsubstitutie en innovatie vallen niet te onderscheiden. Zo kan een achterstand worden omgezet in een voorsprong, aldus Crafts.¹⁸ Op zich is zijn idee juist dat innovatie niet van factorsubstitutie valt te onderscheiden, maar het is onjuist te redeneren dat het feit dat er een industriële revolutie in de late achttiende eeuw plaatsvond, betekent dat er aan het begin van die eeuw factoren geweest moeten zijn die dit waarschijnlijk maakten.

Crafts kritiek op de vergelijkende economische geschiedenis snijdt slechts ten dele hout. Het is een feit dat er in het achttiende-eeuwse Engeland niets te vinden viel dat niet ook elders kon worden waargenomen. Daarom wordt de Industriële Revolutie wel vergeleken met de Italiaanse Renaissance.¹⁹ Er kan een waslijst aan factoren worden aangedragen die van invloed waren, maar alles bijeen verklaren ze de gebeurtenissen niet. Crouzet schrijft in dit verband dat er in beide perioden economische, culturele, juridische en politieke ontwikkelingen samenkwamen waardoor een sfeer ontstond die als katalysator werkte.²⁰ Het klinkt alsof hij de *tijdgeest* als verklaring wil aanwijzen, maar dat bedoelt hij niet. Zijn verklaring moet worden gezien als een pleidooi voor het accepteren van het feit dat verklaringen steeds bestaan uit een ordening van de gewraakte waslijst. Uiteraard verklaart dat nooit alles.

Landes schreef daarover:

A definitive answer is impossible. We are dealing with the most complex kind of problem, one that involves numerous factors of variable weights working in changing combinations...it would be hard...to find two historians who would agree across the board on the 'causes' of the European economic advance. Still, one man's interpretation can serve to sharpen the appreciation of others.²¹

Hier wordt verwoord dat de geschiedenis een debat is zonder einde. Dat er sprake is van een lijst van factoren betekent niet dat het niet legitiem is te onderzoeken waarin de ordening per land verschilt. Natuurlijk worden er geen *covering laws* ontdekt, maar die conclusie van Crafts mag een tautologie heten. De geschiedenis kent geen *covering laws*. Rostows theorie dient alleen daarom al te worden verworpen.²² Wel kan, door het vergelijken van geordende factoren die de ontwikkeling in Groot-Brittannië verklaren en van soortgelijke lijsten betreffende andere landen, worden gezien welke combinatie van factoren voor de unieke ontwikkeling op de Britse eilanden of de niet minder unieke elders verantwoordelijk is. Door te ontkennen dat zo'n vergelijking mogelijk is omdat de gebeurtenissen uniek waren, ontkent Crafts dat geschiedenis zinvolle kennis op kan leveren.²³

3. *Kwantitatieve stromingen*

De laatste jaren wordt er weinig aandacht meer besteed aan algemene theorieën die de geschiedenis kunnen verklaren. Steeds meer wordt in de eerste plaats de empirie onderzocht. De historicus lijkt daarmee terug bij zijn stiel. Wel is de economische geschiedenis kwantitatiever geworden en is de theorievorming van groter invloed op de wijze waarop de empirie wordt bekeken. De tijd dat de historicus onbevangen de geschiedenis uit de archieven dacht op te scheppen, ligt lang achter ons, maar ook de idee dat het mogelijk is een theorie te formuleren die de ontwikkeling in verleden, heden en toekomst verklaart, is verlaten. Voor sommigen blijkt dat een teleurstelling:

Inmiddels zijn de spannende tijden in de economische geschiedenis ook al weer voorbij. Ik kan met de beste wil van de wereld niet zien wat er spannend is aan de economische geschiedenis van dit moment. In de jaren zestig had je nog spannende dingen zoals de *take-off*-theorie van Rostow.(..) Het laatste echt spannende was de theorie van Wallerstein.(..) Maar er is geen mens meer die dat nog serieus neemt. Het is allemaal uitgekauwd.²⁴

Aldus de Leidse hoogleraar Klein in een interview in *NRC-Handelsblad*. Het klinkt als de verzuchting van een oude man die nog weet hoe vroeger de zomers warmer en de winters kouder waren. Voor een lezer van een economisch-historisch tijdschrift zouden deze opmerkingen aanleiding kunnen zijn naar opwekkender lectuur om te zien. Toch maakt Kleins opmerking wel duidelijk dat er veel is veranderd in de economische geschiedschrijving sinds Rostow zijn theorie ontwikkelde. Zelfs heeft hij in zekere zin

gelijk, de economische geschiedenis is minder spectaculair geworden.²⁵ In de jaren zestig ontstond een kwantitatieve stroming die grote invloed kreeg. Deze beweging betekende een omslag voor de geschiedenis betreffende de Industriële Revolutie. Deane en Cole verrichtten pionierswerk met hun *British Economic Growth, 1688-1959*.²⁶ Hoffmann had al in 1940 zijn *Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriegesellschaft von 1700 bis zur Gegenwart*, gepubliceerd, maar een Engelse vertaling liet tot de jaren zestig op zich wachten.²⁷ In Engeland zijn sindsdien vele pogingen ondernomen macro-economische cijfers voor de grote negentiende eeuw te berekenen. Voor Rostow bleek dit fataal. In de cijfers wees niets op een *take-off*.²⁸

De cijferreeksen betreffende de industriële productie of het nationaal inkomen in Groot-Brittannië in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn alle ingenieuze constructies, gebaseerd op mager bronnenmateriaal. Steeds wordt teruggegrepen op de door complexe berekeningen en schattingen geconstrueerde deelreeksen van Deane en Cole of van Hoffmann die telkens door middel van nieuwe, op onduidelijke wijze tot stand gekomen wegingsfactoren tot nationale produkt- of industriële produktiereksen worden geaggregeerd.²⁹ Pas vanaf ± 1855 komen er betere gegevens ter beschikking.³⁰ Sinds de eerste cijfers door Deane en Cole werden samengesteld, is de macro-economische groei voor de late achttiende en vroege negentiende eeuw steeds verder neerwaarts bijgesteld.³¹ Deze ontwikkeling wordt veroorzaakt door een goeddeels impliciete discussie over de vraag hoe zwaar de groeisectoren moeten worden meegewogen in het industriële productie- of nationaal-productcijfer.³² De industriële groei maakt bij Deane en Cole vanaf 1780 een sprong doordat zij hun wegingsfactoren bepaalden aan de hand van de exportcijfers. De tijdens de Franse oorlogen snel groeiende exportindustrieën werken daardoor in de Deane-en-Cole-reeks sterk door.³³ Daartegenover staan de cijfers van Harley en de reeks die Crafts, Leybourne en Mills daaruit hebben gedistilleerd. De groei is hier tot 1815 minimaal. Elke invloed van de groei-industrieën op het industriële productiecijfer lijkt dan ook geëlimineerd. De katoenindustrie weegt tot 1815 maar voor 1% mee in dat cijfer doordat de wegingsfactoren tussen 1780 en 1815 niet worden bijgesteld. Voor de periode na 1815 worden andere wegingscoëfficiënten vastgesteld, waardoor de groei-industrieën zwaarder gaan wegen. Uiteraard komt dan ook volgens deze berekeningen de macro-economische groei op gang.³⁴ Met andere woorden, de groei in de cijfers wordt voornamelijk bepaald door de keuze van de wegingsfactoren. Tot op heden zijn daar geen heldere criteria voor. Het is duidelijk dat de ontwikkeling van het industrieel groeicijfer ergens tussen de cijfers van Deane en Cole en die van Harley in moet liggen. Hoe hoog de groei feitelijk was, valt wellicht te ontdekken indien er geheel nieuw onderzoek wordt gedaan. Daarbij dient zowel de ontwikkeling van de productie, het inkomen als de vraag te worden onderzocht, zodat de éne reeks aan de andere getoetst kan worden. Bovendien dient men terug te gaan naar de bron. Het steeds opnieuw ordenen van steeds dezelfde bedrijfstaksreeksen tot steeds andere industriële of nationale produktiereksen door het vaststellen

van wegingsfactoren afhankelijk van de smaak van de onderzoeker heeft geen zin en leidt slechts tot verwarrende, weinig inspirerende discussies zonder eind.³⁵

4. Continuïteit versus discontinuïteit

Het feit dat de moderne historiografie een heel ander beeld geeft dan die van een vorige generatie, hangt samen met het feit dat die vorige generatie het onverwachte wilde benadrukken. Rostow publiceerde *The Stages of Economic Growth* in 1960. Van de economische groei uit de pre-statistische periode bestond toen nog geen beeld. Hoffmann was nog niet vertaald en de Duitse versie werd door Rostow niet geraadpleegd. De snelle groei van de investeringen die de laatste verwachtte, werd vooral bepaald door cijfers betreffende Zweden, waar hij in de late negentiende eeuw een *take-off* waarnam.³⁶ Ook Deane en Cole schrokken niet terug van groeicijfers van 3 à 4% in de late achttiende eeuw.³⁷ De jaren zestig van onze eeuw lieten perioden zien van veel snellere groei. Daar komt bij dat de enorme technische en organisatorische veranderingen die in de late achttiende en vroege negentiende eeuw werden geprojecteerd, in Keynesiaanse ogen opgeroepen moesten zijn door een vraagimpuls. Snelle groei was noodzakelijk om de veranderingen te kunnen verklaren. De groeipercentages die deze historici waarnamen, zijn vermoedelijk te hoog. Thans bestaat er een tendens om de groei in de late achttiende eeuw te bagatelliseren. Er was volgens sommigen zelfs sprake van stagnatie. De Britse economie had zich ontwikkeld tot een markteconomie met verregaande arbeidsverdeling en regionale specialisatie. Groei van de bevolking en stijgende welvaart waren het land in de achttiende eeuw ten deel gevallen, maar tegen het eind van de eeuw leek dat proces tot staan te zijn gekomen. De groei kon niet voortgaan ten gevolge van een gebrek aan aanbod van voedsel en grondstoffen. Stabilisatie leek het best bereikbare.³⁸

Het is een verademing te lezen dat Mathias ook recentelijk nog rond 1780 een ombuiging richting groei waarnam. Het feit dat de groei geringer was dan die wij uit latere perioden kennen, wordt volgens hem veroorzaakt door het feit dat Groot-Brittannië het eerste land was dat de weg naar een Industriële Revolutie had ingeslagen. Elke stap in de ontwikkeling moest het zelf ontdekken. In de ogen van Mathias is er wel degelijk sprake van een fundamentele transformatie van de economie en een aanzet tot groei. Het ging alleen minder snel dan Rostow op grond van *Fingerspitzengefühl* verwachtte. Ook is Mathias van mening dat een goed deel van de technische transformatie die in de laatste decennia van de achttiende eeuw van start ging, werd afgedwongen om knelpunten aan de aanbodzijde op te ruimen die ontstonden door de voortdurend stijgende vraag. Voor hem betekent de nieuwe ontwikkeling in de economische geschiedenis dat de groeivoet neerwaarts moet worden bijgesteld. Dat de term Industriële Revolutie ongelukkig is gekozen, wil Mathias niet ontkennen, maar hij weigert de hele ontwikkeling te bagatelliseren. De idee dat de Britse economische geschiedenis van de negentiende eeuw

begon met een spectaculaire sprong ligt ver achter ons. Niemand denkt meer in termen van snelle macro-economische groei ten gevolge van technische verandering, zoals Landes in 1969 nog deed.³⁹ Crafts spreekt nog van de Industriële Revolutie omdat de economie structureel transformeerde. Een steeds groter deel van de beroepsbevolking verliet het platteland en de landbouw en vond emplooi in de stedelijke industrie.⁴⁰ Fores laat het concept van de Industriële Revolutie helemaal vallen.⁴¹ Er valt voor die stap wel iets te zeggen. Anderzijds moet worden geconstateerd dat er in Groot-Brittannië in de late achttiende en vroege negentiende eeuw op het velerlei gebied in de economie grote veranderingen plaatsvonden.

'The name 'industrial revolution' is hallowed by use and it is impossible to prevent its use,' zo constateert Mathias pragmatisch.⁴² Hij ziet het als de eerste fase van een proces van industrialisatie. Om vast te stellen of dit proces begonnen is, zijn er twee maatstaven:

- 1 De economie als geheel wordt geconfronteerd met een hogere groeivoet
- 2 Er is sprake van structurele verandering

Technische verandering is volgens hem als criterium onbruikbaar. Dat is een continu gebeuren. Wel verschilt het tempo van tijd tot tijd, maar dat valt nauwelijks te meten. Voor de criteria die hij aandraagt is dat wel mogelijk. De Industriële Revolutie wordt gekenmerkt door discontinuïteit in de statistische reeksen. Er moet sprake zijn van een ombuiging naar een langdurig, hoog groeitempo. Kwantificering is dan ook noodzaak. Uiteraard gaat groei gepaard met technische vooruitgang. Zonder technische ontwikkeling loopt groei uit op stagnatie. Hij concludeert dat het groeitempo dat wordt waargenomen gedurende de Industriële Revolutie de laatste decennia neerwaarts is bijgesteld, maar dat vanaf 1780 toch in de cijfers een trend naar groei per hoofd waarneembaar wordt. Bovendien groeide de industrie sneller dan de landbouw, hetgeen belangrijke structurele veranderingen teweeg bracht.⁴³

De huidige macro-economische cijfers zijn tot diep in de negentiende eeuw onbetrouwbaar. Voor de moderne historiografie is deze conclusie pijnlijk omdat de neerwaarts bijgestelde cijfers zijn gebruikt om aan te tonen dat de Industriële Revolutie niet meer was dan een rimpeling in een langdurig ontwikkelingsproces. De indruk bestaat dat de idee dat de ontwikkeling deel uitmaakte van een continu proces de keuze heeft bepaald voor wegingsfactoren die lage groei genereren, terwijl de lage groeicijfers de ideeën over continuïteit hielpen versterken.⁴⁴ Zo verdween de Industriële Revolutie langzaam achter de horizon. De opvatting van vele negentiende eeuwers te leven in een tijd van verandering en vooruitgang werd als een vertekening opzij geschoven in ruil voor dubieuze cijfers. Rostow geloofde nog in een onverwachte sprong in de groei. Het werk van Deane en Cole is al een nuancering op die visie. Voor hen is de Industriële Revolutie een versnelling in een bestaand proces van groei en transformatie. Thans wordt door de aanhangers van de *New Economic History* de Industriële Revolutie gezien als een proces van verandering waarin een groeiend deel van de bevolking in steden ging wonen en in de industrie ging werken. Van versnelling in de groei was niet of nauwelijks sprake. Volgens Wrigley trad vanaf de jaren zestig van de achttiende

eeuw zelfs stagnatie op. De Britse economie was toen een Malthusiaanse val nabij.⁴⁵

5. *De tegenstelling tussen Keynesiaans en de neo-klassiek geïnspireerde historici*

Crafts is van mening dat het werk van Deane en Cole bepalend is geweest voor de historiografie over de Industriële Revolutie. Zij toonden aan dat er tussen 1783 en 1802 geen *take-off* plaatsvond. De ontwikkeling was veel gematigder dan op grond van de ideeën van Rostow verwacht moest worden.⁴⁶ Deane en Cole beschrijven voor het eerst sinds Nef de Industriële Revolutie als een fase van versnelling in een langdurig proces van groei en ontwikkeling. Toch is bij hen nog duidelijk van een revolutie sprake. De groei na 1780 was volgens hen nog wel zo spectaculair dat het gebruik van die term te rechtvaardigen viel. Later zijn de groeicijfers stap voor stap neerwaarts bijgesteld.⁴⁷ De groei in de late achttiende eeuw beperkte zich volgens Williamson tot een enkele bedrijfstak, de katoen, die aanvankelijk weinig voorstelde.⁴⁸ De groei begon al eerder in een matig tempo en raakte pas na de Napoleontische oorlogen en de naoorlogse depressie in een stroomversnelling, zo is thans het beeld. Bairoch schreef al in de jaren zeventig dat de Industriële Revolutie aan pseudo-factoren werd toegeschreven als bevolkingsgroei, technische vooruitgang en oorspronkelijke accumulatie. Dat alles was niet zonder betekenis, maar het bepaalde de ontwikkeling niet. De ontwikkeling in de achttiende en negentiende eeuw werd voorafgegaan door een cumulatief proces. Door de produktiviteitsontwikkeling in de landbouw was een steeds kleiner deel van de bevolking nodig voor de voedselvoorziening.⁴⁹ Dat in het werk van een Franstalige Zwitser in de jaren zeventig nog ideeën te vinden zijn die terug verwijzen naar het werk van Nef is niet zo vreemd. In Frankrijk, waar deze Amerikaan in de jaren vijftig werkzaam was, behield zijn werk enige invloed. Ook Crouzet verwijst nog in 1985 niet zonder instemming naar diens werk. Een geleidelijke ontwikkeling in Groot-Brittannië biedt Franse auteurs de gelegenheid de achterstand van hun land te relativeren.⁵⁰

6. *Modernisering*

De groei resulteerde in een zodanige vraag naar allerlei producten dat het productie-apparaat dat niet aan kon. Het gevolg was dat er vernieuwingen werden doorgevoerd, zo is het beeld dat Deane en Cole hun lezers voorhielden. Het is een duidelijk Keynesiaans geïnspireerde visie. Een goed ontwikkelde markteconomie, toenemende concurrentie, maar vooral een stijgende vraag stimuleert ondernemers, zowel adellijke grootgrondbezitters als industriëlen, te investeren en belemmeringen aan de aanbodzijde op te ruimen door technische vernieuwing. Het lijkt een sluitend verhaal. Hedendaagse historici, beïnvloed door het neo-klassieke denken dat sinds de jaren zeventig

sterk aan invloed heeft gewonnen, kunnen er echter geen vrede meer mee hebben. Crafts ziet de accumulatie nog toenemen door groei. Consumptie is in zijn model afhankelijk van het inkomen uit de voorafgaande periode, zodat groei automatisch leidt tot hogere besparingen. Uiteraard worden die geïnvesteerd. Als econoom van deze generatie past hij impliciet Says wet toe. Toch ziet hij ook een rol weggelegd voor de vraag. De markten vereisten een grotere produktie, maar het aanbod stuitte op grenzen. Het gevolg was modernisering. Het was echter niet alleen de vraag die de modernisering bepaalde. Ook het aanbod, de technische vaardigheden van individuele uitvinders, veroorzaakten technische doorbraken en daardoor economische groei.⁵¹ Crafts brengt het probleem niet tot een klare oplossing. Zijn visie hinkt op twee gedachten. Bij Mokyr is dat niet het geval. Deze Amerikaan verwerpt de idee dat technische ontwikkeling door vraag kan worden opgeroepen. Technische ontwikkeling of in ieder geval innovaties komen tot stand in een tijd van stagnatie. De vraag is dan gering. Ondernemers zoeken oplossingen voor de terugslag, hetgeen resulteert in technische doorbraken en hernieuwde groei.⁵² Om de transformatie van de economie in de late achttiende en vroege negentiende eeuw te kunnen verklaren, hebben historici geïnspireerd door moderne neo-klassieke ideeën een periode van stagnatie nodig in de jaren vóór de groei op gang kwam. De stagnatie in de late achttiende eeuw die Wrigley, Harley, Crafts, Leybourne en Mills constateren, moet in dit licht worden gezien.⁵³ Continuïteit en een aan de hand van Malthus te verklaren terugval in de groei in de late achttiende eeuw, maken de latere groei en de structurele economische en technische transformatie voor neo-klassieken verklaarbaar.

7. Stagnatie

Volgens Wrigley vond in de achttiende eeuw geen Industriële Revolutie plaats. De economie ontwikkelde zich naar een rijpe markteconomie, iets dat in Holland al in de zeventiende eeuw gebeurde. Steeds verdere arbeidsverdeling en specialisatie leiden echter bij een groeiende bevolking tot dalende meeropbrengsten. Vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw trad dan ook stagnatie op. De groei daalde zoals Deane en Cole al constateerden. In de cijfers van Crafts treedt werkelijk stagnatie op. Slechts doordat in de daaropvolgende jaren, volgens Wrigley toevallig, ook de transformatie plaats vond van een organische, op landbouwprodukten gebaseerde economie, naar een op minerale grondstoffen gebaseerde economie, maakte het mogelijk dat in de loop van de negentiende eeuw de groei weer toenam.⁵⁴ Vóór Wrigley een groei waarneemt van een hoogte die traditioneel tot de kenmerken van de Industriële Revolutie wordt gerekend, zijn de jaren dertig van de negentiende eeuw bereikt. Ook Harley en Crafts, Leybourne en Mills nemen niet eerder een zodanige groei waar.⁵⁵ Williamson beweert dat de overheid een snelle groei in de weg stond, door tijdens de Napoleontische oorlogen te veel te lenen.⁵⁶ Hij meent als aanbodseconoom dat de accumulatie niet snel genoeg

verliep doordat de overheid spaargelden naar zich toe haalde die nodig waren om de investeringen te financieren. *Crowding-out* belemmerde de ontwikkeling. Williamson suggereert daarmee dat de groei veel sneller zou zijn geweest zonder de laat achttiende-eeuwse oorlogen, een visie die veel kritiek heeft gekregen. Zo gaat zijn idee uit van een strikt gesloten economie, hetgeen de Britse in die periode uiteraard niet was en suggereert hij dat degenen die de overheid gelden ter beschikking stelden, dezelfde waren die anders deze gelden zouden hebben aangewend om produktieve investeringen mee te verrichten, iets wat te betwijfelen valt.

Tot in de negentiende eeuw was er op economisch gebied niets bijzonders aan de hand, zo is het beeld dat ons steeds vaker wordt voorgeschoteld. Groot-Brittannië werd een rijpe markteconomie. Voorbij dat punt leek geen ontwikkeling mogelijk. De groei per hoofd van de bevolking daalde na 1760, aldus Wrigley, doordat uiteindelijk alle produktie afhankelijk was van organische grondstoffen als hout, voedsel, wol of vlas. Voor de produktie daarvan was grond nodig. Dalende meeropbrengsten, een gevolg van de beperkte beschikbaarheid van land bij een groeiende bevolking, moesten daarom de groei teniet doen. Slechts geleidelijk werd de ban doorbroken. Minerale grondstoffen en hun toepassingen als steenkool, metalen, baksteen en stoomkracht werden steeds meer gebruikt. Daarmee werden door technische vindingen blokkades aan de aanbodzijde opgeruimd. Inmiddels was de negentiende eeuw echter al een eind op weg.⁵⁷ De Industriële Revolutie was volgens Wrigley het toevallig samenkomen van twee processen. De ontwikkeling naar een rijpe markteconomie, een economie waar handel, specialisatie en arbeidsverdeling de produktie bepaalden. Het ging hier om een proces dat sinds de zeventiende eeuw bezig was en tegen de jaren zestig van de achttiende eeuw zijn voltooiing naderde. De overgang van organische op minerale grondstoffen, een complete transformatie aan de aanbodzijde die exponentiële groei mogelijk maakte, stond los van de knelpunten in de achttiende eeuw. Pas in de loop van de negentiende eeuw kreeg deze ontwikkeling volledig zijn beslag. Belemmeringen voor verdere groei werden opzij geschoven. Achteraf is volgens Wrigley de groei naar een rijpe markteconomie en de transformatie van een organische naar een minerale economie als één proces geïnterpreteerd. Dat proces wordt Industriële Revolutie genoemd.

8. *Accumulatie*

Wrigley is een moderne aanbodseconoom die met het probleem zit hoe in een periode van groei een complete transformatie van de economie kan plaatsvinden. Als groei leidt tot modernisering en verdere groei, dan is het de vraag die modernisering oproept. Deane en Cole meenden dan ook dat dit het geval was. In hun Keynesiaanse gedachtenwereld hoort deze gedachtengang thuis. Het probleem waar historici van hun generatie mee zaten was, hoe de accumulatie kon worden gefinancierd indien er in dezelfde periode ook massale vraag nodig was om groei te genereren. Hobsbawm meende dat accumulatie

grote eisen stelde aan de besparingen. Deze Marxist loste het probleem op dat er daarnaast massale vraag moest zijn geweest, door de vraagimpuls naar het buitenland te verplaatsen. De export was de motor achter de groei.⁵⁸ Kindleberger was de zelfde mening toegedaan.⁵⁹ Ook Deane en Cole zaten met het probleem dat enerzijds een massale vraag naar consumptiegoederen de economie moet hebben aangeslingerd, maar er anderzijds gelden nodig waren voor accumulatie. Export kon geen oplossing bieden. In hun ogen was export niet exogeen. Engeland kon exporteren naar mate het door te importeren koopkracht overzee opriep. Uiteindelijk was de koopkracht Brits.⁶⁰ De groeiende vraag wordt bij hen bepaald door een tweetal factoren. Enerzijds was de bevolkingsgroei van belang, anderzijds het feit dat arbeiders hun inkomen op peil trachtten te houden. Als randvoorwaarde voor de ontwikkeling die Deane en Cole schetsten, geldt dat Groot-Brittannië zich in de achttiende eeuw snel ontwikkelde tot een markteconomie met ver doorgevoerde arbeidsverdeling en specialisatie. Het is een van de weinige overeenkomsten tussen hun theorie en die van Wrigley.

9. Deane en Cole

Ten gevolge van bevolkingsgroei nam de vraag naar voedsel volgens Deane en Cole vanaf het midden van de achttiende eeuw snel toe. Boeren en landheren kregen hierdoor meer te besteden, hetgeen zij deden door te investeren in de landbouw of door industrieproducten te kopen. De arbeiders konden hun inkomens ondanks de hoge voedselprijzen op peil houden door harder te werken of vrouwen en kinderen in het produktieproces in te schakelen. De groeiende bevolking resulteerde in groeiende vraag naar voedsel, hetgeen op zijn beurt weer investeringen en vraag naar industrieproducten op het platteland opriep. Aan die vraag kon worden voldaan doordat arbeiders bereid waren meer te gaan werken om zo hun inkomen ondanks de hoge voedselprijzen in stand te houden. Op een gegeven moment ontstonden er echter knelpunten. De voortdurend stijgende vraag riep toen innovaties op om de knelpunten op te ruimen. Op zich gaf de technische ontwikkeling weer een impuls aan de groei.

Deane en Cole losten het probleem van de financiering van de accumulatie op door deze tot de spoorwegaanleg in de jaren 1830 veel lager te schatten dan sinds Rostow gebruikelijk was. Ook hier staan zij aan het begin van een neerwaartse spiraal. De idee dat er een snelle stijging van de spaarmiddelen nodig was om een groeiende kapitaalgoederenvoorraad te financieren is met het neerwaarts bijstellen van de groei en van de accumulatie langzaam verdwenen. Een uitzondering moet worden gemaakt voor een enkeling geïnspireerd door Kuznets. Deze verwachtte een toenemende inkomensongelijkheid aan het begin van de economische ontwikkeling nodig in verband met de accumulatie. Pas in een later stadium zou de gelijkheid weer toenemen.⁶¹ Deane en Cole meenden dat de accumulatie nauwelijks toenam. Er was voornamelijk sprake van een transformatie van vlottend naar vast kapitaal. Door de

invoering van het fabriekssysteem en door betere transportmogelijkheden ten gevolge van de aanleg van kanalen en *turnpikes* (tolwegen) konden de ijzere voorraden relatief dalen. Als Deane en Cole vanaf 1760 de lonen zien stagneren, resulteert dit niet in snellere accumulatie, maar in stagnatie van de vraag en daarmee van de groei. Pas vanaf de jaren 1780 zien zij, door toenemende handel, later versterkt door de oorlogen, de economie weer groeien. Juist gedurende de oorlogen achten de moderne auteurs de groei gering.

10. De huidige visie

In de geschiedschrijving betreffende de Britse negentiende eeuw heeft zich de laatste tien, vijftien jaar een fundamentele verandering voltrokken. Niet langer staan transformatie en groei voorop. Thans wordt de nadruk gelegd op de geleidelijkheid. De ideeën van Nef komen weer te voorschijn. Mopperde Crafts in 1977 nog over het feit dat de transformatie werd toegeschreven aan een waslijst van gebeurtenissen, thans heeft de verklaring een ander karakter. In het proces van verandering dat vanaf de zeventiende eeuw gaande was, trad een zekere versnelling op. Ook de structurele transformatie verkreeg geleidelijk zijn beslag. Deze conclusies zijn getrokken aan de hand van macro-economische reeksen. Maar ook daarop is al weer kritiek los gekomen. Van verschillende kanten wordt de vraag gesteld of het wel mogelijk is een Industriële Revolutie vast te stellen door naar macro-economische cijfers te kijken. Verley verkondigt de opvatting dat de Industriële Revolutie bestond uit een drietal ontwikkelingen:

- 1 Een versnelling in het proces van economische verandering
- 2 De overgang van handels- naar industrieel kapitalisme
- 3 Een verdrijving van oude structuren

Groei speelt in deze definitie geen rol. De Fransman Verley is het met Wrigley eens dat de transformatie naar een economie gebaseerd op minerale grondstoffen van het grootste belang was. De Keynesianen, die vooral naar de marktontwikkeling keken, zijn het belang van steenkool en staal vergeten, zo meent hij: 'L'économie industrielle n'est pas le résultat d'un croisement de l'économie pré-industrielle; elle est différente'.⁶² Hoppit schreef al een jaar vóór Verley dat de idee dat de Industriële Revolutie een snelle economische vooruitgang was ten gevolge van technische ontwikkeling, verlaten was. 'By placing growth at the heart of the industrial revolution and then quantifying it, historical national accounts have had the most profound impact on the way the industrial revolution had been depicted and interpreted.' Vanaf de jaren tachtig is het trage tempo van de groei benadrukt, aldus Hoppit. Dit resulteerde in de groeicijfers van Crafts die zich tussen 1700 en 1831 geleidelijk en zonder schokken ontwikkelen op een derde van de gemiddelde groei die Deane en Cole constateren.⁶³ Behalve dat Hoppit ernstige kritiek heeft op de cijfers, meent hij dat de grote veranderingen die er vanaf de 1780 plaatsvonden onvoldoende kunnen worden gereflecteerd in macro-economische cijfers. De Industriële Revolutie, zo luidt zijn kritiek was niet

in de eerste plaats een proces van groei, maar van transformatie. Het is onzinnig te ontkennen dat er grootse veranderingen plaatsvonden als alle tijdgenoten het hebben ervaren.

11. Conclusie

Hoewel er enige kritiek op de kwantitatieve school op gang is gekomen, lijkt deze in de Angelsaksische geschiedschrijving voorlopig dominant. De grote breuk van de Industriële Revolutie lijkt verdwenen. De ideeën van Nef gingen in de Angelsaksische wereld in de jaren vijftig en zestig verloren. Daar werd in die jaren de nadruk gelegd op de discontinuïteit in de laat achttiende en negentiende-eeuwse economische ontwikkeling. Keynesiaans geïnspireerde historici uit de jaren na de Tweede Wereldoorlog wilden economische groei zien om de transformatie te kunnen verklaren. Die groei veroorzaakte extra vraag hetgeen weer knelpunten aan de aanbodzijde veroorzaakte. Het opruimen van die knelpunten leidde tot technische doorbraken aan het eind van de achttiende eeuw, zo is het beeld dat zij hun lezers voorhielden. De economische groei begon al vóór de Industriële Revolutie, riep een technische doorbraak op, hetgeen resulteerde in versnelde groei en een dramatische verandering van economie en maatschappij. Hoewel een plotselinge breuk zoals Rostows *take-off*, ook door deze generatie historici werd verworpen, de groei veroorzaakt door het tot ontwikkeling komen van een markteconomie moest al eerder zijn begonnen om de transformatie te kunnen verklaren, bleef bij hen de Industriële Revolutie een éénmalig, uniek en groots gebeuren. Vanaf de jaren zeventig is de tendens in de Britse historiografie echter naar een geleidelijker ontwikkeling. De continuïteit krijgt een sterkere nadruk. Wrigley kan in de achttiende-eeuwse Britse economie niets bijzonders ontdekken. Op het continent is deze ontwikkeling met beide handen aangegrepen. De kloof tussen de Franse en de Britse economie in de achttiende en negentiende eeuw die Crouzet nog in 1966 constateert, lijkt kleiner te worden. Britse historici reiken hun Franse collegae bij het dempen van die kloof de hand. Thans is het in de Britse historiografie gemeengoed de continuïteit in de ontwikkeling te benadrukken. De ideeën van Nef sluiten naadloos aan bij de nieuwe ontwikkelingen in de Britse historiografie en worden door de huidige Franse historici gebruikt om de moderniteit van Frankrijk te benadrukken. Continuïteit is voor de huidige generatie noodzakelijk om de structurele transformatie van de economie te kunnen verklaren. Geïnspireerd door moderne neo-klassieke ideeën en het belang van het aanbod in de economie kan de vraag voor hen geen verklaring bieden. Een periode van stagnatie en tegenvallende groei is nodig om een technische doorbraak te verwezenlijken, zo leerde Schumpeter al.⁶⁴ De al in de cijfers van Deane en Cole tegenvallende groei na 1760 bood hier een oplossing. Door de groei verder neerwaarts bij te stellen ontstond een heuse stagnatie, hetgeen voor ondernemers aanleiding werd naar *neue Kombinationen* om te zien. Dat de groei stagneerde, wordt verklaard door deze toe te schrijven aan het ontwikkelen van een markt-

economie met de daarbijkorende arbeidsverdeling en specialisatie. Groei per hoofd die daarop is gebaseerd zonder werkelijke technische doorbraak moet op den duur teniet worden gedaan door het gebrekkig aanbod van traditionele produktiefactoren *in casu* land, aldus Malthus. Het is inderdaad mogelijk dat de late achttiende eeuw dit punt naderde, maar de cijfers zijn te weinig betrouwbaar om daar enige zekerheid over te verschaffen. Vooral de laatste jaren lijkt zelfs de wijze waarop de cijfers zijn samengesteld er op te zijn gericht om de groei tot 1830, toen de spoorwegen en staal- en constructie-industrie een nieuwe impuls gaven, zoveel mogelijk te bagatelliseren. De Industriële Revolutie wordt als concept verworpen, de versnelling in de groei verplaatst naar na 1815 of 1830. Wrigley koppelt zelfs de traditionele groei veroorzaakt door de ontwikkeling van de markten en de moderne groei veroorzaakt door een transformatie naar een op minerale grondstoffen gebaseerde economie geheel los. De katoenindustrie hoort er niet meer bij.

Het moge duidelijk zijn dat de economische geschiedenis sterk wordt beïnvloed door de economische theorie die op dat moment dominant is. De economische wetenschap lijkt eerder de geschiedschrijving te beïnvloeden dan andersom. De behandelde periode is hier al heel geschikt voor omdat de macro-economische reeksen, door de onduidelijkheden over de wegingsfactoren die aan elke bedrijfstak dienen te worden toegekend bij het samenstellen van een geaggregeerde nationaal inkomen- of industriële produktiereeks, gemakkelijk vallen te manipuleren. Geen historicus heeft dat bewust gedaan, maar er lijkt bij de keuze voor bepaalde wegingsfactoren sterk gekeken naar de groei die men verwachtte en die verwachte groei was weer afhankelijk van de vraag welke groei het beste de ontwikkeling verklaarde volgens de op dat moment gangbare theorieën binnen de economische wetenschap. Thans is het neo-klassieke denken dominant. Het resulteert in een visie die een bijna complete stagnatie in de late achttiende eeuw veronderstelt. Alleen stagnatie kan in die theorie nieuwe initiatieven aan de aanbodzijde oproepen, hetgeen de technische doorbraak die er op een aantal terreinen plaatsvond kan verklaren. In zijn meest extreme vorm resulteert deze visie in het beeld dat Wrigley schetst. Pas in de negentiende eeuw vond volgens Wrigley een transformatie plaats van een organische naar een minerale economie. Het lijkt een weinig realistische voorstelling van zaken. Vaak wordt tegenwoordig de stagnatie die volgt op het ontstaan van een rijpe markteconomie ten gevolge van afnemende meeropbrengsten, een stagnatie die vanaf 1760 zou plaatsvinden, gezien als de oorzaak van het feit dat allerlei ondernemers nieuwe initiatieven namen. De technische doorbraken die hier het gevolg van zijn, leidden tot nieuwe groei. Geheel bevredigend kunnen deze opvattingen niet worden genoemd. Ten eerste is de vermeende stagnatie rond 1760 zeker niet bewezen, hoewel deze in de tegenwoordige reeksen valt waar te nemen. Ten tweede is het de vraag of niet al te gemakkelijk vraagfactoren als inspiratiebron voor nieuwe initiatieven opzij zijn geschoven omdat de thans gangbare theorie daar moeite mee heeft. Op micro-niveau vallen dit soort ontwikkelingen wellicht beter te volgen dan op macro-niveau. De technische ontwikkelingen in de katoenindustrie, met name in de spinnerij, in de jaren zestig van de acht-

tiende eeuw lijken veel beter verklaard door het feit dat het aanbod van vrouwelijke plattelandsarbeid, de belangrijkste produktiefactor, stagneerde bij een groeiende vraag, dan door de idee dat stagnatie in de vraag de ondernemers dwong uit te zien naar nieuwe technieken. Het was hier wel degelijk de vraag die tot vernieuwing dwong. Zonder op grond van zo'n klein voorbeeldje een pleidooi te willen houden voor een terugkeer naar Keynes, lijkt het goed kritisch te blijven staan tegen de gangbare economische theorieën en niet zonder meer de verklaring die deze geven voor een bepaalde ontwikkeling als waar te aanvaarden.

Concluderend kan worden gesteld dat de economische geschiedschrijving zich sterk laat beïnvloeden door de op dat moment gangbare economische theorie. Na 1970 heeft de omslag in het economisch denken van Keynesiaans geïnspireerde theorieën naar neo-klassiek geïnspireerde theorieën geleid tot een geheel nieuwe visie op de Industriële Revolutie. Die nieuwe visie lijkt nauwelijks gebaseerd op fundamenteel andere feitelijke gegevens naar bovengekomen in intensief bronnenonderzoek, maar is vooral ontstaan door op een andere wijze tegen de bekende gegevens aan te kijken. Het is natuurlijk in de eerste plaats zaak dat historici trachten door intensief bronnenonderzoek, juist daar waar economen er niet uitkomen, te bezien aan de hand van de empirie welk van de visies de juiste is. Het onbevangen, zonder enige theoretische notie in de archieven gaan kijken hoe de historische werkelijkheid in elkaar stak, is terecht verlaten, maar het andere extreem, de gangbare theorie nemen en die invullen met de stukjes empirie die er inpassen, lijkt minstens zo'n grove vertekening te geven.

Noten

- 1 Dit artikel berust goeddeels op H.A.M. Klemann, *Industrialisatie en groei. De economie van Frankrijk en Groot-Brittannië in de grote negentiende eeuw. Een historiografische studie* (ISOR : Utrecht, 1995) 290 p. ISBN 90 5187 223 2
- 2 E.J. Hobsbawm, 'The British Standard of Living', in, *EHR* (10)1957, p. 46-68
- 3 F. Crouzet, *De la supériorité de l'Angleterre sur la France. L'économique et l'imaginaire. XVIIe-XX siècle* (Parijs 1985) p. 133 e.v.; Ph. Deane and W.A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959* (Cambridge 1969²) p. 90-95; Ph. Deane, *The First Industrial Revolution*, 2nd ed. (Cambridge 1981³) p. 9 e.v. en 31-35; T.S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760-1830* 2nd ed. (Oxford 1977³), p. 94 e.v.; F.W. Bothan and E.H. Hunt, 'Wages in Britain during the Industrial Revolution', in, *EHR* (40) 1987, p. 380-399, 395-397; J.E. Williams, 'The British Standard of Living, 1750-1850', in, *EHR* (19) 1969, p. 581-589, 588-589; P.H. Lindert and J.G. Williamson, 'English Workers' Living Standard during the Industrial Revolution. A New Look', in, *EHR* (36) 1983, p. 1-25; R.S. Neale, 'The Standard of Living, 1780-1844', in, *EHR* (19) 1966, p. 590-606; L. Soltow, 'Long Run Changes in British Income Inequality', in, *EHR* (21) 1968, p. 17-29; C.H. Feinstein, 'Capital Accumulation and the Industrial Revolution', in, R. Floud and D. McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700, Part I, 1700-1860* (Cambridge etc. 1983²), p. 128-142, 136-137; P.K. O'Brien and S.L. Engerman, 'Changes in Income and its Distribution during the Industrial Revolution', in, *Ibid*, p. 164-181; M.W. Flinn, 'Trends in Real Wages', in, *EHR* (27) 1974, p. 395-413

- 4 D.S. Landes, *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge 1969) p. 39
- 5 W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* (Cambridge 1968¹⁷) p. 36 e.v.
- 6 S. Kuznets, 'Notes on the Take-off', in, S. Kuznets, *Economic Growth and Structure. Selected Essays* (London 1966²) p. 213-235, 214-218
- 7 H.-G. Haupt, 'Vorbemerkung', in, G. Ziebura und H.-G. Haupt (red.), *Wirtschaft und Gesellschaft in Frankreich seit 1789* (s.l. 1975) p. 92-98, 93
- 8 J. Marczewski, 'Die Take-Off-Hypothese und die Erfahrung Frankreichs', in, G. Ziebura und Heinz-Gerhard Haupt (red.), *Wirtschaft und Gesellschaft in Frankreich seit 1789* (s.l. 1975) p. 99-114
- 9 A. Gerschenkron, 'Economic Backwardness in Historical Perspective', in, Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays* (Cambridge (Mass.) 1962) p. 5-30, 5-7
- 10 P. Mathias, *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain, 1700-1914* (Londen 1969) p. 32-33 en 43
- 11 P. Mathias, 'British Industrialisation, Unique or not?' In, P. Mathias, *The Transformation of England. Essays in the Economic and Social History of England in the 18th Century* (Londen 1979) p. 3-20, 12-16
- 12 A. Gerschenkron, 'Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis', in, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique, Aix-en-Provence 1962* (Parijs/Den Haag 1965) p. 487-501, 491-492
- 13 N.F.R. Crafts, 'The New Economic History and the Industrial Revolution', in, P. Mathias and J.A. Davis (red.), *The First Industrial Revolutions* (Oxford 1989) p. 26-43, 29
- 14 N.F.R. Crafts, 'Industrial Revolution in England and France, Some Thoughts of the Question "Why was England First"', in, J. Mokyr (red.), *The Economics of the Industrial Revolution* (Totowa 1985) p. 120
- 15 J.U. Nef, *La naissance de la civilisation industrielle et le monde contemporain*, (Parijs 1954)
- 16 Deane and Cole, *British Economic Growth*, p. 47-48
- 17 A.S. Milward and S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870* (Boston/Sydney 1972²), p. 38
- 18 Crafts, 'Industrial Revolution in England and France', p. 121-130
- 19 Crouzet, *De la supériorité*, p. 35-36; P. Mathias, 'The Industrial Revolution, Concept or Reality', in, P. Mathias and J.A. Davis (red.), *The First Industrial Revolutions*, Oxford 1989, p. 1-24, 2
- 20 Crouzet, *De la supériorité*, p. 35-36
- 21 Landes, *The Unbound Prometheus*, p. 14
- 22 Crafts, 'The New Economic History and the Industrial Revolution', 29
- 23 Gerschenkron, 'Economic Backwardness', p. 6-7
- 24 K. Versteegh, 'Eigentijdse terugblik. Interview met P.W. Klein', In, *De mond vol tanden. Dertig vraaggesprekken over wat de wetenschap niet weet* (Amsterdam 1992) p. 154-155 (Eerder gepubliceerd in het Supplement Wetenschap en Onderwijs van *NRC-Handelsblad*, februari 1992)
- 25 Ibidem
- 26 Deane and Cole, *British Economic Growth*, a.w.
- 27 W.G. Hoffmann, *Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriegesellschaft von 1700 bis zur Gegenwart* (Jena 1940); W.G. Hoffmann, *British Industry, 1700-1950* (Oxford 1965²)

- 28 C.K. Harley, 'British Industrialization Before 1841, Evidence of Slower Growth during the Industrial Revolution', in, *JEH* 1992, p. 267-289; N.F.R. Crafts, S.J. Leybourne and T.C. Mills, 'Trends and Cycles in British Industrial Production, 1700-1913', *JRSS ser. A* (152) 1989, p. 43-66; J. Hoppit, 'Counting the Industrial Revolution', in, *EHR* (43) 1990, p. 173-193; M. Berg and P. Hudson, 'Rehabilitating the Industrial Revolution', in, *EHR* (45) 1992, p. 24-50; R.V. Jackson, 'Rates of industrial growth during the industrial revolution', in, *EHR* (45) 1992, p. 1-23, 19
- 29 Harley, 'British Industrialization Before 1841', p. 273; N.F.R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution* (Oxford 1985) p. 22
- 30 C.H. Feinstein, *National Income Expenditure and Output of the United Kingdom, 1855-1965* (Cambridge 1972); Deane en Cole, *British Economic Growth*, Appendix iii, p. 329 e.v.
- 31 Crafts, *British Economic Growth* p. 32; Harley, 'British Industrialization Before 1841', in, *JEH* 1992, p. 267-289, 276; Crafts, Leybourne and Mills, 'Trends and Cycles in British Industrial Production'
- 32 Jackson, 'Rates of industrial growth', p. 7-9; Zie ook, F. Crouzet, 'Essai de construction d'un indice annuel de la production industrielle française au XCT1e siècle', in, *Annales ESC* (25) 1970, p. 56-99, 59-60
- 33 Harley, 'British Industrialization Before 1841', p. 267; R.T. Griffiths en J.J. Seegers, 'Spreden(de) cijfers? Een beschouwing over het nationaal inkomen in de pre-statistische periode', in, *NEHA-Bulletin* (2) 1988, no. 2, p. 67-77, 69; Ch.P. Kindleberger, 'Foreign Trade and Economic Growth, Lessons from Britain and France, 1850 to 1913', in, *EHR* (14) 1961, p. 289-305, 289-290
- 34 Jackson, 'Rates of industrial growth', p. 7-9
- 35 Zie: Hein A.M. Klemann; 'Reconstructies van nationale rekeningen. Een discussiebijdrage', verderop in dit nummer.
- 36 Rostow, *The Stages of Economic Growth*, p. 42
- 37 Harley, 'British Industrialization Before 1841', p. 267; Griffiths en Seegers, 'Spreden(de) cijfers ?' p. 69; Kindleberger, 'Foreign Trade and Economic Growth', p. 289-290
- 38 Crafts, *British Economic Growth*, p. 56; E.A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change. The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge 1988) p. 56
- 39 Landes, *The Unbound Prometheus*, p. 1
- 40 Crafts, 'The New Economic History and the Industrial Revolution', p. 29
- 41 M. Fores, 'The Myth of a British Industrial Revolution', in, *History* (66) 1981, p. 181-198, 183
- 42 Mathias, 'The Industrial Revolution, Concept or Reality', p. 1
- 43 Ibidem p. 2-10
- 44 Harley, 'British Industrialization Before 1841', p. 276-281
- 45 Wrigley, *Continuity, Chance and Change*, p. 24-26
- 46 Deane and Cole, *British Economic Growth*, a.w.
- 47 Crafts, *British Economic Growth*; Crafts, Leybourne and Mills, 'Trends and Cycles in British Industrial Production,' p. 43-66; Harley, 'British Industrialization Before 1841', p. 267-289; Wrigley, *Continuity, Chance and Change*
- 48 J.G. Williamson, 'Why was British Growth so slow during the Industrial Revolution?', in, *JEH*, 1984, p. 678-712, 689
- 49 P. Bairoch, 'Die Landwirtschaft, der für die Einleitung der Entwicklung bestimmende Factor', in, H. Kellenbenz, J. Schneider und R. Gömmel, *Wirt-*

- schafliches Wachstum im Spiegel der Wirtschaftsgeschichte*, (Darmstadt 1978), p. 83-99
- 50 Crouzet, *De la supériorité*, p. 22-24 en p. 280 e.v.; Zie ook: P. Verley, *Nouvelle histoire économique contemporaine, 2. L'industrialisation 1830-1914* (Parijs 1989)
- 51 Crafts, *British Economic Growth*, p. 124-126; Zie ook, G.N. von Tunzelmann, 'Technical Progress during the Industrial Revolution', in, R. Floud and D. McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700. First Part, 1700 to the 1860s* (Cambridge 1983²), p. 143-163, 147
- 52 J. Mokyr, 'Demand vs Supply in the Industrial Revolution', in, J. Mokyr (red.), *The Economics of the Industrial Revolution* (Totowa 1985) p. 102-103
- 53 Harley, 'British Industrialization Before 1841', in, *JEH* 1992, Crafts, Leybourne and Mills, 'Trends and Cycles in British Industrial Production', p. 267-289, 276
- 54 Wrigley, *Continuity, Chance and Change*, p. 12
- 55 Crafts, Leybourne and Mills, 'Trends and Cycles in British Industrial Production'; Harley, 'British Industrialization Before 1841', a.w.
- 56 Williamson, 'Why was British Growth so Slow', a.w.
- 57 Wrigley, *Continuity, Chance and Change*, p. 34 e.v.
- 58 E.J. Hobsbawm, *Industry and Empire*, (Harmondsworth 1971³) p. 48
- 59 Kindleberger, 'Foreign Trade and Economic Growth', p. 290-291
- 60 Deane and Cole, *British Economic Growth*, p. 85-88
- 61 S. Kuznets, 'Economic Growth and Income Inequality', in, S. Kuznets, *Economic Growth and Structure. Selected Essays* (London 1966²) p. 257-287, 260-265
- 62 P. Verley, 'La révolution industrielle anglaise. Une révision', in, *Annales ESC* 46 (1991), p. 735-755
- 63 Hoppit, 'Counting the Industrial Revolution', p. 173-193
- 64 J. Schumpeter, *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmervorgewinn, Kapital, Kredit, Zins- und den Konjunkturzyklus* (dritte Auflage, München und Leipzig 1933) p. 335 e.v.

HISTORISCHE NATIONALE REKENINGEN IN DISCUSSIE

Redactioneel

Met de naderende voltooiing in Leuven en Utrecht van de projecten gericht op het reconstrueren van de historische nationale rekeningen van België en Nederland daagt er een nieuwe ronde in de discussie omtrent de kwantificering van de economische geschiedenis. Over het nut van de toepassing van cijfers waar deze zinvol gebruikt kunnen worden, zal iedereen het wel eens zijn. Maar wat is zinvol, hoe komen de cijfers tot stand, en hoe verhouden deze zich tot de verleden werkelijkheid als ze worden samengesteld met methodieken uit een totaal andere tijd?

De redactie van het *NEHA-Bulletin* achtte het zinvol om hieraan eens aandacht te schenken. Zij nodigde daartoe een drietal auteurs uit, om de gehanteerde methodieken eens tegen het licht te houden en er bedachtzame vragen bij te stellen. Twee nauw bij de projecten betrokken historici lazen deze stukken en gaven hun reactie. De redactie streefde hierbij nadrukkelijk niet na om een oordeel uit te lokken, laat staan een eindoordeel: het ging om de discussie. Om die reden zijn de annotaties niet opgenomen bij de bijdragen afzonderlijk. Verwijzingen staan in de literatuurlijst.

A. De beperkingen van de nationale boekhouding

door Isabelle Cassiers

Université Catholique de Louvain en

Fonds National de la Recherche Scientifique

(vertaald uit het Frans door P. Scholliers)

‘.. ces méthodes de rigueur apparente ont trop souvent fait illusion, entraînant l’atrophie de cette précieuse qualité qu’on appelle le jugement’

A. Sauvy

‘C’est un guide qui risque d’égarer mais sans lequel on se perd’

F. Fourquet

De hedendaagse nationale rekeningen werden ontworpen met een welbepaald doel binnen een specifieke historische context. Net zoals bij elk ander

boekhoudkundig systeem golden er een aantal conventies en bekwam men een statisch beeld van de te meten activiteit. Na verloop van tijd begonnen economen, politici en weldra ook historici de nationale rekeningen te gebruiken als uitgangspunt voor hun analyses, voorspellingen en vergelijkingen in tijd en ruimte. Velen verloren uit het oog wat de cijfers precies betekenen. Men negeerde de inherente beperkingen van dit boekhoudkundig systeem en liet de vrije loop aan allerlei weinig ter zake doende interpretaties.

Opheldering omtrent de juiste betekenis van de nationale rekeningen lijkt daarom zeer gewenst. Deze korte bijdrage wil enkel deze betekenis in herinnering brengen. Dat zal gebeuren door het synthetiseren (zonder volledigheid na te streven) van de opmerkingen die werden gemaakt in de basisteksten enerzijds en van sommige recente kritieken die het gevolg zijn van de economische crisis en de ecologische bewustwording anderzijds. Een eerste deel van mijn bijdrage behandelt de historische achtergrond van het ontstaan van de nationale rekeningen. Een tweede deel gaat in op hun inhoud en beperkingen. Een derde deel tenslotte geeft enkele voorbeelden van verkeerde interpretatie van nationale rekeningen en waarschuwt tegen het ongerechtvaardigd gebruik.

1. Het ontstaan van de hedendaagse nationale rekeningen

De nationale rekeningen werden gecreëerd net na de Tweede Wereldoorlog op een ogenblik waarop de staat zich sterk ging bemoeien met het economisch leven en waarop de *groei* de basis was van een sociale consensus.

De idee van nationale rekeningen was toen zeker niet nieuw. In *Les comptes de la puissance* herinnert F. Fourquet eraan, dat het concept van nationale rekeningen op hetzelfde ogenblik ontstond als de politieke economie: beide fenomenen waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de achttiende eeuw waren de eerste economen immers raadgevers van de staat en vrienden van de vorst, die maar al te graag adviseerden over de groei van de nationale rijkdom en, via de belasting, over de basis van 's konings macht. De klassieke politieke economie heeft lang de sporen gedragen van deze initiële bekommernis. Met de triomf van het liberalisme in de negentiende eeuw, werd de politieke economie een van de staat onafhankelijke positivistische wetenschap. Vanaf dan verdwijnt de staat grotendeels uit de belangstelling van de economische analyse.

De beide wereldoorlogen en de economische crisis van de jaren 1930 betekenden een drastische ommekeer in de opvattingen over de economische rol van de staat. De Eerste Wereldoorlog plaatste de staat plotseling terug op het voorplan van het economisch leven en na 1918 bleef hij actief interveniëren. Tijdens de crisis van de jaren 1930 namen zijn economische functies verder toe. J.M. Keynes hernieuwde radicaal de economische theorie waarin een belangrijke rol voor de staat was weggelegd, terwijl her en der instituten voor conjunctuuronderzoek werden opgericht, die in toenemende mate de opdracht kregen regeringsbeslissingen te sturen. Om dat tot een goed einde te

brengen, en vooral om de groei van de economie en de werkgelegenheid te stimuleren, bleek het nuttig een aantal macro-economische indicatoren van het land te kennen: nationaal produkt, nationaal inkomen, privé- en overheidsverbruik, investeringen en in- en uitvoer. De Tweede Wereldoorlog heeft het staatsinterventionisme in de economie opnieuw doen toenemen, met als gevolg dat de statistische kennis sterk moest worden uitgebreid. De idee van een nationaal boekhoudkundig systeem won veld. De eerste versies van een nationale boekhouding verschenen in verschillende landen vanaf 1941. De angst voor inflatie en werkloosheid en de wil om fouten uit de jaren 1920 te vermijden, overtuigden almaar meer mensen onderzoek in die richting verder te zetten.

Na de bevrijding hebben een aantal factoren de creatie van de nationale rekeningen versneld. In vele landen kwam er een sociale consensus tot stand waarbij de groei cruciaal was. Terwijl bonden en werkgevers vroeger ronduit vijandig tegenover elkaar stonden, leken zij nu eerder geneigd samen een gemeenschappelijk doel te bereiken, met name de toename van de 'taart', dat wil zeggen het te verdelen inkomen. Bovendien, indien de Europese landen financiële hulp van de Verenigde Staten wensten, moesten zij cijfers kunnen voorleggen om hun aanvragen te staven. In 1950 publiceerde de OEEC, een organisatie die voortkwam uit het Marshall-plan, een model van *genormaliseerde rekeningen* voor gebruik bij de westerse nationale boekhoudingen. Toen was de nationale boekhouding expliciet opgevat als een middel dat was bedoeld om de economische politiek te sturen met het oog op het stimuleren van de economische groei, dat wil zeggen de materiële toename van goederen en diensten. Dit basisdoel doordringt tot op de dag van vandaag de boekhoudkundige principes van elke nationale boekhouding.

2. *Omtrekken van de nationale rekeningen*

De nationale rekeningen hebben tot doel een voorstelling te geven van alle economische activiteiten in één land tijdens één jaar volgens een strikt en coherent model. Met andere woorden, deze rekeningen lijken een onmisbare sleutel voor het kennen van een nationale economie. Nochtans verschaft de nationale boekhouding slechts een *beeld* van deze economie. Het woordje 'beeld' suggereert conventie en interpretatie. Bepaalde conventies leken logisch in de periode waarin de nationale rekeningen zijn ontstaan, maar zijn dat nu heel wat minder wegens een veranderde socio-economische context. Meer zelfs: zij lijken volslagen onaangepast voor historische reconstructies. Die conventies verplichten tot 'decoderen' en zij beperken noodgedwongen de interpretatie van de nationale boekhouding. Zo de conventies uit het oog worden verloren, loopt de matig ingelichte gebruiker van de nationale rekeningen heel wat gevaar. Het is daarom nuttig enkele conventies in herinnering te brengen.

In feite meet de nationale boekhouding niet alle economische activiteit. Zij vat de economische activiteit op als een stroom van inkomsten die binnen de

economie circuleert van de ene groep economische actoren naar de andere en meer in het bijzonder van de groep van huishoudens naar de groep van ondernemingen en vice versa. Het vereenvoudigd basiscircuit is als volgt: de produktie van goederen en diensten door ondernemingen leidt tot de verdeling van inkomsten, vooral ten behoeve van gezinnen; deze inkomsten laten dan weer toe goederen en diensten aan te schaffen. De geldstroom binnen de economie gelijkt dus op een immens buizenstelsel. Het bestaan van twee andere economische actoren, de overheid en de 'rest van de wereld', maakt het boekhoudkundig systeem wel wat ingewikkelder, maar wijzigt niet de interne logica ervan.

De geldstroom kan worden ontleed via drie wegen: de *produktie* van goederen en diensten, waarin het aandeel van elke onderneming of sector wordt gemeten door middel van de toegevoegde waarde; de *inkomens*, waarin de grote categorieën worden onderscheiden zoals lonen, winsten, huur etc.; de *uitgaven*, waarin privé- en overheidsverbruik, investeringen en de netto export worden geteld. Er zijn enkele kleine verschillen wegens het bestaan van voorraden, indirecte belasting, afschrijvingen en dergelijke, maar de monetaire waarde van de totale produktie van een staat is gelijk aan de globale som van de inkomens, die op haar beurt gelijk is aan de totale som van de bestedingen. Dit totaal, door één van de drie meters verkregen, wordt het *bruto nationaal produkt* of BNP genoemd. De economische groei van een staat wordt doorgaans gemeten door de groeivoet van het BNP uitgedrukt in vaste prijzen. Vergelijkingen tussen verschillende landen gebeuren meestal door middel van het BNP per inwoner.

Omdat de economische activiteit wordt gemeten op basis van geldstromen, wordt niet alle economische activiteit weerspiegeld in het BNP, maar enkel de activiteit die op een bepaald ogenblik via de markt gebeurt. De nationale boekhouding definieert de produktie als een 'gesocialiseerde activiteit bedoeld om goederen en diensten te creëren die gewoonlijk op de markt worden verhandeld en/of die worden verkregen met de hulp van produktiefactoren die worden verhandeld' (Archambault 1988: 36). De produktie van goederen en diensten wordt over het algemeen geëvalueerd op basis van hun marktwaarde, dus op basis van de prijs. De niet-commerciële diensten, onder andere deze die door de overheden worden georganiseerd zoals onderwijs, wegeninfrastructuur, openbare verlichting of landsverdediging, kunnen niet op basis van hun prijs worden geëvalueerd omdat zij strikt genomen geen prijs hebben. Deze diensten worden daarom verrekend via hun produktiekosten, onder meer op basis van de lonen en wedden van het overheidspersoneel. Goederen en diensten die niet via de markt worden verhandeld (en/of die niet met de hulp van verhandelbare produktiefactoren tot stand komen) zijn dus *niet* in het BNP opgenomen. In de praktijk betekent dit dat huishoudelijke arbeid (huisvrouwen, knutselaars,..) en de vrijwilligersarbeid ontsnappen aan de nationale rekeningen. Archambault acht deze uitsluiting begrijpelijk omdat de huishoudelijke produktie slecht gekend en moeilijk meetbaar is, maar vooral omdat er geen economische geldstroom wordt gecreëerd en de overheid niet regulerend kan optreden. Bovendien ontsnapt het overgrote deel

van de ondergrondse of zwarte arbeid aan de nationale boekhouding, hoewel zij in principe aan de criteria voldoet, omdat zij niet wordt aangegeven en/of omdat zij niet kan worden geraamd.

De nationale rekeningen *kwantificeren* de economische activiteit en laat elke kwalitatieve interpretatie links liggen. Deze rekeningen kunnen ons wel zeggen dat het privéverbruik met een kwart is gestegen in het voorbije decennium, maar we weten weinig of niets over de kwaliteit van de verbruikte goederen en diensten. Zijn vlees en groente even gezond als vroeger? Zijn er thans meer soorten goederen? Nieuwe produkten worden op de markt aangeboden, terwijl andere verdwijnen: wat weten wij daarover? Helemaal niets. Zulks is niet het onderwerp van de nationale boekhouding. De marktwaarde van de goederen zegt niets over hun inhoud, kwaliteit en functie(s). Weliswaar beweert de neo-klassieke economische theorie soms dat de prijs een uitdrukking kan zijn van een bepaalde meerwaarde voor een goed. In die zin bevat de marktwaarde een kwalitatief oordeel: zo goederen geen welvaart aanbrenge, zou hun prijs gelijk zijn aan nul en omgekeerd, zo goederen veel welvaart aanbrenge, zou hun prijs hoog zijn. Let wel: dit neo-klassiek credo dat vaak in theoretische modellen wordt gebruikt, geldt enkel onder zeer beperkende voorwaarden, zoals de volmaakte mededinging op alle markten, wat zeker niet beantwoordt aan de complexe en veelzijdige werkelijkheid van een economie.

Het BNP meet de monetaire waarde van goederen en diensten geproduceerd in een staat in een bepaalde periode. Diende de economie van die staat nochtans niet te putten uit haar reserves? Werden het bezit en de kapitaalvoorraad niet aangesproken? De initiatiefnemers van de nationale rekeningen kenden dat probleem en stelden een oplossing uit de bedrijfswereld voor: bij inkomen uit produktieve activiteit, worden afschrijvingen, die overeenstemmen met het gebruikte vast kapitaal (machines, gebouwen), verrekend. Het BNP zonder deze afschrijvingen heet *netto nationaal produkt* en wordt vaak beschouwd als de meest representatieve meter van de economie van een land. Maar in feite is de waarde ervan hybride. Net zoals een onderneming, meet de staat de veroudering van zijn kapitaalvoorraad, aangewend voor de produktie. Vergeet de staat niet andere factoren van zijn bezit af te schrijven? Kan hij eindelijk blijven produceren zonder zich te bekommeren om de vernieuwing van zijn natuurlijke rijkdommen? De kwart-eeuw oude alarmkreet van de Club van Rome gaf onlangs aanleiding tot nieuwe voorstellen met betrekking tot de nationale boekhouding (Germain 1989: 141). Het kan logisch lijken dat een onderneming de ecologische schade van haar produktiewijze niet verrekenet in haar boekhouding zolang de wetgever haar daar toe niet verplicht via geldelijke compensatie en zolang het bedrijf louter functioneert op basis van winstmotieven. Het is ook begrijpelijk dat de initiatiefnemers van de nationale boekhouding in de jaren 1940 geen oog hadden voor de ecologische implicaties van de economische groei. Vandaag nochtans stoort het dat enkel het *geproduceerd* fysiek kapitaal wordt afgeschreven. De groeivoeten van het *netto* nationaal produkt tijdens de *silver fifties* en *golden sixties*, of tijdens de *âge d'or* van circa 1950-1973, zouden aanzienlijk lager lig-

gen zo rekening wordt gehouden met afschrijvingen van het natuurlijk bezit.

Met de ecologie als uitgangspunt stellen er zich nog andere problemen: terwijl de verslechtering van het milieu door lucht- en waterverontreiniging, verloedering van wijken in de steden en dergelijke, niet leidt tot een afname van de waarde van het netto nationaal produkt, geven de 'defensieve' uitgaven die de achteruitgang van het milieu tegen houden, bijvoorbeeld waterfiltering of boomaanplantingen, juist aanleiding tot toename van de waarde van het netto nationaal produkt zo dit via de markt gebeurt. Stel dat het milieu wordt geschaad voor een kost van 3 miljard ECU en dat men herstelwerken uitvoert voor de prijs van 1 miljard ECU, dan registreert de nationale boekhouding een stijging van de netto produktie met 1 miljard terwijl de natuurlijke voorraden sterk zijn verminderd.

Overwegingen omtrent de uitputting van de natuurlijke voorraden worden soms uitgebreid tot nog andere componenten van het bezit van een land. Een onderneming kan zich beperken tot de modernisering van haar infrastructuur, maar een land, zo beweren sommigen, zou bovendien moeten instaan voor de hernieuwing van de natuurlijke voorraden, en zou dit ook moeten laten meespelen in de nationale rekeningen. Zo deze redenering wordt verder gezet, moet een land zich dan ook niet inlaten met de reproductie van instellingen die zijn hechtheid en eenheid garanderen (Baumgartner/De Villé 1978: 85)? Meer nog, is het logisch dat medische diensten worden geteld als een bijdrage tot het nationaal produkt, terwijl zij in sommige gevallen niets anders doen dan arbeidsongevallen, stress en beroepsziekten genezen of enigszins compenseren? De boekhoudkundige afspraken beschouwen onderhoud van sociale instellingen en de factor arbeid als netto produktie, maar men zou een volslagen andere logica kunnen aanwenden.

Zoals gezegd, wordt de arbeid slechts via de inkomensstroom beschouwd. De nationale boekhouding negeert bijgevolg helemaal de veranderingen die gebeuren op het vlak van de organisatie, het ritme, de duur en de inspanningen van de arbeid. En evenmin laat de nationale boekhouding zich in met de verdeling van de arbeid tussen de inwoners van een land.

De inkomensstroom tussen de economische actoren komt vooral ten goede aan de gezinnen. De nationale boekhouding heeft echter geen oog voor de *verdeling* van de inkomens tussen de gezinnen. De verdeling kan bijzonder ongelijk zijn, of juist zeer gelijk. Het BNP per inwoner, een meter die vaak wordt gebruikt, is uiteindelijk slechts een statistisch gemiddelde. Wanneer er geen standaardafwijking voorhanden is, weerspiegelt zulk gemiddelde slechts op gebrekkige wijze de reële levensstandaard van een natie. Evenmin verklappen de nationale rekeningen alles over de socio-economische verhoudingen binnen een land. Dat lijkt nogal evident, maar nochtans...

3. *Verkeerde interpretaties*

De grondleggers en de huidige samenstellers waren en zijn zich bewust van de beperkingen van de nationale boekhouding (Fourquet 1980: 358;

Archambault 1988: 154). Vele gebruikers van het concept en/of de resultaten lijken daarentegen wel helemaal te (willen) vergeten welke beperkingen er zijn. Zij interpreteren de nationale boekhouding verkeerd. Dat is zo voor economen en historici die de nationale boekhouding zien als een afdoende indicator van de economische activiteit en zich wagen aan vergelijkingen in tijd of ruimte. Dat is nog meer zo voor degenen die geloven dat het BNP per hoofd een goede meter zou zijn van de welvaart van een volk. Het is nuttig te wijzen op twee factoren die verklaren waarom de nationale boekhouding nog altijd verkeerd wordt geïnterpreteerd, ondanks regelmatige waarschuwingen.

Een eerste factor wordt door Gross omschreven als de 'nieuwe wet van Gresham': informatie in monetaire vorm verjaagt elke andere kwantitatieve informatie en deze laatste verjaagt elke kwalitatieve informatie (Archambault 1988: 259). En inderdaad, de nationale rekeningen omvatten een zeer ruim en coherent statistisch geheel dat in allereerste instantie de aandacht eist van iedere waarnemer van de economie van een land. Zo men dat statistisch geheel wil overstijgen, raakt men aan conceptuele problemen. Dat vergt bijkomende en inventieve studie die niet iedereen kan/wil leveren. Bovendien is het zo dat tijdens de eerste twintig jaar van het bestaan van de nationale rekeningen de toename van de welvaart werd geassimileerd met de groei van het monetaire inkomen: na twee wereldoorlogen en een zware economische crisis, maar voor de ecologische bewustwording, ging men er gewoonweg vanuit dat groei van het BNP een doel op zich was. De sociale compromissen uit de *âge d'or* concentreerden zich op het rechtstreeks of uitgesteld loon, terwijl andere aspecten zoals controle over de arbeid of kwaliteit van het leven niet of nauwelijks ter sprake kwamen. Zulke compromissen werden bestendig door de staat, die geleidelijk door de sociale gesprekspartners werd aanvaard als een neutrale scheidsrechter in dienst van het 'algemeen belang', maar die zelf wel in hoge mate was gericht op economische groei. Thans, 25 jaar na de *âge d'or*, is het echter niet langer aanvaardbaar dat beide types van misinterpretatie nog bestaan.

a. Vergelijkingen van de economische activiteit in tijd en ruimte op basis van de nationale rekeningen

De groei die wordt beschreven door de nationale boekhouding is niet volledig toe te schrijven aan de toename van geproduceerde goederen en diensten. De groei zou bijvoorbeeld enkel en alleen te danken kunnen zijn aan monetaarisering van een ongewijzigde hoeveelheid arbeid. Er bestaat een klassiek voorbeeld om dat te illustreren: een man huwt zijn poetsvrouw of de gouvernante van zijn kinderen en zorgt zo voor een daling van het BNP. En omgekeerd, de voortdurende toename van marktarbeid van vrouwen leidt tot monetaarisering van traditonele huishoudelijke taken zoals het zorgen voor kinderen en ouderen, het bereiden van maaltijden, het maken en herstellen van kleding enzovoort. Dit fenomeen draagt bij tot de groei van het BNP zonder daarom noodzakelijk te leiden tot de vermeerdering van de kwantiteit (of kwaliteit) beschikbare goederen en diensten. De grote schommelingen in

de participatiegraad van vrouwen aan marktarbeid in tijd en ruimte laat veronderstellen dat de verhouding van huishoudelijke arbeid tot marktarbeid zeer sterk kan verschillen. Zou men vandaag rekening houden met de huishoudelijke sector, dan verhoogt het BNP in de ontwikkelde economieën met ongeveer 30 à 40 percent (Archambault 1988: 155). Het spreekt vanzelf dat deze bijdrage hoger is voor weinig of niet ontwikkelde economieën: maar hoeveel hoger? Zulke bijdrage zou ook hoger zijn in de Westerse landen in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Zelfs op korte termijn kan de verhouding tussen huishoudelijke arbeid en marktarbeid sterk schommelen, onder meer onder invloed van een economische crisis die voor massale werkloosheid zorgt. Een voorbeeld: in de VS zou de verhouding van 40 percent in 1929 naar circa 65 percent in 1935 zijn geklommen (Baumgartner/De Villé 1978: 82). Golven in de commerciële activiteiten, zoals bijvoorbeeld beschreven door E. Vandervelde in *L'exode rural et le retour aux champs* (1903) gingen natuurlijk de creatie van de nationale rekeningen vooraf en zijn vandaag nog even belangrijk als vroeger.

Er is nog een ander fenomeen dat hier moet worden vermeld, namelijk dat van de *ondergrondse* of illegale en niet-verklaarde arbeid. Het gaat meestal wel om arbeid in de marktsfeer die echter tussen de mazen van het net van de nationale boekhouding glipt. Zulke ondergrondse arbeid neemt toe wanneer er zwaardere fiscale druk komt die niet vergezeld gaat van controle en repressie van de fraude. Zo dat gebeurt, neemt de geregistreerde economische groei op kunstmatige wijze af. In Italië bijvoorbeeld zijn de verantwoordelijken voor de nationale rekeningen zich bewust van dit fenomeen en zij vonden het nodig het BNP te verhogen met 10 percent in 1977 en nog een keer met 16 percent in 1987 (Archambault 1988: 205).

Er zijn nog andere redenen waarom de economie van een land niet enkel en alleen door de nationale boekhouding kan worden gemeten. Archambault waarschuwt ervoor dat de vergelijking van het BNP per hoofd in constante prijzen snel een hachelijke onderneming wordt wanneer meer dan tien jaar worden beschouwd. Bij een langere periode worden vergelijkingen onmogelijk omdat constante prijzen geen enkele betekenis meer hebben. Nieuwe producten verschijnen, terwijl oude producten verdwijnen. Hoe kan men het aandeel van de gezins aankopen van auto's in Franse frank van 1870 uitdrukken? Hoe kan men het aandeel van transport per postkoets in Franse frank van 1970 omzetten? Bovendien ondergaan producten en diensten die in de loop van de tijd blijven bestaan heel wat kwaliteitsveranderingen. Hoe kan dat worden verrekend in de nationale boekhouding? De nationale rekeningen, uiteindelijk ontworpen om de korte termijn te vatten, veronderstellen dat men vergelijkingen maakt van prijzen van goederen en diensten die niet zijn veranderd. Op lange termijn is dat onhoudbaar. In dat verband is de getuigenis van J. Serisé, een Frans ambtenaar, relevant: 'Quand je lis à l'heure actuelle que les premiers cadres de comptabilité nationale ne tenaient pas suffisamment compte des problèmes de qualité ou de l'évaluation des services publics, je ne peux m'empêcher de sourire, car nous les avons bien vus, mais nous avons consciemment décidé de les rejeter. Pour ce qui nous intéressait,

c'est-à-dire les budgets économiques, ces problèmes n'avaient guère de sens. Ils pouvaient en avoir pour les projections à très long terme, mais nous étions axés surtout sur la fabrication des projections à court terme' (Fourquet 1980: 358).

De nationale boekhouding is zeer specifiek gericht op één periode (of één ruimte) en maakt vergelijkingen uiterst delicaat. De algemene directeur van de statistische dienst van de Europese Gemeenschap, J. Mayer, omschrijft dat als volgt: 'Voor ons zijn de drie grote sectoren (staat, bedrijven en gezinnen) heldere begrippen; maar kan men deze begrippen toepassen op de periode van voor de Franse revolutie toen de belastingen van de staat werden geïnd door grootgrondbezitters? Dat kan toch niet! Waar plaatst men die grootgrondbezitters? De economische kringloop was anders en zelfs zeer algemene onderverdelingen kunnen niet worden toegepast' (Fourquet 1980: 361)

Iemand als Braudel heeft zich nochtans niet laten overweldigen door zulke problemen. In zijn reconstructie van de mediterrane wereld in de periode van Filips II schrijft hij dat de 'taal die ons aanspreekt deze is van de nationale boekhouding van de economen. Wij zouden de 'rekeningen' willen maken van het Middellandse zeegebied in de zestiende eeuw, niet om te oordelen over de relatieve moderniteit, maar om vast te stellen welke de economische verhoudingen zijn, om in feite de hoofdstructuren van het materiële leven van het gebied te vatten' (Fourquet 1980: 362-363) Noteer dat Braudel voorstelt de *taal* van de nationale boekhouding over te nemen en niet het raamwerk. Dat is van doorslaggevend belang, omdat het geheel van het materiële leven veel ruimer is op te vatten dan het economisch leven dat door de markt wordt begrensd (Braudel 1985: 23). Braudel onderstreept weliswaar het nut van de nationale rekeningen om de hoofdstructuren van een maatschappij te kennen, maar meer dan wie ook beseft hij dat een cijfer slechts een povere indicator van de realiteit is.

De vergelijking van economieën in tijd en/of ruimte vereist de verzameling van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens die, per definitie, niet in de nationale boekhouding zijn opgenomen. Economieën moeten hier begrepen worden in de traditionele betekenis: geheel van activiteiten van een gemeenschap met betrekking tot produktie, verdeling en consumptie, wat dus ruimer is dan Braudels definitie. Dat gezegd zijnde, lijkt het gebruik van het BNP per hoofd als meter van de welvaart vrij zinloos.

b. *Het BNP per hoofd als welvaartsmeter van een volk*

Onderzoekers die het BNP per hoofd als welvaartsmeter gebruiken, nemen impliciet een aantal betwistbare axioma's aan:

1. welvaart wordt beperkt tot economische welvaart;
2. de economische welvaart van leden van een gemeenschap wordt gelijkgeschakeld met het gemiddelde;
3. dit gemiddelde hangt in hoofdzaak af van de hoeveelheid geproduceerde goederen en diensten;
4. deze hoeveelheid wordt correct voorgesteld door het BNP.

Laat ik één voor één deze axioma's in omgekeerde volgorde overlopen.

Het BNP laat de goederen en diensten die tot stand komen in de huishoudelijke sector en/of illegaal zijn, buiten beschouwing. Dat werd hoger besproken en het is onnodig daarop terug te komen.

Het derde axioma heeft een ééndimensionale kijk op het levenspeil omdat slechts de produktie van goederen en diensten wordt beschouwd, terwijl andere aspecten van het welzijn verwaarloosd worden. Het gaat om de werkdur, de organisatie en het ritme van de arbeid, de vrijetijdsbesteding, de kwaliteit van het milieu. Het axioma gaat voorbij aan negatieve effecten van de economische groei zoals bijvoorbeeld de stijging van het aantal auto's die nodig zijn om de toegenomen afstand tussen werk en woning, tussen woning en winkel te overbruggen. Het axioma negeert de kwaliteit van de goederen en diensten.

Het tweede axioma negeert elke *verdeling* van het inkomen waarover hierboven reeds sprake was. De gemiddelde inwoner bestaat natuurlijk niet en een gemiddeld inkomen nog minder. Wat weet men over de welvaart van miljoenen bewoners van Noorwegen en miljoenen inwoners van de Verenigde Arabische Emiraten op basis van het feit dat het BNP per hoofd nagenoeg hetzelfde is in beide landen?

Over het eerste axioma bestaat geen controverse: de meeste mensen vinden dat respect voor de mensenrechten, alfabetisering of leven in een democratie evenveel bijdragen tot de welvaart als het dagelijks brood. Sinds 1990 publiceert de VN een 'indicator van de menselijke ontwikkeling' die het nationaal inkomen combineert met andere ontwikkelingsindicatoren, zoals levensverwachting en onderwijspeil. Deze samengestelde index is omstreden, maar hij relateert verdienstelijk de nationale vergelijkingen op basis van BNP per hoofd. Om bij de juist gegeven voorbeelden te blijven, Noorwegen neemt op de wereldranglijst van BNP per hoofd de vijfde plaats in en handhaaft deze positie op basis van de index van menselijke ontwikkeling. Daarentegen tui-melen de Verenigde Arabische Emiraten 52 plaatsen naar beneden wanneer de evaluatie van de levensverwachting en de alfabetiseringsgraad wordt verbonden met het inkomen per hoofd (*Rapport mondial* 1994: 141).

Het volstaat daarbij zeker niet te veronderstellen dat elke vermeerdering van de economische welvaart bijdraagt tot de globale welvaart. Bovendien zou de economische welvaart geen invloed mogen uitoefenen op de andere facetten van de globale welvaart. De assimilering van de globale welvaart aan de economische welvaart is simpelweg een ongelukkige beperking van de taal, tenzij zij slechts wijst op de vage contouren van wat economisch juist is. Of, zoals Braudel zegt 'L'économie, en soi, cela n'existe évidemment pas (Braudel 1985: 10).

De aanvaarding van deze vier axioma's veronderstelt een hoge mate van reductionisme. Niet de gegevens van de nationale rekeningen staan ter discussie, maar wèl het gebruik ervan. H. Aujac, wetenschappelijk adviseur bij het Franse instituut voor economische voorspelling, verwoordt het goed: 'De nationale boekhouding houdt een groot intellectueel gevaar in: namelijk dat van geestesvernauwung. Zo men voldoende kennis heeft van de economie,

geen probleem: men zal nooit domheden uithalen. Maar wanneer iemand die weinig of geen economisch inzicht heeft de studie van nationale rekeningen aanvat, kan hij of zij zich inbeelden dat het economisch leven wordt voorgesteld door die trukendoos, terwijl het economisch leven toch wordt bepaald door zeer uiteenlopende zaken zoals techniek, politiek of sociaal leven (...). De nationale boekhouding verschaft een zeer ruwe beschrijving van het sociaal leven en, indien men ze gebruikt, moet men in staat zijn economische, politieke, culturele en andere factoren te integreren, factoren die juist niet worden opgenomen in de nationale rekeningen (...). De nationale boekhouding is een buitengewoon efficiënte meter; maar zij is slechts een code waarover een aantal mensen het eens zijn geraakt. De essentie is de uitwisseling van informatie. Dat stemt niet overeen met wat de nationale rekeningen doen' (Fourquet 1980: 367-368).

B. Reconstructies van nationale rekeningen. Een discussie-bijdrage

*door Hein A.M. Klemann
Universiteit Utrecht*

Het reconstrueren van macro-economische reeksen betreffende de prestatistische periode heeft de laatste decennia een hoge vlucht genomen. In de Britse historiografie heeft dit er toe geleid dat de discussie over de late achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw in sterke mate is verworden tot de vraag welke auteur over de minst onbetrouwbare cijfers beschikt. In bijna elk nummer van de *Economic History Review* staan nieuwe artikelen over dit onderwerp. Het debat begint al aardig op dat over de *standard of living* te lijken. De cijfers die er betreffende deze periode uit de archieven zijn opgediept, zijn echter te mager om een eenduidig beeld te creëren. De Franse situatie lijkt nog somberder. Ook daar is een aantal historici bezig geweest de industriële produktie of het nationaal inkomen in de negentiende eeuw te reconstrueren. De eerste poging daartoe, die van de ISEA-groep van Toutain, Markovitch en Marczewski is nooit geslaagd. Verder dan een door de laatste samengestelde reeks van de fysieke produktie is men nooit gekomen. Pas in 1985 kwamen Lévy-Leboyer en Bourguignon met een nationaal inkomensreeks vanaf 1820. De reconstructie van de nationale rekeningen is in Frankrijk en Groot-Brittannië vaak partieel. Meestal wordt alleen de produktie bekeken. Bestedingen en inkomens blijven buiten beschouwing. Het nationale rekeningenmodel, een boekhoudkundig schema voor de nationale economie, ontleent juist zijn kracht aan het feit dat het alle drie de ingangen (produktie, inkomens en bestedingen) bekijkt. In Frankrijk is voornamelijk gekeken naar de produktiezijde, waarbij men zich veelal beperkte tot of de industrie of de landbouw. Hier zal verder de aandacht uitgaan naar de industriële produktie.

1. De Franse reeksen

Met het samenstellen van een industrieel productiecijfer heeft men in het sterk agrarische Frankrijk een gebrekkig beeld van de nationale economie. Toch levert de reconstructie van deze cijfers al de grootste problemen op. In tabel 1 valt dit direct waar te nemen. De groeicijfers uit de vijf reeksen die hier staan afgedrukt, lijken nauwelijks iets met elkaar van doen te hebben. Dat er voor is gekozen de groei tussen perioden te bekijken, heeft te maken met de cijfers van Markovitch uit 1965. Daarin valt deze periodisering terug te vinden. Opvallend is dat de twee jaar oudere reeks van Marczewski (eveneens van het ISEA) in niets lijkt op die van Markovitch. Crouzet kwam zelfs in één artikel met twee reeksen, 8a en 8b, die weinig op elkaar lijken. Hij kon voor de textielindustrie niets beters reconstrueren dan een ongewogen gemiddelde van telkens een viertal branches, (wol, jute, linnen, katoen, zijde en touw) en komt daardoor met een minimum en een maximum schatting. Omdat hij meent dat reeks 8a het meest lijkt op die van Markovitch geeft hij daar de voorkeur aan. Het verband tussen die twee reeksen valt bij nadere beschouwing tegen. De correlatie-coëfficiënt tussen de groeicijfers van Crouzet en die van Markovitch komt niet hoger dan 0,14 (R). Tussen de groei in de 8a-reeks van Crouzet en de reeks van Lévy-Leboyer en Bourguignon valt wel enig verband te vinden, maar met een correlatie-coëfficiënt tussen de groeicijfers van 0,72 is wel alles gezegd. Ook tussen de groei in de reeks van Lévy-Leboyer en Bourguignon en die van Markovitch valt nauwelijks verband te ontdekken. (R = 0,28) De cijfers zeggen weinig meer dan dat de industriële productie in Frankrijk in de negentiende eeuw groeide.

Tabel 1: *Groei van de industriële productie in Frankrijk. Gemiddelde jaarlijkse groei in procenten*

Periode	Markovitch	Lévy-Leboyer & Bourguignon	Crouzet		Marczewski
			8a	8b	
1781/90-1803/12	1,64	-	-	-	1,99
1803/12-1815/24	0,43	-	-	-	2,86
1815/24-1825/34	2,40	-	0,35	4,89	
1825/34-1835/44	2,54	1,79	1,60	4,64	3,52
1835/44-1845/54	1,35	2,02	2,49	3,99	2,45
1845/54-1855/64	2,22	2,31	1,75	2,65	2,76
1855/64-1865/74	1,01	0,62	1,17	1,94	2,70
1865/74-1875/84	0,35	0,69	1,62	2,23	2,75
1875/84-1885/94	0,14	0,74	1,45	2,22	2,21
1885/94-1895/04	1,09	1,79	1,49	2,62	2,47
1895/04-1905/13	2,83	2,93	2,38	3,17	2,70

Bronnen: Markovitch 1970; Lévy-Leboyer/Bourguignon 1985; Marczewski 1975

2. De Britse reeksen

De oudste Britse reeksen worden nauwelijks nog serieus genomen. De cijfers van Hoffmann uit 1940 of van Deane en Cole uit de jaren zestig lijken van tafel. Hun werk heeft plaats moeten maken voor dat van Feinstein, Harley, Crafts en Crafts, Leybourne en Mills of van Jackson. De verschillen tussen de uitkomsten worden duidelijk uit tabel 2. Harleys cijfers (die geen complete reeks vormen) zijn tot 1800 terug te vinden in de reeks van Crafts, Leybourne en Mills (CLM). Daarna gebruiken dezen de ongecorrigeerde Hoffmannreeks, om vanaf 1855 op die van Feinstein over te gaan. Voor de tabel is de periodisering gebruikt van Deane en Cole.

Opvallend is dat de groei van de industriële productie vóór 1760 in elke reeks gemiddeld per jaar tussen de 0,6 en 0,8% bedraagt. De discussie gaat over de periode daarna, vooral over de jaren 1780-1815. De cijfers van Deane en Cole respectievelijk Hoffmann lijken verdrongen, maar de reeksen die zij voor individuele bedrijfstakken hebben gereconstrueerd doen nog steeds dienst. Harleys cijfers (en daarmee de CLMreeks) grijpen terug op cijfers van Hoffmann, die van Crafts en Jackson op Deane en Cole. Hoe die deelreeksen zijn ontstaan, moge blijken uit de wijze waarop Deane en Cole de productie van de wolindustrie hebben gereconstrueerd. Ze zijn begonnen met het aantal schapen te schatten op basis van verspreide gegevens. Aan de hand van die schatting werd de wolproductie geschat, die aan de hand van prijscouranten in een waardecijfer werd omgezet. De zo geschatte input van ruwe grondstoffen werd daarop de basis voor een productiecijfer van de wolindustrie. Na op zo'n wijze voor een groot aantal bedrijfstakken de productie te hebben geschat, was het grootste probleem nog niet eens aangevat: hoe aggregeert men de zo berekende cijfers tot een nationaal productie- of nationaal inkomenscijfer? Hoe dat is gedaan blijft vaak onduidelijk. Hoffmann geeft toe dat '...it might be argued that isolated statistics of the value of gross output are not reliable enough to serve as a basis for the calculation of the value of net output...', maar legt vervolgens dit probleem naast zich neer. Hij gebruikt wegingsfactoren gebaseerd op verspreide gegevens en op Amerikaanse statistiek. Bovendien gebruikt hij voor perioden van tientallen jaren dezelfde weging. Het feit dat als basis voor de weging steeds een jaar in het midden van de periode dienst doet, betekent voor groei-industrieën dat ze in het begin van een periode te zwaar en aan het eind te licht worden mee gewogen. Deane en Cole verleggen hun basisjaar vaker, maar hun wegingscriteria zijn niet beter dan die van Hoffmann. De mate waarin de producten van een bedrijfstak werden geëxporteerd, heeft in sterke mate hun gewicht in de industriële productie volgens Deane en Cole bepaald. Vandaar dat in hun cijfers de industriële groei een sprong maakt na 1780 als de concurrentie door de Europese oorlogen van de zeeën wordt verdreven. Daarbij komt dat Hoffmann noch Deane en Cole er in geslaagd zijn reeksen voor alle bedrijfstakken samen te stellen. Wel hebben ze cijfers voor alle groeisectoren. Daar ze impliciet veronderstellen dat de groei in de niet opgenomen sectoren gemiddeld gelijk is aan die van de opgenomen sectoren, wegen de groeisectoren te

Tabel 2: *Groei van de industriële produktie in Groot-Brittannië. Gemiddelde jaarlijkse groei in procenten*

Periode	Hoffmann	Deane & Cole	Feinstein	Crafts	Crafts	CLM	Jackson
1700-60	0,7	(1,0)	-	0,7	(0,7)	0,8	-
1760-80	1,3	(0,5)	-	1,5	(1,1)	1,0	1,3
1780-01	3,8	(3,4)	-	2,1	(1,8)	1,6	2,1
1801-11	2,8	1,4	-	{ 3,0	{ (4,0)	2,8	2,7
1811-21	1,9	4,1	-			1,9	1,9
1821-31	4,2	2,3	-			4,2	4,1
1831-41	3,5	2,9	-	-		3,5	-
1841-51	3,0	1,4	-	-		3,1	-
1851-61	3,3	3,1	-	-		3,4	-
1861-71	3,0	3,7	3,2	-		3,2	-
1871-81	2,0	1,3	2,1	-		2,1	-
1881-91	1,5	2,3	1,8	-		1,8	-
1891-01	2,1	2,9	2,3	-		2,3	-

(Tussen haakjes: inclusief handel)

Bronnen: Hoffmann 1965; Deane/Cole 1969; Feinstein 1972; Crafts 1985; Crafts/Leybourne/Mills 1989; Jackson 1992

zwaar mee. In Frankrijk is het reconstrueren van de deelreeksen vaak nog moeilijker dan in Engeland. Zelfs gegevens over de verbruikte grondstoffen ontbreken in vele gevallen. Belangrijke bedrijfstakken als de papier-, de hout- of de lederwarenindustrie ontbreken in alle reeksen. Ook de wijze waarop Crouzet of Markovitch hun wegingsfactoren hebben berekend is onduidelijk. Wel is duidelijk dat schattingen op basis van de bruto produktiecijfers een belangrijke rol spelen. Lévy-Leboyer en Bourguignon doen heel kritisch over hun voorgangers, maar gaan uit van dezelfde bronnen, baseren zich goeddeels op grondstoffenverbruik en aggregeren met geschatte wegingsfactoren zonder dat helder wordt waarop die zijn gebaseerd.

Het zou onjuist zijn te denken dat recentere cijfers betrouwbaarder zijn. Harley, die Deane en Cole verwijt dat zij de groeisectoren te sterk meewegen, weegt zelf aan de hand van de arbeidsinput volgens de census van 1841. Voor de jaren 1815 en 1770 rekt hij terug door de weging aan te passen aan de groei van het ruwe produktiecijfer. Op zich is de census al omstreden, maar bovendien wordt verondersteld dat de arbeidsproductiviteit in elke sector gelijk is. Jackson weet aan te tonen dat de katoenindustrie in het industriële produktiecijfer van Harley tot 1815 maar voor 1% meetelt. De groei in de industrie bleef daardoor tot Waterloo minder dan 1,5% gemiddeld per jaar. Daarna zet deze sprongsgewijs in. Geconcludeerd kan worden dat bedrijfstakgewijze schattingen van de ruwe produktie van Deane en Cole of Hoffmann nog steeds de basis vormen voor de berekeningen van het indu-

strieel produktiecijfer. De wegingsfactoren worden op telkens andere gronden gekozen, maar harde criteria daarvoor ontbreken.

Bij nationaal inkomenscijfers speelt het aggregatieprobleem nog eens extra. Aan de industriële produktie moet een cijfer betreffende de landbouw en de dienstensector worden toegevoegd. Opnieuw stuit men op het probleem hoe de groei van landbouw, industrie en diensten ten opzichte van elkaar moeten worden gewogen. Crafts maakt daartoe gebruik van de door Lindert en Williamson gecorrigeerde beroepsstatistieken. Niet alleen moet hij daartoe hun foutmarge van 60% negeren, maar bovendien wijst Hoppit terecht op de problemen die kleven aan deze cijfers doordat vrouwen en kinderen ontbreken. Ook komt in beroepsstatistieken het gemengde karakter van de achttiende-eeuwse arbeid niet uit de verf. Een boer die 's avonds en 's winters als wever werkt, staat óf als boer óf als wever te boek, nooit als deeltijdwerker in beide sectoren. Tenslotte gaat de idee dat de hoeveelheid arbeid iets zegt over de produktieverhoudingen uit van de veronderstelling dat het verschil in arbeidsproductiviteit tussen de bedrijfstakken niet groot was. Vrij algemeen is de opvatting dat de stroom arbeid die de landbouw ten gunste van de industrie verliet, de sector opzocht met de hoogste produktiviteit, hetgeen tot groei per hoofd leidde.

3. Het aggregatieprobleem

Aggregatie blijft een probleem. De laatste jaren is de continuïteit in de historiografie centraal komen te staan. De idee dat er een plotselinge sprong in groei en ontwikkeling in de late achttiende eeuw heeft plaatsgevonden is verdwenen. Gegeven de gebrekkige wijze waarop de verantwoording van de weging plaatsvindt, lijkt het erop dat de indruk die de auteur heeft van de groei, de keuze voor de wegingsfactoren beïnvloedt. Zo bepaalt het beeld van de groei de cijfers eerder dan dat de cijfers het beeld van de groei bepalen. Recente reeksen vertonen nauwelijks nog een omslag in de late achttiende eeuw. Het is mogelijk dat er inderdaad geen omslag is geweest, maar om dat aan te tonen is er meer nodig dan het telkens opnieuw doorrekenen van dezelfde deelreeksen met telkens andere, maar steeds op onduidelijke wijze verkregen wegingsfactoren. Zowel in Frankrijk als in Engeland dient er begonnen te worden met het opnieuw en systematisch nazoeken van bedrijfs- en overheidsarchieven naar gegevens over zowel produktie als inkomens en bestedingen. Alleen nieuwe, systematisch verzamelde basisgegevens en een complete set nationale rekeningen maken het mogelijk meer betrouwbare reeksen samen te stellen. Dan kunnen ook bestedingen en produktie- en inkomenscijfers vergeleken en aan elkaar getoetst worden. Wat thans in de Britse historiografie gebeurt, het telkens opnieuw ordenen van telkens dezelfde weinig betrouwbare reeksen op grond van telkens andere, maar steeds op onduidelijke criteria gebaseerde wegingsfactoren, heeft geen zin. Bovendien blijkt telkens weer dat, hoeveel waarschuwingen een auteur ook zet bij zijn cijfers en hoe hoog de foutmarges ook zijn, de volgende auteur (of zelfs

dezelfde auteur in een volgend artikel) als er cijfers nodig zijn om een econometrisch model te vullen, al deze nuances opzij schuift. De normale bronnenkritiek die elke historicus eigen moet zijn, blijkt bij kwantitatief materiaal al te vaak te worden vergeten.

4. Lokaal, regionaal, nationaal

Voor Frankrijk en menig ander continentaal land komt daar nog een probleem bij. In de late achttiende eeuw ontwikkelde Engeland zich tot een markteconomie, waar zowel de produktie als de vraag gericht was op de markt. Arbeidsverdeling en regionale specialisatie kenmerkten de economie, die zodanig was geïntegreerd dat er van een zekere eenheid sprake was. In Frankrijk bleven grote gebieden goeddeels autarkisch. Vele boeren produceerden nog voor eigen consumptie. Graan werd overal zelf verbouwd, ook indien het betrokken gebied daar niet geschikt voor was. Transportmiddelen waren iets verder van de kust gebrekkig en de marktgerichtheid gering. Zelfs de industriële produktie voor eigen consumptie viel in de eerste helft van de negentiende eeuw niet geheel te verwaarlozen. Van economische eenheid was geen sprake. Lévy-Leboyer en Bourguignon vermelden lokale hongersterfte tot in de jaren vijftig van de negentiende eeuw. Pas het spoor zou het isolement doorbreken. Indien de nationale produktie of het nationaal inkomen van zo'n economie wordt berekend, creëert men op papier een eenheid die in de werkelijkheid nooit heeft bestaan. Men telt de produktiecijfers van een aantal los naast elkaar staande, lokale economieën bij elkaar op. Bovendien moet een marktwaarde worden gegeven aan een deel van de produktie dat nooit een markt heeft gevonden. Natuurlijk bestaan er in Frankrijk prijzen voor graan en natuurlijk kan men zo een waarde geven aan dat deel van de produktie dat nooit op de markt kwam, maar het is de vraag of men daarmee, indien slechts een klein deel van de produktie werd verhandeld, niet een volstrekt kunstmatige waarde toekent aan de op de eigen consumptie gerichte produktie. Het creëert een beeld als ware de economie uiterst inefficiënt. Uiteraard werden er bepaalde soorten voedsel in streken geproduceerd die daar bij een betere integratie en arbeidsverdeling niet het meest geschikt voor waren, maar het was de enige manier om te overleven. In die zin was deze produktie wel degelijk efficiënt. Dat de overgang naar een ander type, meer marktgerichte economie, waardoor ook de nationale economie een zekere eenheid ging vertonen, (in Frankrijk pas door de spoorwegaanleg tijdens het Tweede Keizerrijk) het opeens zinvol maakt nationale produktie-, consumptie- respectievelijk inkomenscijfers samen te stellen, maakt de verleiding groot dit ook voor eerdere perioden te doen. De sprong in de produktie wordt dan mooi in beeld gebracht. Meer waarde dan een achtergrond waartegen men de latere cijfers kan laten uitkomen, mag aan de cijfers over die vroege perioden echter niet worden gehecht. Het nationale rekeningenmodel is een hulpmiddel om snel een eerste indicatie te geven van een economie die aan een aantal voorwaarden moet voldoen. In de eerste plaats moet zij een

zekere eenheid vertonen, opdat men geen schijngestalte creëert. In de tweede plaats moet er een verregaande marktgerichtheid bestaan. Kortom, het rekeningschema kan een nuttig hulpmiddel zijn voor het beschrijven van relatief moderne economieën.

Zelfs indien aan deze criteria is voldaan, blijft het probleem van de reconstructie van betrouwbare cijfers groot. Het nationale rekeningenschema kan daarbij een nuttig hulpmiddel zijn. Helaas wordt te vaak alleen de productie bekeken en worden te vaak op zwak basismateriaal gebaseerde deelreeksen op onduidelijke wijze geaggregeerd. Het invullen van het schema vereist een grootschalig onderzoeksproject dat groeit met de omvang van het betrokken land. Toch komen alleen door zulke projecten cijfers boven tafel waar enigszins op vertrouwd kan worden. Het zou wellicht beter zijn indien ook in Groot-Brittannië en Frankrijk daar de beschikbare energie in werd geïnvesteerd, in plaats van in telkens nieuwe cijfers die niets anders kunnen zijn dan het zoveelste balletje dat wordt opgeworpen. Zulke cijfers gaan een eigen leven leiden en veroorzaken slechts verwarring. Het lijkt beter de cijfers die in Frankrijk en Groot-Brittannië tot nu toe zijn gereconstrueerd, in ieder geval die voor de eerste helft van de negentiende eeuw, maar te vergeten.

C. Graeme Snooks' 'bruto gemeenschapsinkomen' van de 'totale economie': een alternatief voor de traditionele nationale rekeningen?

Naar aanleiding van:

G. Snooks, *Portrait of the family within the total economy. A study in longrun dynamics, Australia 1788-1990* (Cambridge University Press: Cambridge 1994) xv + 311 p. ISBN 0521452031

door Peter Scholliers
NFWO - VUB, Brussel

Graeme Snooks, professor in de economische geschiedenis aan de Australian National University, heeft een boek geschreven over het probleem van de bijdrage tot de nationale boekhouding van de dienstmeid die huwt met de baas des huizes. Huishoudelijke arbeid van gezinsleden genereert geen geld en bijgevolg houdt de nationale boekhouding geen rekening met de huishoudelijke arbeid van de ex-dienstmeid. Snooks ziet niet graag dat het nationaal inkomen vermindert door zo'n huwelijk en verrekent de huishoudelijke arbeid van de kersverse echtgenote, samen met de arbeid van alle huisvrouwen en -mannen, door in de nationale boekhouding. Daarmee komt hij tegemoet aan één van de kritieken op de traditionele methode van de nationale rekeningen. Hoe hij tewerk gaat, wordt hier beknopt en kritisch voorgesteld.

1. Over het boek

Sedert de vroege jaren 1980 poogt Snooks het economisch belang van huishoudelijke arbeid duidelijk te maken aan economische historici en economen. Sociale historici zijn daar al langer van overtuigd (Daru/Lakmaker 1993). Hij gewaagt van de *forgotten economy* die niet alleen bestaat uit koken, wassen of kleding herstellen, maar ook uit opvoeden, meubels maken of groente kweken. Hij presenteert thans een synthese van zijn onderzoek dat zich inlaat met de Australische economie tussen 1788 en 1990, waar de *forgotten economy* mogelijk een grotere rol speelde dan in de meer verstedelijkte of geïndustrialiseerde staten van Europa. Hij herschrijft de geschiedenis van dit land en daagt de gevestigde, internationale economische historiografie en de nationale-rekeningen becijferaar uit met nieuwe visies en methoden.

Snooks gaat er van uit dat de èchte economische ontwikkeling van een land wordt geschraagd door twee gelijkwaardige sectoren: de huishoudelijke sector die zorgt voor economische *expansie*, de stijging van het aantal gezinnen met een vast inkomenspeil, en de privé- en publieke marktsectoren die zorgen voor economische *groei*, de stijging van het inkomen per gezin. De huishoudelijke sector vormt de basis van de economie, waar beslist wordt wie waar zal arbeiden, wie wat investeert, wie wat consumeert, terwijl de marktsector de motor van groei is, waar kapitaal en technologie worden geaccumuleerd en schaalvergroting mogelijk is. Snooks stelt een nieuw concept voor om zijn visie op de economische ontwikkeling van een land te omschrijven. Hij suggereert overigens meerdere nieuwe concepten, in die mate dat een glossarium van vijf pagina's het boek afrondt. Hij heeft het over de *Total Economy* (de hoofdletters zijn van Snooks) die de huishoudelijke arbeid en de marktgerichte arbeid omvat.

Om de *Total Economy* te meten heeft Snooks nood aan een nieuwe meter. Omdat het BNP slechts één deel van de economie beschouwt, namelijk het gedeelte dat via de markt loopt, introduceert hij het 'bruto gemeenschapsinkomen' (*gross community income* of GCI) dat de som is van het inkomen verkregen uit de marktsector, dat wil zeggen het traditionele bruto nationaal inkomen, en uit de huishoudelijke sector. Wat dit laatste betreft, is de bijdrage van kapitaal, grond en andere inkomens van de gezinnen relatief eenvoudig te kennen.

Hèt probleem is natuurlijk de verrekening van de huishoudelijke arbeid in monetaire termen. Als huishoudelijke arbeid beschouwt Snooks het voltijds en deeltijds werk van vrouwen, mannen en kinderen in het huishouden, dat via de markt zou kunnen gebeuren maar dat toch niet doet. Snooks heeft het over de *marketable labour*. Om die arbeid te meten, werkt hij in vier stadia. Eerst onderzoekt hij de evolutie van het aantal gezinnen in Australië; dan schat hij het jaarlijks aantal mannen en vrouwen met voltijds en deeltijds werk in de huishoudelijke sector. Hij neemt aan dat vrouwen meestal voltijds en mannen meestal deeltijds in huis werken, de eersten met eerder lichte taken, zoals zorgen voor de maaltijden, de anderen met iets zwaardere taken, zoals onderhoud van het dak. Vervolgens schat hij het aantal uren per jaar

dat deze vol- en deeltijdse huisvrouwen en -mannen presteren. En tenslotte kent hij aan deze arbeid een geldwaarde toe.

Hij kiest daarbij uit drie mogelijkheden: het gemiddeld uurloon van algemeen professioneel dienstpersoneel; het uurloon van gespecialiseerd professioneel dienstpersoneel; het algemeen gemiddeld uurloon van alle loontrekkende mannen en vrouwen. Snooks kiest voor dat laatste omdat hij aanneemt dat rationele individuen hun keuze tussen huishoudelijke arbeid en marktarbeid laten afhangen van de waarde die zij aan een uur huisarbeid toekennen in verhouding tot het loon voor een uur marktarbeid (de zogenaamde *opportunity cost*). Het totaal aantal voltijds gepresteerde uren huisarbeid, in hoofdzaak verricht door vrouwen, wordt vermeerderd met het gemiddeld loon van vrouwelijke loontrekkenden, terwijl het totaal aantal deeltijds gepresteerde uren huisarbeid, in hoofdzaak verricht door mannen, wordt vermeerderd met het gemiddeld loon van mannelijke loontrekkenden. Zo bekomt de auteur jaarlijkse statistieken van de monetaire waarde van de huishoudelijke arbeid en uiteindelijk ook van de totale waarde van de huishoudelijke sector in Australië tussen 1788 en 1990. Een hele krachttoer.

De nieuwe methode leidt tot indrukwekkende resultaten en tot een vernieuwde visie op de evolutie van de Australische economie. De huishoudelijke sector zorgt voor niet minder dan 36 percent van het bruto gemeenschapsinkomen tijdens de periode 1860-1990. Op lange termijn groeien de huishoudelijke sector en de marktsector even sterk (+5,47 % per jaar), maar beide economieën ontwikkelen zich niet volgens een zelfde ritme. De huishoudelijke sector blijkt vooral te groeien wanneer de marktsector een depressie kent. De huishoudelijke sector vormt een vangnet tijdens de economische depressies van de jaren 1840, 1890 en 1930. Snooks' onderzoek heeft gevolgen voor de beoordeling van de evolutie van de levensstandaard. Van 1800 tot 1990 verschilt de groei van het BNP per capita nagenoeg niet van de groei van het GCI per capita (respectievelijk +1,18 en +1,10 % per jaar), maar er zijn verschillen binnen deze periode. Belangrijker lijkt hem nochtans de evaluatie van de levensstandaard op basis van het gezin. Zo het reële bruto gemeenschapsinkomen per gezin wordt vergeleken met het reële bruto nationaal produkt per hoofd, dan blijkt dat het eerste stijgt met 0,43 percent per jaar, het tweede met 1,18%. Verschillen zijn nog scherper tijdens de eerste helft van de 19e eeuw (respectievelijk -0,71 en +0,54%) en tijdens de grote depressie tussen de jaren 1880 en 1940 (respectievelijk -0,24 en +0,11%).

Snooks onderzoekt de factoren die de ontwikkeling van de huishoudelijke economie kunnen verklaren. Voor 1860 is de groei van het aantal gezinnen belangrijk en na 1900 speelt de produktiviteit van huishoudelijke arbeid de doorslaggevende rol. Hij benadrukt sterk dat de *Total Economy* zeker geen duale economie is, maar *one unified economy*. De nauwe relatie tussen marktarbeid en huishoudelijke arbeid blijkt uit de wisselende participatie van vrouwen aan de markteconomie. Voor 1800 hebben mannen en vrouwen nagenoeg dezelfde taken: zij werken deeltijds in de markteconomie en in de huishoudelijke economie. De industriële revolutie houdt de vrouw aan de haard en stuurt de man naar de fabriek. Dat verandert na 1900 en vooral na

1950. De gewijzigde verhouding tussen het loon van mannen en vrouwen, aanvankelijk ten voordele van mannen maar later van vrouwen, verklaart de wisselende marktarbeid van vrouwen. Er worden nog andere factoren omtrent arbeid en inkomen aangesneden zoals de aard en de waarde van de huishoudapparatuur of de gemiddelde omvang van het Australisch gezin. Het is echter niet de bedoeling dat alles hier te bespreken. Belangrijker is thans enkele kritische bedenkingen te geven omtrent Snooks' voorgestelde methodologische innovaties met betrekking tot de nationale boekhouding, waarbij ik zijn visie omtrent het belang van de huishoudelijke arbeid in de economie ongemoeid laat.

2. Vier kritische punten

Mij lijken vier punten het vermelden waard. Snooks berekent het aantal voltijds en deeltijds huishoudelijke arbeiders tussen 1788 en 1990: voorwaar, een hele klus. Ik heb daar bedenkingen bij die ik wil illustreren met twee voorbeelden. Snooks ziet een direct verband tussen economische crises en toename van de huishoudelijke sector: werklozen zouden meer functies in de huishoudelijke economie opnemen (31). Nochtans tonen (Europese) enquêtes uit de jaren 1930 aan dat die arbeid beperkt is. Ook stelt hij huishoudelijke arbeid van buitenshuis werkende vrouwen gelijk aan het aantal uren die een buitenshuis werkende vrouw in de marktsector presteert: letterlijk een dubbele dagtaak. Nochtans bewijzen heel wat (Europese) bronnen uit de negentiende en twintigste eeuw dat buitenshuis werkende vrouwen vaak worden geholpen door echtgenoten, inwonenden, burens en zeker kinderen. Snooks gaat te snel voorbij aan de aard en de hoeveelheid huishoudelijke arbeid van elk gezinslid, wat implicaties heeft voor zijn raming van het aantal vol- en deeltijdse huisvrouwen en -mannen. Literaire bronnen voor de negentiende eeuw en sociale enquêtes voor de twintigste eeuw zouden meer inzicht kunnen brengen in wie wat in het huishouden deed.

Een tweede punt gaat dieper in op de raming van de duur van de huishoudelijke arbeid per week. De werkweek van *primary household workers* wordt gelijk gesteld met de duur van een werkweek in de marktsector (189). Kan dit zo maar? Bekijkt men de evolutie van de produktiviteit van de arbeid in beide sectoren (29), dan komen heel wat verschillen aan het licht. Deze verschillen beïnvloeden zonder twijfel de duur van de werkweek in beide sectoren. Bovendien gelden er in een huishouden andere regels met betrekking tot de arbeid, zoals de eigen beschikking over de tijd, de relatieve tevredenheid over het bekomen resultaat en de finaliteit van de arbeid. In een fabriek kan er eindeloos worden geproduceerd maar in een keuken wordt een beperkt aantal maaltijden bereid. En bijgevolg gelden er andere regels met betrekking tot de werkduur. Ik kom nog terug op het eigen karakter van huishoudelijke arbeid. Moet dat niet in rekening worden gebracht bij de schatting van de werkduur van huishoudelijke arbeid? Meerdere bronnen, zoals (auto)biografieën en enquêtes, zouden inzicht kunnen brengen in de lengte van de werkweek in het huishouden.

Een derde punt betreft het gebruik van de *opportunity cost* om de huishoudelijke arbeid in monetaire termen te vertalen. Gaat het hier echt om een betere maatstaf dan het uurloon van professioneel, al dan niet gespecialiseerd dienstpersoneel? Snooks verantwoordt zijn keuze door zijn veronderstelling dat loonsveranderingen van marktarbeid de gezinnen doen kiezen tussen meer of minder huishoudelijke arbeid, marktarbeid of vrije tijd. Dit veronderstelt wel een bijzonder rationele en onafhankelijke houding van de gezinnen. Ik twijfel daaraan (niet alleen op basis van eigen ervaringen, maar bijvoorbeeld ook op basis van de lange en dwingende werkduur in negentiende-eeuwse fabrieken). Afgezien daarvan stelt zich het probleem of huishoudelijke arbeid met dezelfde visie gevat kan worden als marktarbeid. Gaat het immers niet om volslagen verschillende arbeid? Als een vader zijn dochtertje van twee een uur lang in het oog houdt, moet zijn arbeid dan verrekend worden als gelijkwaardig aan één uurloon van de gemiddelde loonarbeidster? Als een vrouw deuren schildert, moet zij dan 'betaald' worden met het loon van de gemiddelde arbeider? Is alle huishoudelijke arbeid tussen vrouwen- en mannenjobs te verdelen en bijgevolg met vrouwen- en mannenlonen gelijk te stellen? En hoe wordt de arbeid verrekend van een jongetje dat de kachel brandende houdt?

Lonen van loonarbeiders beantwoorden aan specifieke omstandigheden die niet terug te vinden zijn in huishoudelijke arbeid: loonarbeid wordt bepaald door produktiviteit, doorgedreven specialisatie, scholingsgraad, arbeidsmarkt, loonpolitiek van de werkgever, stakingen, collectieve arbeidsovereenkomsten, staatsbemoeienis etcetera. Geen van deze factoren is terug te vinden in de huishoudelijke arbeid, tenzij misschien de scholingsgraad en de staking, of althans één of andere vorm van protest. Ik begrijp Snooks' uitgangspunt om de *opportunity cost* en derhalve het gemiddeld loon te gebruiken, hoewel ik, zoals gezegd, twijfel aan de rationele en vrije keuze van de gezinnen, maar ik meen dat dit zou kunnen leiden tot overwaardering van de huishoudelijke arbeid. Het is misschien nodig om een onafhankelijke en nieuwe monetaire interpretatie van huishoudelijke arbeid te zoeken. Dat geldt mijns inziens zelfs zo gezinnen rekening zouden houden met de waarde van hun arbeid in de marktsector en de daarop gesteunde verdeling van hun tijdsgebruik. Zo'n meter, de 'beloning' voor de reproductie van de arbeidskracht, zou bijvoorbeeld kunnen bestaan uit een gewogen gemiddelde op basis van het tijdsgebruik voor huishoudelijk werk van lonen van gespecialiseerde en ongeschoolde loonarbeid in de dienstensector. Tenzij wordt gedacht aan een meter die weinig uitstaans heeft met loonarbeid, zoiets als huishoudgeld voor de thuisblijvende ouder of het bestaansminimum. In deze voorbeelden zou het loon van huishoudelijke arbeid minder en trager fluctueren dan het gemiddelde loon van marktarbeid. Dit zou ernstige implicaties kunnen hebben voor de raming van de waarde van de huishoudelijke arbeid.

Het vierde punt sluit daarbij aan en betreft de *marketability* van huishoudelijke diensten. In theorie kan alle huishoudelijke arbeid via de markt lopen: eten kan in restaurants, boodschappen kunnen aan huis worden gebracht en

ramen kunnen worden gelapt door professioneel personeel. Alleen, in de praktijk is dat niet zo eenvoudig. Stel dat ik baal van schoenen poetsen: dat werkje kan worden geklaard door een professionele (en waarom niet: illegaal werkende) man of vrouw die voor een half uur werk een loon krijgt dat lager is dan het mijne. Economisch gesproken, zou ik het poetsen aan een ander laten. Er is echter geen haar op mijn hoofd dat eraan denkt daarvoor een professionele kracht bij mij thuis te vragen of met mijn schoenen naar een poetser te gaan. Ik poets de schoenen zelf wel, of natuurlijk helemaal niet. Mijn punt is dat huishoudelijke arbeid een eigen karakter en logica heeft, waar marktwetten niet gelden, of althans niet altijd. Ik zou bijvoorbeeld de schoenen kunnen poetsen omdat mijn partner me dat op een lieve manier heeft gevraagd. Dit alles pleit nogmaals voor het ontwerpen van een eigen waardemeter van de huishoudelijke arbeid.

Een bijkomende commentaar betreft de betrouwbaarheid en de representativiteit van de gebruikte *market wage rates* voor mannen en vrouwen. Bijvoorbeeld, voor 1861 bevatten deze vooral lonen van bouwvakarbeiders. Kennen deze echter niet een bijzonder specifiek verloop (lange stagnerende perioden)? Is het niet nodig lonen van landarbeiders op te nemen?

3. *Besluit*

Snooks' pogingen om de huishoudelijke arbeid in het verleden te kwantificeren en te evalueren verdienen veel lof. Hij raakt menig aspect aan van de geschiedenis van arbeid, gezin, markteconomie en loonevolutie: een mooie mengeling van sociale en economische geschiedenis. Zijn doel is bereikt: het boek verschaft nieuwe inzichten en geeft aanleiding tot reflectie over concepten en vooral methoden. Mijn hier geformuleerde vragen en commentaren steunen misschien op een te vlugge lectuur van het boek. Zo zij toch zinvol zijn, zouden zij bovendien enkel kunnen leiden tot overdreven *fine tuning* van de resultaten. Nochtans blijf ik met methodologische bezwaren zitten. Voor cruciale onderdelen van de methode, bouwt het boek al te vaak op weinig of niet onderbouwde *estimates, assumptions*, inter- en extrapolaties, wat de hele constructie wankel maakt.

Dit neemt niet weg dat zo Snooks' visie voldoende enthousiaste 'volgelingen' vindt en zo zijn methode verfijnd of beter onderbouwd wordt, het beeld van de economische ontwikkeling van de wereld vanaf 1800 er wel eens volkomen anders zou kunnen uitzien binnen tien jaar, net als de hedendaagse nationale boekhouding. Wordt zonder twijfel vervolgd.

D. Historische nationale rekeningen: enkel een verzameling droge cijferreeksen?

door Erik Buyst

Centrum voor Economische Studiën, KU Leuven

Het afgelopen decennium is de belangstelling voor historische nationale rekeningen (HNR) in de Lage Landen sterk toegenomen. Zowel in Nederland als in België werden omstreeks het midden van de jaren tachtig onderzoeksgroepen opgericht om de verschillende deelcomponenten van de nationale boekhouding te reconstrueren. De interesse voor HNR was zeker geen alleenstaand Benelux-fenomeen, maar paste in een brede internationale onderzoeksinspanning. Voor een recent overzicht van het HNR-onderzoek in meer dan een dozijn Europese landen kan men terecht bij het themanummer dat *The Scandinavian Economic History Review* dit jaar aan deze problematiek wijdde. Hoe kunnen wij de grote internationale belangstelling voor HNR verklaren? In de eerste plaats biedt het concept de mogelijkheid om cijfermateriaal van zeer verscheiden aard en oorsprong samen te brengen in een coherent boekhoudkundig geheel. Statistisch materiaal dat voorheen slechts in zeer verspreide vorm beschikbaar was, wordt in een HNR-systeem samengebracht, geordend en gehomogeniseerd. Meer nog, tijdens de reconstructie van HNR stootte men dikwijls op belangrijke lacunes in de bestaande statistische informatie. Dit vormde het startsein om tot uitgebreid origineel (archieff)onderzoek over te gaan. Op deze manier werden heel wat 'witte vlekken' in onze kennis opgeruimd. In de Belgische situatie leidde het HNR-project bijvoorbeeld tot baanbrekend onderzoek inzake de reconstructie van het inkomen uit vermogen. Verder heeft een HNR-benadering als voordeel dat macro-economische grootheden, zoals begrotingstekort, deficit op de handelbalans en dergelijke kunnen worden afgemeten tegenover de draagkracht van een economie. Voorheen zwierven deze cijfers bij gebrek aan ijkpunt nogal in het ijl, waardoor ze moeilijk te interpreteren waren.

De betekenis van HNR gaat natuurlijk verder dan alleen maar een databank. Het raamwerk is zo geconcipieerd dat meteen een gedetailleerde statistische beschrijving wordt gegeven van het verloop van 's lands productie, inkomen en bestedingen in een bepaalde periode. Daardoor vormt de nationale boekhouding het instrument bij uitstek om structuurveranderingen in een economie diepgaand te analyseren. Zo kan worden nagegaan welke sectoren de drijvende kracht waren bij de transformatie van een overwegend agrarische economie naar achtereenvolgens een industriële en een post-industriële samenleving. De berekening van het BNP vanuit drie in principe onafhankelijke invalshoeken laat bovendien ook toe de betrouwbaarheid van verschillende bronnen tegen elkaar af te wegen. De onderregistratie bij fiscale statistieken bijvoorbeeld bleek in België groter dan verwacht.

Een derde belangrijk voordeel van een HNR-aanpak is dat internationaal aanvaarde conventies worden gehanteerd, wat de vergelijkbaarheid van het gepresenteerde cijfermateriaal met dat van andere economieën sterk bevoor-

dert. Daardoor wordt het bijvoorbeeld mogelijk de groeiprestatie van een land in een bepaalde periode vanuit een internationale context te evalueren en op zoek te gaan naar de oorzaken van een opvallend trage of snelle groei.

Naast deze eerder praktische voordelen kreeg het HNR-onderzoek de laatste jaren ook een stevig duwtje in de rug vanuit de economische wetenschap. De recente ontwikkeling van de zogenaamde 'nieuwe groeitheorie' deed de nood aan gedesaggregeerde lange-termijn databanken sterk toenemen om de verworven inzichten te kunnen toetsen.

HNR vormen niet alleen een buitengewoon interessant analyse-instrument, zij dwingen ook op expliciete wijze tot reflectie over de manier waarop de verschillende cijferreeksen tot stand kwamen en wat precies werd gemeten. Bij de reconstructie van HNR moet systematisch elke cijferreeks worden geconfronteerd met de conceptuele en methodologische vereisten van de nationale boekhouding. Deze oefening heeft aanleiding gegeven tot de correctie van belangrijke misvattingen over de Belgische economie. Wat de buitenlandse handel betreft, heeft de traditionele historiografie bijvoorbeeld decennia lang volgehouden dat de Belgisch-Luxemburgse Economische Unie (BLEU) tijdens het Interbellum steeds een aanzienlijk tekort boekte op de handelsbalans (Baudhuin 1946: 444-445; Mommen 1994: 1-3). Uit het HNR-onderzoek is echter gebleken dat import en export in de officiële statistieken op een verschillende manier werden gewaardeerd. Na rechtzetting bleek de BLEU-handelsbalans vanaf de late jaren twintig doorgaans een beperkt overschot te noteren. In het debat over de oorzaken van de devaluatie van de Belgische frank in maart 1935 is dat een cruciaal gegeven. Aangezien de externe positie geen moeilijkheden opleverde, vormden binnenlandse problemen de directe aanleiding tot de devaluatie.

Ook voor de politieke geschiedschrijving kan een HNR-benadering tot nieuwe inzichten leiden. De boutade 'le budget c'est toute la politique' indachtig zoomen wij in op de publieke financiën. De reconstructie van het begrotingsbeleid van de Belgische staat is geen eenvoudige zaak. Geregeld worden uitgavenposten van de ene categorie naar de andere overgeheveld, zodat het bijzonder moeilijk is een algemeen beeld te schetsen. HNR bieden een oplossing voor dit probleem omdat een coherent kader wordt aangereikt waarbij elke begrotingsrubriek aan een welbepaalde uitgavencategorie wordt toegewezen (Clement 1995). Uit deze oefening blijkt dat in de eerste helft van de jaren dertig geen deflatoire impulsen uitgingen van de uitgavenpolitiek van de Belgische regering. Van de sociale bestedingen was reeds eerder geweten dat zij met sprongen omhoog gingen. Volgens het onderzoek van Piet Clement was de overheidsconsumptie (voornamelijk salarissen en pensioenen van ambtenaren en lopende aankopen van niet-duurzame goederen en diensten) in hetzelfde bedje ziek. Uitgedrukt in procenten van het BNP ging de overheidsconsumptie haast continu de hoogte in. Nochtans gaat het hier om een uitgavensector waar de regering rechtstreeks invloed kon op uitoefenen.

Uit de analyse van de overheidsinvesteringen kwamen nog opvallender resultaten te voorschijn. In de traditionele historiografie wordt de eerste regering-Van Zeeland (1935-1936) afgeschilderd als de grote pionier van een

politiek van openbare werken (Vanthemsche 1982: 346, 350). Uit het HNR-onderzoek bleek de breuk met het verleden heel wat minder brutaal dan tot nog toe werd aangenomen. Reeds in 1933 –in volle deflatieperiode dus– werden de dotaties voor infrastructuurwerken fors opgetrokken onder andere met het oog op de bestrijding van de werkloosheid. De maatregelen die de regering-Van Zeeland nam om de economie via openbare werken opnieuw aan te zwengelen, waren in de Belgische context dus niet zo nieuw. Hij bracht ze alleen in een hogere versnelling. Deze eerder willekeurig gekozen voorbeelden illustreren dat de voordelen van een HNR-benadering niet beperkt blijven tot de analyse van economische groei. Ook in andere domeinen kan het concept heel wat relevant cijfermateriaal aanbrengen. Op deze manier kunnen zogenaamde ‘feiten’ uit de traditionele historiografie geverifieerd worden en eventueel bijgesteld. Het historische inzicht kan er alleen wel bij varen.

E. Over het nut en nadeel van de historische nationale rekeningen

*door Jan-Pieter Smits
Universiteit Utrecht*

In het kader van zijn analyse van het proces van ‘moderne economische groei’ heeft Kuznets in de jaren vijftig en zestig uitgebreid kwantitatief onderzoek verricht, met het doel om processen van economische groei en structurele verandering te kwantificeren en te analyseren. Zijn onderzoek richtte zich vooral op de negentiende en twintigste eeuw. Sindsdien heeft de discipline van de kwantitatieve economische geschiedenis zich krachtig ontwikkeld. Zo heeft Snooks schattingen van de economische groei in Groot-Brittannië voor de periode vanaf 1066 gepresenteerd, en heeft Persson berekeningen gemaakt van de totale factor produktie in de Britse landbouw in de twaalfde eeuw.

De historische nationale rekeningen vormen een aparte loot aan de stam van het kwantitatief economisch-historisch onderzoek. Uitgaande van het moderne systeem van nationale rekeningen wordt geprobeerd om het proces van economische ontwikkeling ook voor vroegere perioden te kwantificeren. Dergelijke constructies stuiten vaak op verzet. De bezwaren die tegen het opstellen van historische nationale rekeningen worden geuit lopen overigens sterk uiteen. Vaak wordt de opvatting gehuldigd dat er te weinig betrouwbaar bronnenmateriaal voor de negentiende eeuw aanwezig is om tot dergelijke cijfermatige exercities over te gaan. Verder wordt maar al te vaak verkondigd dat het begrip *historische* nationale rekeningen een anachronisme is: een twintigste-eeuws concept wordt toegepast op een ‘niet-moderne’ samenleving. In deze bijdrage wil ik nagaan in hoeverre de gangbare kritiek op de historische inkomensrekening serieus moet worden genomen.

1. Concept en kwaliteit

Het concept 'nationale rekeningen' is in het Interbellum geïntroduceerd. Het systematisch opstellen van nationale inkomensreeksen is in de meeste landen echter pas na de Tweede Wereldoorlog goed op gang gekomen. In die periode gingen de Bureaus voor Statistiek in een aantal landen over tot het construeren van historische tijdreeksen: het Nederlandse CBS heeft in dit opzicht een voortrekkersrol vervuld. In de jaren vijftig en zestig vond als het ware een eerste ronde van historische nationale rekeningen plaats. In deze fase zijn vooral in Groot-Brittannië, Duitsland, de Verenigde Staten en Zweden macro-economische tijdreeksen over de lange termijn geconstrueerd.

De kwaliteit van deze cijferreeksen is uiteenlopend. De Noord-Europese cijfers (en dan met name de Zweedse) zijn van uitzonderlijk goede kwaliteit. Hier is niet alleen veel aandacht besteed aan het construeren van deugdelijke basisreeksen. Ook in methodologisch opzicht gaat het om zeer verantwoorde schattingen. Met name het werk van Krantz moet hier worden genoemd. Hij houdt zich – in inmiddels al weer de vierde generatie van de historische nationale rekeningen in Zweden – vooral bezig met vraagstukken omtrent wegingsschema's en de deflatie van de reeksen. Hierbij staat het fundamentele probleem centraal op welke manier veranderingen in de economische structuur op een zo goed mogelijke manier in de berekening van lange-termijn groeicijfers kunnen worden opgenomen.

In de rest van Europa zijn de reeksen van minder hoge kwaliteit, hetgeen niet wegneemt dat vooral de Britse schattingen van Feinstein voor de periode na 1855 en – hoewel in mindere mate – de Duitse cijfers van Hoffmann goed bruikbaar zijn. Aan deze reeksen kleven echter problemen die kenmerkend zijn voor deze 'eerste generatie' van de historische nationale rekeningen. De basisreeksen voor de dienstensector zijn over het algemeen zeer zwak. Daarnaast kunnen de wegingsschema's en de deflatieprocedures sterk worden bekritiseerd. Meestal wordt gewerkt met één vast wegingsschema, over het algemeen een basisjaar aan het einde van de periode. Hierdoor wordt het effect van structurele veranderingen op economische groei in ernstige mate veronachtzaamd. Er moet echter op worden gewezen dat deze problemen op betrekkelijk eenvoudige wijze te ondervangen zijn, aangezien de meeste gegevens die nodig zijn om de gewenste herberekeningen uit te voeren, ruimschoots beschikbaar zijn.

Wat betreft de Franse reeksen en de Britse schattingen in de periode vóór 1855 is de situatie ernstiger. Hier worden macro-economische schattingen buiten het systeem van de nationale rekeningen om gemaakt. De berekeningen zijn daardoor moeilijk controleerbaar, en aan de kwaliteit van deze schattingen kan worden getwijfeld, zoals uit Klemanns bijdrage in dit nummer ook blijkt. Bovengenoemde reeksen illustreren op duidelijke wijze de stelling die Gerschenkron ooit heeft verkondigd, namelijk dat alle uitspraken over economische groei buiten het systeem van de nationale rekeningen om, niets meer of minder zijn dan oncontroleerbare empirische generalisaties. Juist wanneer er onduidelijkheid bestaat over de kwaliteit van de bronnen,

of wanneer er weinig bronnenmateriaal voorhanden is, verdient de toepassing van het rekenmodel van de nationale rekeningen de voorkeur. Aangezien het nationaal inkomen via drie onafhankelijke methoden, namelijk de output-, de inkomens- en de bestedingenbenadering kan worden gekwantificeerd, geeft de mate waarin de drie reeksen van elkaar verschillen in één oogopslag weer hoe groot de onzekerheidsmarges van de schattingen zijn.

Het voordeel van het hanteren van het model van de nationale rekeningen strekt echter verder. Het feit dat er volgens min of meer vaststaande regels schattingen worden gemaakt, komt de vergelijkbaarheid van de verschillende reeksen ten goede. In het geval van de Nederlandse nationale rekeningen wordt bij de constructie van de negentiende-eeuwse cijferreeksen bijvoorbeeld nauwlettend in het oog gehouden op welke wijze het CBS de inkomenscijfers voor het Interbellum heeft berekend. Momenteel worden de laatste inconsistenties tussen de schattingen voor de verschillende subperioden weggenomen, zodat we binnen niet al te lange tijd zullen beschikken over consistente macro-economische tijdreeksen voor de periode 1800 tot heden.

Minstens zo belangrijk als de vergelijkbaarheid van de reeksen door de tijd heen, is natuurlijk de internationale vergelijkbaarheid van inkomens- en produktieniveaus. In het ICOP-project (International comparison of output prices) wordt een belangrijke inspanning verricht om de productie- en inkomensschattingen voor een groot aantal landen beter vergelijkbaar te maken. Verder wordt in het kader van een onderzoeksprogramma binnen het N.W. Posthumusinstituut door Van Ark gestreefd naar een grotere vergelijkbaarheid van historische nationale inkomensschattingen in de verschillende landen. Tevens wordt er door internationale specialisten op dit onderzoeksterrein al enige tijd gesproken over de mogelijkheid om te komen tot een standaardisering van de schattingsprocedures. Problemen met betrekking tot wegingsschema's, deflatieprocedures en het opstellen van betere outputreeksen voor de dienstensector staan hoog op de onderzoeksagenda.

2. De bezwaren

Dit betoog begint onderhand wel erg optimistisch van toonzetting te worden. Het is dan ook de hoogste tijd om stil te staan bij de principiële bezwaren die tegen de toepassing van historische nationale rekeningen ingebracht kunnen worden. Het eerste punt van kritiek betreft het feit dat het concept *nationaal* inkomen alleen kan worden toegepast op nationaal geïntegreerde, oftewel moderne volkshuishoudingen. In zijn bijdrage aan dit dossier hangt Klemann deze visie aan, mijns inziens ten onrechte. Het systeem van de nationale rekeningen is niets meer of minder dan een boekhoudkundig model, waarin de verschillende economische transacties op een zeer overzichtelijke wijze kunnen worden gerangschikt. Aan dit rekenmodel liggen geen veronderstellingen omtrent de mate van integratie van een economie ten grondslag. Uiteraard kan wel de vraag worden gesteld of een *analyse* op nationaal niveau in alle gevallen even interessant is. Het is goed voorstelbaar dat in

'pre-moderne' samenlevingen de regionale context van groter belang is, terwijl in de twintigste eeuw de blik eerder op de internationale economie moet worden gericht. In beide gevallen kan de nationale inkomensrekening overigens uitkomst bieden. Er bestaat immers geen enkel bezwaar om het rekenmodel van de nationale rekeningen op andere analytische niveaus dan dat van de nationale economie toe te passen. Het is binnen de kwantitatieve economische geschiedschrijving bijvoorbeeld niet ongebruikelijk om de nationale inkomensschattingen te desaggregeren door middel van het opstellen van regionale en sectorale rekeningen.

Een tweede probleem dat meer fundamenteel is en het hart van de nationale inkomensrekening treft, behelst het vraagstuk of niet een steeds groter deel van de productie zich aan ons aandachtsveld onttrekt wanneer we de methode van de nationale inkomensrekening toepassen op 'niet-moderne' volkshuishoudingen. Aangezien in de nationale rekeningen alleen marktgerichte, gemonetariseerde activiteiten tot de productie worden gerekend, kan de vraag worden gesteld of het opstellen van een systeem van nationale rekeningen voor weinig gemonetariseerde samenlevingen wel relevant is. Het probleem van de niet-gemonetariseerde productie wordt naar mijn smaak echter maar al te vaak op het bord van de economisch-historicus gelegd. Het interessante van bovenstaande bijdrage van Cassiers is dan ook, dat zij dit probleem in meer algemene termen formuleert en ook uitdrukkelijk op de tegenwoordige tijd betreft. Juist de laatste decennia vindt immers een proces van 'demonetarisering' van veel vormen van productie plaats. Deze ontwikkeling houdt nauw verband met een verschijnsel dat in de literatuur wordt omschreven als de opkomst van de 'self service economy', een economisch systeem waarin essentiële economische activiteiten door gezinshuishoudens zelf worden verricht. Cassiers trekt op basis hiervan dan ook de conclusie dat de nationale rekeningen maar een beperkte zeggingskracht hebben.

Nu wil ik de bovengenoemde methodologische problemen zeker niet ontkennen. Cassiers richt haar kritiek echter op de 'klassieke' nationale rekeningen, een rekenmodel dat in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog is ontwikkeld. Sinds die tijd is er echter veel onderzoek gedaan naar de onvolkomenheden van dit stelsel. Alleen al in de *Review of income and wealth* zijn de laatste dertig jaar fundamentele discussies gevoerd over de tekortkomingen van het systeem van nationale rekeningen. Hierbij is vooral aandacht besteed aan het probleem van de niet-gemonetariseerde productie. Theoretische bespiegelingen over de aard van economische groei en produktiemeting gaan hand in hand met grensverleggend empirisch onderzoek. Zo wordt in een prachtige bundel onder de redactie van Griliches *Output measurement in the service sectors* een overzicht gegeven van de wijze waarop tegenwoordig wordt geprobeerd om 'niet-marktgerichte' activiteiten zoals de overheidsproductie te kwantificeren, en dergelijke vormen van productie een betere plaats in het systeem van de nationale rekeningen te geven. Helaas hebben deze deelonderzoeken tot op heden niet geresulteerd in een fundamentele herziening van het stelsel van de nationale rekeningen. Het moderne kwantitatieve onderzoek laat echter zien dat een groot deel van de hierboven beschreven

problemen binnen het systeem van de nationale rekeningen kan worden opgelost. Zo kan worden overwogen om de niet-gemonetariseerde productie een plaats binnen het systeem van nationale rekeningen te geven, in de vorm van een module 'productie van gezinshuishoudens'. Op deze wijze kan aan de door Snooks (zie voor zijn bezwaren tegen het systeem van nationale rekeningen de bijdrage van Scholliers) en Cassiers geformuleerde kritiek tegemoet worden gekomen, zonder dat dit hoeft te leiden tot het loslaten van het nationale rekeningenmodel.

3. De voordelen

Met nadruk moet worden gesteld dat het voordeel van de toepassing van de methodiek van de nationale rekeningen verder strekt dan het louter construeren van macro-economische tijdreeksen. Informatie over de ontwikkeling van het nationaal inkomen *an sich* is niet zo interessant, aangezien het hier om een nogal abstract en één-dimensionaal cijfer gaat. Het aantrekkelijke van de methodiek van de nationale rekeningen is juist dat productie, inkomens en bestedingen in één geïntegreerd kader kunnen worden bestudeerd. In de zogenaamde input-outputtabellen wordt de structuur van de economie in een oogopslag op fraaie wijze weerspiegeld. Tevens worden de productie- en inkomensstromen op een heldere wijze en in hun onderlinge samenhang beschreven. Hierdoor kan een fundamenteel inzicht in de aard van de economische ontwikkeling worden verkregen. De in de literatuur gehanteerde indirecte berekeningsmethoden, waarin het nationaal inkomen wordt verondersteld een functie te zijn van belastingopbrengsten, de lengte van dienstplichtigen, of waarin het nationaal inkomen het resultaat is van een tevoren geprogrammeerde productiefunctie, sluiten daarentegen een meer diepgaande analyse van de economische ontwikkeling bij voorbaat uit. In dergelijke grove benaderingen ontbreken de basisgegevens die nodig zijn om de verschillende dimensies van het groeiproces van een economie tot hun recht te doen komen.

Het onderzoek dat wordt verricht in het Nederlandse nationale rekeningenproject laat zien dat op basis van gereconstrueerde nationale rekeningen een veel dieper inzicht in de aard van macro-economische ontwikkelingen wordt verkregen, dan tot nu toe het geval was. Op basis van gereconstrueerde nationale rekeningen kunnen processen van economische groei en structurele verandering in onderlinge samenhang, en binnen een internationaal comparatief raamwerk, worden geanalyseerd. Hierdoor is het niet alleen mogelijk om uitspraken te doen over de mate van economische ontwikkeling, en de fasering van de groei. Het is eveneens mogelijk om uitspraken te doen over de vraag welke factoren de drijvende kracht zijn geweest achter het 'moderniseringsproces' dat in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang is gekomen.

F. Literatuurlijst en referenties

- Archambault, E., *Comptabilité nationale* (Parijs 4e druk 1988)
- Baudhuin, F., *Histoire économique de la Belgique, 1914-1939*, II (Brussel, 2e druk 1946)
- Baumgartner, T., P. de Villé, 'Comptabilité nationale et crise économique', *Contradictions*, (15-16) 1978 85
- Braudel, F., *La dynamique du capitalisme* (Parijs 1985)
- Clement, P., *De Belgische overheidsfinanciën en het ontstaan van een sociale welvaartsstaat, 1830-1940. Drie benaderingen* (Onuitgegeven doctoraal proefschrift, Leuven, 1995)
- Crafts, N.F.R., 'British economic growth, 1700-1831: a review of the evidence', in: *Economic history review* 36 (1983), 177-199
- Crafts, N.F.R., *British economic growth during the Industrial Revolution* (Oxford 1985)
- Crafts, N.F.R., 'English economic growth in the eighteenth century: a re-examination of Deane and Cole's estimates', in: *Economic history review* 29 (1976), 226-235
- Crafts, N.F.R., 'Industrial Revolution in England and France: some thoughts of the question "Why was England first"', in: J. Mokyr, red., *The economics of the Industrial Revolution* Totowa (6), USA, 1985, eerder gepubliceerd in: *Economic history review* 30 (1977), 429-441
- Crafts, N.F.R., 'The New Economic History and the Industrial Revolution', in: P. Mathias, J.A. Davis, *The first Industrial Revolutions* (Oxford 1989) 26-43
- Crafts, N.F.R., S.J. Leybourne, T.C. Mills, 'Trends and cycles in British industrial production, 1700-1913' in: *JRSWS ser.A* 152 (1989), 43-66
- Crafts, N.F.R., 'The Industrial Revolution. Economic growth in Britain 1700-1860', in: A. Digby, C.H. Feinstein, *New directions in economic and social history* (Londen 1989) 64-75
- Crouzet, F., *De la supériorité de l'Angleterre sur la France. L'économique et l'imaginaire. XVIIIe-XIXe siècle* (Parijs 1985)
- Crouzet, F., 'Essay de construction d'un indice annuel de la production industrielle française au XIXe siècle', in: *Annales ESC* 25 (1970), 56-99
- Daru, M., H. Lakmaker, 'Een verborgen eiland. Een historiografische verkenning van de geschiedenis van de huishoudelijke arbeid', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 381-431
- Deane, P., W.A. Cole, *British economic growth, 1688-1959, trends and structure* (Cambridge 1964)
- Feinstein, C.H., *National income expenditure and output of the United Kingdom, 1855-1965* (Cambridge 1972)
- Fourquet, F., *Les comptes de la puissance. Histoire de la comptabilité nationale et du plan* (Clamecy 1980)
- Germain, M., 'Valeur soustraite, externalités de production et dépenses défensives', *Bulletin de l'IREs (Institut de recherches économiques et sociales)*, 1989, 141
- Germain, M., 'PNB et comptes nationaux. Limites et tentative d'élargissement, en particulier à l'environnement', in *Reflets et perspectives de la vie économique* 29 (1990)
- Griliches, Z. (red.), *Output measurement in the service sectors* (Chicago/Londen, 1992)
- Griffiths, R.T., J.J. Seegers: 'Spreken(de) cijfers? Een beschouwing over het nationaal inkomen in de pre-statistische periode', in: *NEHA-Bulletin* 2 (1988), 66-77
- Harley, C. K., 'British industrialization before 1841: evidence of slower growth during the Industrial Revolution', in: *Journal of economic history* 52 (1992), 267-289

- Heertje, A., P. Barthelemy, *L'Economie souterraine* (Parijs 1984)
- Hoffmann, W.G., *Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriegesellschaft von 1700 bis zur Gegenwart* (Jena 1940)
- Hoffmann, W.G., *British Industry, 1700-1950* (Oxford 1965)
- Hoppit, J., 'Counting the Industrial Revolution', in: *Economic history review* 43 (1990), 173-193
- Jackson, R.V., 'Rates of industrial growth during the Industrial Revolution', in: *Economic history review* 45 (1992), 1-23
- Klemann, H.A.M., *Groei en industrialisatie. De economie van Frankrijk en Groot-Brittannië in de grote 19e eeuw. Een historiografische studie* (Utrecht 1995)
- Lévy-Leboyer, M., 'La croissance économique en France au XIXe siècle. Résultats préliminaires', in: *Annales ESC* 23 (1968), 788-807
- Lévy-Leboyer, M., F. Bourguignon, *L'Economie française au XIXe siècle. Analyse macroéconomique* (Parijs 1985)
- Lévy-Leboyer, M., 'Das Erbe Simiands: Preise, Profite und Austauschverhältnisse im 19. Jahrhundert', in: G. Ziebura, H.-G. Haupt, *Wirtschaft und Gesellschaft in Frankreich seit 1789* (z.p. 1975), 131-148
- Marczewski, J., 'Die Take-Off-Hypothese und die Erfahrung Frankreichs', in: G. Ziebura, H.-G. Haupt, *Wirtschaft und Gesellschaft in Frankreich seit 1789* (z.p. 1975), 99-114
- Marczewski, J., 'Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913 (comparaison avec la Grande-Bretagne)', in: *Cahiers de l'ISEA Série AF*, no. 4
- Markovitch, T.J., 'L'industrie française de 1789 à 1964. Sources et Méthodes', in: *Cahiers de l'ISEA* 163 (Parijs 1965)
- Markovitch, T.J., 'Les cycles industrielles en France', in: *Le mouvement social* 63 (1968), 11-39
- Mommen, A., *The Belgian economy in the twentieth century* (Londen, 1994)
- Persson, K.G., *Pre-industrial economic growth. Social organization and technological progress in Europe* (Oxford, 1988)
- Rapport mondial sur le développement humain* (Parijs 1994), Programme des Nations Unies pour le développement
- Sauvy, A., 'Historique de la comptabilité nationale, *Economie et Statistique*', juillet-août 1970, 19-32
- Scandinavian Economic History Review* (1995)1, themanummer over 'Vergelijkende Historische nationale rekeningen'.
- Snooks, G. *Economics without time: a science blind to the forces of historical change* (Basingstoke, 1993)
- Snooks, G., *Portrait of the family within the total economy. A study in longrun dynamics, Australia 1788-1990* (Cambridge, 1994)
- Toutain, J.C., 'Le produit de l'agriculture française de 1700-1958', in: *Cahiers de l'ISEA Série AF*, no. 2
- Vantheemsche, G., 'De mislukking van een vernieuwde economische politiek in België voor de Tweede Wereldoorlog: de OREC van 1935 tot 1938', in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 13 (1982)

BOEKBESPREKINGEN

Franco Angiolini en Daniel Roche (ed.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Editions EHESS : Paris, 1995) 593 p. ISBN 2 7132 1023 2

De geschiedenis van de cultuur van kooplieden in de moderne tijd is een nog grotendeels onontgonnen terrein. Deze constatering vormt het uitgangspunt van een serie lezingen over handel en cultuur die enkele jaren geleden werd gehouden in het Europees Instituut in Florence. Het doel was te begrijpen waarom in sommige landen kooplieden een actieve rol hebben vervuld in sociale en culturele vernieuwing, terwijl dit in andere landen niet of nauwelijks het geval was.

In zijn inleiding noemt Daniel Roche een groot aantal te bestuderen subthema's die tot inzicht in deze kwestie zouden kunnen leiden. Onder de voorgestelde onderwerpen vinden we: het tot stand komen van familiale en zakelijke verbanden, sociabiliteit, handelsrecht en de constitutie van de rechtsprekende instanties, politieke participatie, intellectuele en materiële consumptie van kooplieden en hun opleiding en vorming.

De onderwerpen van de participanten zijn minder veelzijdig dan de inleider doet voorkomen. De helft van de vierentwintig bijdragen gaat voornamelijk over de scholing en vorming van de koopman. Bovendien ontbreekt in de meeste gevallen het beoogde internationaal vergelijkend perspectief. Het merendeel van de opstellen betreft Franse of Italiaanse kooplieden. Grote handelsmachten als Engeland en De Republiek komen er ieder met één bijdrage bekaaid af.

Willem Frijhoff levert de enige bijdrage over de Nederlandse kooplieden-

cultuur. Hij baseerde zich hierbij op zijn proefschrift. Zijn aandacht gaat vooral uit naar de opleiding van de geleerde koopman (*mercator sapiens*). In de zeventiende eeuw legde de intellectuele koopman zich toe op filosofie, recht en bestuurlijke vaardigheden. In de achttiende eeuw lijkt hij meer natuurwetenschappelijk geïnteresseerd te zijn. In een tweede deel van Frijhoffs bijdrage komt de professionele vorming van de koopman aan bod. Jonge Nederlandse kooplieden gingen net als hun buitenlandse collega's meestal in de leer bij een bevriend handelshuis. De auteur besteedt kort aandacht aan de functie van koopmanshandboeken, de rol van particuliere leermeesters en van de Franse school, de oprichting van handelsscholen in de negentiende eeuw en buitenlandse studiereizen. Het is duidelijk dat er in Nederland nog weinig onderzoek is gedaan naar de beroepsopleiding van kooplieden.

In Frankrijk werd de laatste jaren wel enige aandacht besteed aan dit onderwerp. Pierre Jeannin publiceerde diverse artikelen over koopmanshandboeken en de professionele vorming van kooplieden. In zijn bijdrage aan de bundel neemt hij niet de opleiding, maar de noodzakelijke kennis en vaardigheden van de koopman als uitgangspunt. Achtereenvolgens komen warenkennis, rekenkunde, vreemde talen, geografie, recht, boekhouden en het wisselverkeer aan de orde.

Van groot belang voor de koopman was uiteraard zijn kennis van de koopwaar. Dit was geen eenvoudige zaak. Tussen de zestiende en de achttiende eeuw kwamen er in verband met de uitbreiding van de wereldhandel steeds meer verschillende goederen op de

markt. De opkomst van de consumptie-cultuur leidde bovendien tot een precisering van de normen die aan koopwaar werden gesteld.

Wat betreft de rekenkundige kennis was het niet nodig dat de koopman de theoretische grondslagen van de rekenkunde begreep, maar hij moest bepaalde regels kunnen toepassen. Met enige vertraging profiteerden kooplieden van de wetenschappelijke vernieuwingen op het gebied van de aritmetica, zoals de logaritmische berekening. In de zeventiende eeuw was het rekenkundig onderwijs zonder twijfel uitgebreider dan een eeuw eerder vanwege het dubbel boekhouden en het wisselverkeer.

Net als op het gebied van de rekenkunde beperkte de juridische kennis van de koopman zich meestal tot een kunnen toepassen van de juiste formules. De koopman moest correct een bevrachtingscontract, een verzekeringspolis, een protest en een procuratie kunnen opstellen. Hierbij werd lang niet altijd een notaris ingeschakeld.

In verschillende landen bestonden gespecialiseerde rechtscolleges die zich alleen met geschillen betreffende de koophandel bemoeiden. De rechtsprekende kooplieden die in deze colleges zitting hadden kwalificeerden zich voor hun taak op grond van hun ervaring in het vak. Zij hadden zelden rechten gestudeerd. In tegenstelling tot Frijhoff benadrukt Jeannin, dat de universitair geschoolde koopman een uitzondering was.

Een van de interessantste artikelen is dat van Rodolfo Savelli, over de onderlinge invloeden tussen de kooplieden-cultuur en de juridische en theologische wereld in Italië in de zestiende en zeventiende eeuw. Aan de hand van drie beschouwende teksten over handel en krediet van rond 1600 toont Savelli, dat de juridische argumentatie een belangrijke rol speelde in de secularisatie van het economisch leven in Italië. Dit blijkt vooral uit de wijze waarop men in het

koopliedenmilieu het wisselverkeer verdedigde. Het gebruik van wissels, dikwijls rentedragend krediet, werd sterk bekritiseerd door de Rooms Katholieke kerk, die deze praktijk als een vorm van woeker veroordeelde. De wereldlijke auteurs probeerden in hun verdediging met succes de discussie te verleggen, door de nadruk te leggen op de contractuele vorm van de wissel. Jammergenoeg ontbreekt in de bundel een tegenhanger van de bijdrage van Savelli over de protestantse wereld.

De opleiding van kooplieden is eigenlijk het enige onderwerp waarover de verzameling artikelen een goed internationaal overzicht biedt. Op dit gebied blijken er binnen Europa geen grote verschillen te bestaan. Andere aspecten van de cultuur van de koophandel komen hap-snap aan de orde, zodat een internationale vergelijking niet goed mogelijk is. Toch is de bundel zeer de moeite waard, al is het maar dat de opstellen talrijke aanknopingspunten bieden voor nader onderzoek.

Anne Wegener Sleswijk
Historisch Seminarium, Amsterdam

J.-J. Aubert, *Business Managers in Ancient Rome. A Social and Economic Study of Institores, 200 BC-AD 250* (Brill: Leiden, 1994) xv + 520 p. ISBN 90 04 10038 5

De klant die bij een laat twintigste-eeuwse supermarkt een pak koffie afrekent, sluit geen koopovereenkomst met de kassière, maar met het bedrijf waarvoor zij werkt. De aan dit overbekende feit ten grondslag liggende constructie is die van de *directe* vertegenwoordiging, dat wil zeggen de rechtsfiguur waarbij iemand (A) door met zijn wederpartij (B) in naam van een ander (C) een contract te sluiten niet zichzelf maar deze derde verbindt. Dit type van vertegenwoordiging is historisch gezien een laat-

komer: in zuivere vorm en op grote schaal bestaat het fenomeen pas sinds de negentiende eeuw. De meeste oudere rechtsstelsels (waaronder het Romeinse) hebben zich namelijk op het standpunt gesteld dat een tussen A en B gesloten contract in de eerste plaats rechtsgevolgen voor de contracterende partijen (en niet voor een derde) in het leven riep. Voor de economisch historicus roept dit de vraag op of het ontbreken van het concept 'directe vertegenwoordiging' niet een hinderpaal is geweest voor het soepel functioneren van de Romeinse economie (Garnsey en Saller, *The Roman Empire. Economy, Society and Culture* (London, 1987)54-55).

Dat brengt ons tot de eerste twee hoofdstukken van Auberts boek, waarin wordt betoogd dat in de Romeinse samenleving nimmer enige behoefte aan de directe vertegenwoordiging heeft bestaan. De belangrijkste reden hiervoor is de ontwikkeling van een aantal vormen van *indirecte* vertegenwoordiging (constructies waarbij op grond van een tussen A en B gesloten contract zowel A als C aansprakelijk gesteld kunnen worden). De eerste stap in deze richting werd gezet in de tweede eeuw voor Christus, toen 'gezinshoofden' (*patres familias*) onbeperkt (mede)aansprakelijk werden voor *individuele* transacties waartoe zij een tot hun *familia* behorende slaaf of zoon uitdrukkelijk gemachtigd hadden. Niet veel later werd het beginsel van de onbeperkte medeaansprakelijkheid uitgebreid tot die gevallen waarin iemand een ander als 'bedrijfsleider' (*institor*) de leiding had gegeven over een commercieel, ambachtelijk of agrarisch bedrijf. Als gevolg van een dergelijke aanstelling werd de 'principaal' onbeperkt medeaansprakelijk voor schulden die in het kader van de omschreven activiteiten waren aangegaan. Op ingenieuze wijze weet de auteur deze ontwikkeling chronologisch vast te pinnen rond het jaar 120 voor Christus. Aanvankelijk lijkt deze rege-

ling alleen te hebben gegolden voor tot de *familia* behorende personen, dus slaven en aan het gezag van hun vader onderworpen zonen. Maar indien dat zo is, dan werd zij toch weldra uitgebreid tot willekeurige 'buitenstaanders' zoals vrije personen en *andermans* slaven. Het bestaan van deze voorfase blijft overigens onzeker, evenals de suggestie van de auteur dat de uitbreiding tot 'buitenstaanders' ontleend is aan de scheepvaart, waar reders medeaansprakelijk waren voor de contracten van hun kapiteins. Wat hier ook van zij, er lijkt weinig af te dingen op de conclusie dat de ontwikkelingen op het gebied van de indirecte vertegenwoordiging 'gave practical results which were in certain respects preferable to those which would follow from the adoption of agency' (45).

Een tweede interessante conclusie is dat de nieuwe juridische constructies de Romeinse elite ruimschoots de gelegenheid boden om via indirecte vertegenwoordigers de vruchten te plukken van verachtelijke maar lucratieve activiteiten in de sfeer van de handel en nijverheid (114). Op welke schaal de elite van deze mogelijkheid gebruik heeft gemaakt blijft overigens omstreden (*NEHA-Bulletin* 8(1994)1,8).

In de resterende drie hoofdstukken gaat de auteur verder in op de rol van *institores* in de Romeinse economie en samenleving. Een sterk punt van het boek is dat hierbij volop aandacht wordt besteed aan de sociaal-economische context waarbinnen de eerder geschetste juridische ontwikkelingen zich voltrokken. Dit geldt in het bijzonder voor het derde hoofdstuk waarin de these wordt ontwikkeld dat de wortels van het *institor*-systeem in de agrarische sector liggen. Met name vanaf circa 200 voor Christus nam het grondbezit van de Romeinse elite niet alleen sterk in omvang toe, maar raakte het bovendien geografisch steeds meer verspreid. In combinatie met de voortschrijdende urbanisering van het Italische schiereiland

leidde dit ertoe dat steeds minder landeigenaren nog in staat, en van zins, waren persoonlijk op de exploitatie van hun landerijen toe te zien. De gekozen oplossing was tweërlei: enerzijds werd in toenemende mate overgeschakeld op indirecte exploitatie door middel van, meestal grote, pachters; anderzijds werd de bedrijfsvoering van landerijen steeds vaker overgelaten aan doorgaans onvrije 'bedrijfsleiders' (*vilici*, afgeleid van *villa*: 'boerderij').

Nu valt niet moeilijk in te zien dat de werkbaarheid van de tweede optie in laatste instantie afhing van de bereidheid van derden zoals handelaren, oogstarbeiders en transporteurs om met dergelijke *vilici* contracten af te sluiten. Aangezien men tegen onvrije personen niet kon procederen, lag het voor de hand dergelijke contracten afdwingbaar te maken tegen degene die de bedrijfsleider had aangesteld, meestal zijn meester. Met andere woorden: de *vilici* van de tweede eeuw voor Christus waren juridisch gezien de eerste *institores*. Overigens zien we op den duur, vanaf de eerste eeuw na Christus, een nieuw type manager in de bronnen verschijnen: de *actores* (administrateurs). Deze zagen toe op het reilen en zeilen van zowel pachters als *vilici*. De plausibele verklaring die Aubert hiervoor geeft is dat de voortgaande uitdijning en spreiding van het grootgrondbezit op den duur de creatie van een nieuwe managementlaag onvermijdelijk maakte. Overigens viel ook de *actor* onder het verzamelbegrip *institor*. (Voor een uitgebreide bespreking van de taken van *vilici* en *actores* zie J. Carlsen, *Vilici and Estate Managers until AD 284*, Rome, 1995).

Bij dit alles rijst de vraag welke factoren bepalend waren voor de keuze tussen verpachting enerzijds en de aanstelling van een indirecte vertegenwoordiger anderzijds. Bij de Romeinse agronomen leest men dat *vilici* beter in de gaten gehouden moeten worden dan pachters (159). Deze laatste visie wordt door

Aubert verworpen, vooral op grond van een opsomming van 'betrouwbare *vilici*' in de bronnen. De consequentie is de wat povere conclusie dat beide systemen 'complementair' waren (vanaf 162). Een voor de hand liggend bezwaar tegen deze benaderingswijze is dat het bij de agronomen aangetroffen vooroordeel zeer wel een factor van betekenis kan zijn geweest indien het niet met de realiteit correspondeerde. In elk geval weten we dat de Romeinse landeigenaar Symmachus zijn boerderijen in Midden-Italië exploiteerde door middel van *vilici* en kleine pachters, maar zijn verafgelegen landerijen verpachtte aan *conductores* (143).

Reeds aan het slot van het derde hoofdstuk (173-174) somt Aubert een reeks bronnen op waaruit blijkt dat het *institor*-systeem verspreid raakte naar zo ongeveer iedere denkbare sector van de Romeinse economie en samenleving. Zo vinden we *institores* als managers van stedelijke woonkazernes, amfitheaters, aquaducten, badgebouwen en belastingkantoren. Verwarrend genoeg worden dergelijke *institores* in de niet-juridische bronnen meestal aangeduid als *vilici* (overigens een bewijs dat het systeem inderdaad uit de agrarische sector stamt). Het gevolg hiervan is dat zelfs de auteur van dit zeer nauwkeurige boek het spoor wel eens bijster raakt. Een illustratie hiervan is een bekende passage van de schrijver Suetonius (*Claudius* 38.2) waar de *vilicus* van bepaalde *praedia* stellig niet de bedrijfsleider van een landgoed, maar de manager van een woonblok in de stad is (*praedium* heeft dezelfde dubbele betekenis als het Nederlandse 'perceel').

Wijselfik genoeg heeft de auteur er niet naar gestreefd het gehele oerwoud van *institores* te doorkruisen. In plaats daarvan wijdt hij 120 pagina's aan de mogelijke rol van 'business managers' in de keramische nijverheid en nog 90 aan de uitvoering van overheidstaken (zoals het toezicht op de belastingheffing)

door dergelijke indirecte vertegenwoordigers.

Een potentiële bron van informatie betreffende het eerste onderwerp zijn de korte opschriften die met behulp van stempels op wijnamforen, bakstenen en tegels werden aangebracht. Deze geven doorgaans aan uit wiens kleigroeve het basismateriaal gewonnen is en welke producent (*officinator*) voor de vervaardiging van het eindproduct verantwoordelijk is geweest. Aubert heeft het ongetwijfeld bij het rechte eind als hij stelt dat het hier gaat om het Romeinse equivalent van onze kwaliteits- en handelsmerken (236). Maar wat was de relatie tussen de producent en de eigenaar van de kleigroeve? Begrijpelijkerwijs ziet de auteur hier een grote rol weggelegd voor 'business managers'. En inderdaad *kunnen* een aantal opschriften, vooral combinaties van persoonsnamen, in deze zin geïnterpreteerd worden. Volgens deze zienswijze dienden de stempels vooral om de afnemers van ondeugdelijke waar in staat te stellen een proces aan te spannen, niet alleen tegen de manager van het producerende bedrijf, maar ook tegen degene die hem als *officinator* had aangesteld. De plausibiliteit van deze hypothese kan echter niet verhelen dat het aantal met zekerheid geattesteerde *institores* in deze sector letterlijk op de vingers van een hand te tellen is (230, 251) en dat het aantal vermeldingen van huurders (*conductores*) ongeveer even groot is (231). Het heeft er dus alle schijn van dat in de nijverheid verhuur aan *conductores* en management door middel van indirecte vertegenwoordigers op dezelfde wijze naast elkaar voorkwamen als in de agrarische sector. Het sterk hypothetische karakter van dit hoofdstuk laat overigens onverlet dat de beperkte doelstelling ervan, namelijk 'to demonstrate how nicely *institores* would fit in the picture based on current interpretations of the archaeological material' (203) ten volle wordt gerealiseerd.

Het lijkt nuttig erop te wijzen dat op diverse plaatsen ook de meer praktische kanten van het management aan de orde komen. Zo lezen we dat de organisatie van grote plantages op quasi-militaire leest was geschoeid; de slaven werkten in 'pelotons' van zes à tien man (180). Ook wordt uit de doeken gedaan hoe niet alleen in de keramische nijverheid (312; 319) maar ook bij sommige staatsbedrijven, zoals de muntslag (405), de productiviteit werd gestimuleerd door hetzelfde werk te laten uitvoeren door parallelle productie-groepen. Dat neemt niet weg dat grote delen van deze omvangrijke studie gewijd zijn aan een nogal technische bespreking van juridische en epigrafische problemen. De belangrijkste verdienste van Aubert is dat hij dit weerbarstige materiaal vruchtbaar heeft weten te maken voor de economische geschiedenis van de late Republiek en vroege Keizertijd. Daarbij is het met name interessant te zien hoe snel het rechtstelsel zich vanaf de tweede eeuw voor Christus aanpaste aan de gewijzigde sociale en economische omstandigheden.

Verder moet de auteur worden geprezen voor het feit dat het Latijn en Grieks systematisch naar de voetnoten zijn verbannen. Toch zullen de meeste lezers van dit tijdschrift veel passages als zware kost ervaren, vooral omdat nogal wat juridische termen bekend worden verondersteld. Gelukkig geven de uitgebreide indices eenvoudig toegang tot de minder technische passages, zodat het boek zich ook als naslagwerk laat gebruiken.

Luuk de Ligt
Universiteit Utrecht

R.J. van der Bie, *Een doorlopende groote roes. De economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921* (Thesis : Amsterdam, 1995) 236 p. ISBN 90 5170 348 1
Ook in 1995 verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht

Over het economisch leven in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog was tot voor kort niet zo heel veel bekend. Er zijn enkele studies van W.A. Bongers en het CBS over deze periode maar een grondige, systematische analyse van de economische ontwikkeling en van de betekenis van de eerste wereldoorlog van de Nederlandse economie ontbrak. Met de dissertatie van Van der Bie is deze lacune voor een belangrijk deel gevuld. Van der Bie heeft in het kader van het project Reconstructie Nationale Rekeningen de prestaties van de Nederlandse economie gedurende de Eerste Wereldoorlog en drie jaren daarna nauwkeurig onderzocht. Het gaat hem vooral om de vraag of en op welke wijze de industriële *big spurt* na 1895 is voortgezet in de jaren 1913-1921. Was er sprake van economische groei? Wat was de betekenis van de oorlogsjaren voor de economische ontwikkeling in het Interbellum?

In zes hoofdstukken worden de verschillende aspecten van de economische ontwikkeling in Nederland onderzocht. In ieder hoofdstuk bespreekt Van der Bie in het kort het bestaande beeld, om vervolgens dat beeld uitvoerig in gruzelentenen te schieten. Het cijfermateriaal geeft, aldus Van der Bie, daar ook alle aanleiding toe.

In het tweede hoofdstuk worden nieuwe berekeningen van de omvang van het arbeidsvolume (de beroepsbevolking, werkloosheid en werkgelegenheid) gepresenteerd. Opmerkelijk is vooral de herberekening van de omvang van de werkloosheid. Bekend mag worden verondersteld, dat men met de werkloosheidsindex van het CBS enige voorzichtigheid dient te betrachten, omdat deze index gebaseerd is op die bedrijfsklassen waarvoor een werkloosheidstatistiek beschikbaar was. Van der Bie heeft voor de overige bedrijfsklassen de werkloosheid geschat waardoor er nu een werkloosheidsindex is voor alle bedrijfsklassen. De uitkomsten van de bijschattin-

gen zijn ronduit verrassend zeker voor de jaren 1914 en 1915. Geen crisiswerkloosheid van 13,8% in 1914 en 12% in 1915 zoals de literatuur aangeeft, maar een bescheiden werkloosheid van slechts 4,5% in 1914 en 5,4% in 1915. Ook in de jaren daarna is de werkloosheid lager, maar zijn de verschillen met de CBS index geringer. Deze forse verschillen roepen overigens wel enige vraagtekens op. Afgaande op kwalitatieve bronnen lijkt mij dat de door Van der Bie aangebrachte correcties aan de hoge kant moeten zijn. Van een crisiswerkloosheid is op grond van zijn cijfers geen sprake. Op grond van dergelijk lage cijfers vraag je je toch af waarom minister Treub zijn bekende noodmaatregel moest nemen om de werklozenkassen in 1914 overeind te houden. Niet geheel duidelijk is bovendien hoe hij het arbeidsvolume nu precies heeft berekend: zijn in de schattingen van de werkgelegenheid de gevolgen van de mobilisatie, aanvankelijk 200.000 en later 400.000 mannen meegewogen?

In de daaropvolgende twee hoofdstukken worden de berekeningen over de toegevoegde waarde gepresenteerd (hoofdstuk 3) en onderzocht (hoofdstuk 4). Ook hier blijkt dat zowel het niveau van de toegevoegde waarde als de jaarlijkse fluctuaties sterk afwijken van het bestaande beeld in de literatuur. Zo sprak Keesing in *Conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (Nijmegen 1978) over een 'anti-conjunctuur' gedurende de Eerste Wereldoorlog. De jaren 1914 en 1915 typeerde hij als jaren van terughoudendheid, gevolgd door een korte hausse in 1916. Door de onbepaalde duikbotenoorlog en de deelname van de Verenigde Staten aan de oorlog werd Nederland vrijwel volledig van het buitenland afgesneden. De noodzakelijke aanvoer van grondstoffen en halffabrikaten stagneerde vrijwel volledig waardoor de Nederlandse economie in 1917 en 1918 in

een zware depressie terecht kwam. De afloop van de oorlog bracht een korte, anderhalf jaar durende hausse.

Uit de schattingen van Van der Bie blijkt een ander patroon. De verschillende indicatoren tonen twee conjunctuurfases: een vrij ernstige depressie in de oorlogsjaren met als dieptepunt de jaren 1917-1918 en een spectaculaire hausse in de jaren 1918-1921 (een groei-voet van het reële BBP met 22,7%). Een groei die bovendien zodanig was, dat in 1921 het vooroorlogse peil van het reële BBP uit 1913 al overschreden was.

Deze snelle inhaalmanoeuvre maakte de Nederlandse ontwikkeling bijzonder, aldus Van der Bie. De omvang van de naoorlogse hausse maakt dat de eindafrekening positief uitvalt. Uit een vergelijking van de economische prestaties van Nederland en negen andere West- en Noordwest-Europese landen (belligeren en neutralen) blijkt dat het reële BBP in Nederland 1921 als enige hoger lag dan het niveau in 1913. Dat verleidt Van der Bie tot de conclusie dat de Nederlandse economie in de gehele periode een snelle economische groei doormaakte. De groei-voet van het reële BBP met 2,4% in de jaren 1913-1921 kwam vrijwel overeen met de gouden jaren voorafgaande aan de eerste wereldoorlog (181).

De oorzaak voor dit afwijkende patroon ligt, net zoals in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog, in de ontwikkeling van de binnenlandse markt, waartoe de Nederlandse ondernemers bij het wegvallen van de internationale afzetmarkten gedurende de eerste wereldoorlog waren veroordeeld. Gedurende de oorlog werd het concurrentievermogen verder versterkt door een conservatieve (beperkte) ontwikkeling van lonen en prijzen. Daarbij kwam een eveneens gunstige ontwikkeling van de gulden. De toegenomen concurrentiekracht van het Nederlandse bedrijfsleven bleek na afloop van de oorlog in een snel herstel van het marktaandeel van de Neder-

landse uitvoer in de wereldhandel in de jaren twintig.

Deze gunstige ontwikkeling was mede te danken aan het verstandige beleid van de overheid. In navolging van Griffiths is Van der Bie zeer positief over de rol van de overheid in deze jaren. Het uitbreken van de oorlog dwong de overheid tot interventies in het economisch en sociale leven. Het beleid was er op gericht tekorten in eigen land te voorkomen en de stijging van de prijzen beperkt te houden. Naarmate de oorlog langer duurde namen de interventies van de overheid in het economisch leven steeds verder toe. Dit geheel van crisismaatregelen was tot zekere hoogte succesvol: een grote achteruitgang van de levensstandaard werd in de oorlog voorkomen. Belangrijker was de wijze waarop de overheid de crisisuitgaven financierde: door heffingen te leggen bij de hoogste inkomensgroepen en vermogensbezitters. Daardoor zouden de inkomensverschillen in 1913-1921 snel kleiner zijn geworden.

De inkomensverdeling is het thema van het laatste hoofdstuk (getiteld 'Oorlog, de grote hervormer'). Van der Bie tracht hierin aan te tonen dat de positie van de factor arbeid in 1913-1921 sterk verbeterd is. Interessant is zijn constatering dat het arbeidsaandeel in het BBP dat aanvankelijk achteruit was gegaan, na 1916 sterk is toegenomen en dus de inkomensongelijkheid fors is afgenomen. De oorzaken daarvoor ziet de auteur in een combinatie van een grote loonruimte, een sterk groeiende vakbeweging en de min of meer progressieve inkomenspolitiek van de overheid.

De vraag is echter of de vermindering van de inkomensongelijkheid na 1916 ook een verbetering van de levensstandaard betekende, ook van loonafhankelijken. Uitvoerig bespreekt Van der Bie de ontwikkeling van de reële lonen en inkomens in deze jaren. Hij neemt vooral stelling tegen de studie van Schrage, Nijhof en Wielsma 'Inkomensontwikke-

ling van werkenden en werklozen in Nederland 1913-1919', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15(1989)4. Naast een aantal onduidelijke en foutieve berekeningen, namelijk te hoge werkloosheidsindex, zouden Schrage cum suis ook gebruik maken van een onjuiste index van de kosten van levensonderhoud. Geheel overtuigend is de kritiek van Van der Bie echter niet. Uit zijn eigen gegevens blijkt dat van een substantiële verbetering van de levensstandaard pas na de Eerste Wereldoorlog sprake is. In 1918 is zowel het reële loon als het reële inkomen nog altijd lager dan in 1913 (tabel 6.4 en in de bijlage 6.2).

Onduidelijk is verder waarom Van der Bie de door Schrage cum suis terecht afgewezen index van de kosten van levensonderhoud van het CBS opnieuw gebruikt. Juist voor loonafhankelijke gaf deze index een te rooskleurig beeld. Merkwaardig is vervolgens het bedrag dat aan sociale uitkeringen zou zijn uitgegeven. Hoewel de werkloosheid volgens Van der Bie de helft lager was dan Schrage cum suis veronderstelden is het bedrag dat aan uitkeringen werd verstrekt bij Van der Bie vreemd genoeg veel hoger, zelfs meer dan het dubbele (zie bijlage 6.1).

In het kort: van een 'doorlopende groote roes' voor loontrekkenden in de jaren 1914-1918 lijkt mij dan ook geen sprake. Pas na afloop van de oorlog wordt een grote inhaalbeweging gemaakt. Mede onder dreiging van de revolutionaire spanningen in het buitenland en een voor Nederlandse begrippen grote stakingsactiviteit werden op economisch en sociaal politiek terrein grote stappen vooruit gezet.

Een tweede opmerking wil ik nog plaatsen. Van der Bie toont overtuigend aan dat de oorlogsjaren een eigen dynamiek en karakter kenden. Zeer beknopt worden door hem ook een aantal kwalitatieve veranderingen in de oorlogsjaren besproken, zoals de oprichting van

Hoogovens en andere 'oorlogsbloempjes'. Onduidelijk blijft echter hoe de auteur deze ontwikkelingen beoordeelt. Was er sprake van een breuk in de economische ontwikkeling?

Ivo Kuipers
Universiteit Utrecht

John F. Chown, *A History of Money. From AD 800* (Routledge : Londen, 1995) 306 p. ISBN 0 415 10279 0

Monetaire geschiedenis is een moeilijk af te bakenen *mer à boire*, zodat – zoals hierna zal blijken – de schrijver zijn boek terecht niet meer dan *een* geldgeschiedenis noemt. De auteur is in het dagelijks leven al sinds vele jaren specialist op het gebied van internationale belastingvraagstukken. Het gedeeltelijk abstracte en sterk casuïstische karakter van deze materie is hem kennelijk te stade gekomen in zijn werk over de monetaire geschiedenis, waarin het accent ligt op de geldgeschiedenis in Engeland en Amerika van het midden van de zestiende tot aan het eind van de negentiende eeuw.

Het betoog berust op een bijzonder grondige literatuurstudie. Hieruit wordt in royale mate geciteerd. Toch zijn de talrijke citaten geen zwaktebod. Vooral de vroegere monetaire geschiedenis bevat weerbarstige elementen en het nut van citaten is dan, dat een licht wordt geworpen op de wijze waarop daarover destijds werd gedacht.

Het boek bestaat uit drie gedeelten. In het inleidende hoofdstuk wordt meegedeeld, dat deel I over munten gaat, maar daarmee doet de schrijver zichzelf tekort. In deze twaalf hoofdstukken worden namelijk een aantal bekende algemene thema's zoals de Wet van Gresham, de kwestie van het verschil tussen klinkende munten en 'rekenmunten' en enkele bewogen episodes in de monetaire geschiedenis behandeld. De meeste

aandacht wordt besteed aan de complicaties, die een geldwezen dat op volwaardige munten gebaseerd is, met zich brengen. Eeuwenlang heeft men zich het hoofd gebroken over het feit, dat het door slijtage en moedwillig geknoei nogal eens droevig gesteld was met die volwaardigheid. Maar ook de overheid maakte zich vooral in tijden van oorlog schuldig aan zogeheten *muntenverzwakking*. Chown illustreert dit aan de hand van de 'Great Debasement' in Engeland in de jaren 1542-1551 onder Hendrik VIII (41-59). Vervolgens wordt in twee hoofdstukken besproken, hoe het betrekkelijk chaotische muntstelsel in dat land zich vanaf het einde van de zeventiende eeuw, zonder dat men zich daar duidelijk bewust van was, in de achttiende eeuw tot een gouden standaard ontwikkelde. Verder gaat de schrijver uitvoerig in op de debatten, die gedurende een deel van de negentiende eeuw zijn gevoerd over de vraag naar de mogelijkheid en wenselijkheid van een muntstelsel, waarin zilver en goud beide standaardmetaal zijn. In de Verenigde Staten en enkele andere landen werd het pleit pas omstreeks 1900 in het voordeel van de gouden standaard beslist. De twintigste eeuw wordt in een zeer korte epiloog aan het einde van het boek behandeld. Deel I wordt merkwaardigerwijze afgesloten met een uiterst beknopt hoofdstuk over de muntgeschiedenis in de klassieke oudheid.

Deel II heeft 'The Development of Credit and Banking' als titel. In dit geval kondigt de titel wellicht wat meer aan dan hetgeen in feite behandeld wordt. Een volledig overzicht van de geschiedenis van het bankwezen kunnen deze hoofdstukken niet genoemd worden, maar dat zou ook wel veel gevraagd zijn voor een betoog van ruim 80 bladzijden. Nadat in het begin zowaar nog anderhalve pagina aan de fameuze formule $MV = PT$ wordt gewijd, komen in vogelvlucht de kwestie van de godsdienstige bezwaren tegen rente en de

middeleeuwse jaarmarkten aan de orde. Daarna krijgt de Wisselbank van Amsterdam gepaste aandacht en wordt vanzelfsprekend de totstandkoming van de *Bank of England* in 1694 toegelicht. Voor de afwisseling volgt dan een hoofdstuk over de windhandel in de aandelen van de *South Sea Company* in het begin van de achttiende eeuw. Het is nu eenmaal verleidelijk voor de schrijver en de lezer zich af en toe op het wat meer spectaculaire terrein der financiële crises te begeven. Maar de volgende hoofdstukken gaan dan toch over de ontwikkeling van het Engelse en Amerikaanse bankwezen tot omstreeks 1850. Deel II wordt afgesloten met een hoofdstuk over de bekende discussie in Engeland over het reguleringsbeginsel of het vrijheidsbeginsel. Met andere woorden: de vraag of de hoeveelheid fiduciair geld in omloop beperkt moet zijn naar gelang van de metaalvoorraad van de centrale bank of niet. In 1844 koos Engeland voor het eerste.

Op deze wijze is een stap terug gemaakt naar het geldwezen, dat weer het onderwerp van deel III vormt. Hierin worden de meest bekende ervaringen met niet in edelmetaal inwisselbaar papiergeld uiteengezet. Dat zijn in Frankrijk de mislukkingen met het geld van de Schot John Law omstreeks 1720 en de assignaten uit de jaren 1790 en in Engeland en Amerika de problemen ten tijde van de grote oorlogen. De *Bank of England* was van 1797 tot 1821 ontheven van de verplichting fiduciair geld in goud in te wisselen. In het eerste decennium van de negentiende eeuw steeg de goudprijs in Londen zodanig, dat het Lagerhuis op instigatie van David Ricardo meende dat een onderzoek naar de oorzaak noodzakelijk was. In het *Bullion Report* werd geconstateerd, dat elders de goudprijs niet gestegen was en dat in Engeland niet alleen goud te duur was, maar ook tal van andere goederen en diensten. De conclusie was dat er in eigen land te veel fiduciair geld in om-

loop was. Wat Amerika betreft, wordt verteld waarom dat land er na de onafhankelijkheidsstrijd toe kwam zijn geldstelsel niet op het pond van het vroegere moederland, maar op de (Spaanse) dollar te baseren. Later volgt een hoofdstuk over de *greenbacks* van de Noordelijke staten tijdens en na de verschrikkelijke Amerikaanse Burgeroorlog van de jaren 1860. De perikelen rond de veel meer gedeprecieerde dollar van de *Confederated States* worden daarin helaas buiten beschouwing gelaten.

Chown heeft zijn weg in het onderwerp, dat lastig is door zijn aard en omvang, goed weten te vinden. De behandeling van de stof is systematisch en de uiteenzettingen zijn helder, waardoor het boek ook voor niet-specialisten op monetair gebied alleszins leesbaar is. Ook de keuze voor een benadering aan de hand van *capita selecta* uit de geldgeschiedenis lijkt me gerechtvaardigd. Het enige bezwaar dat hiertegen eventueel kan worden aangevoerd is, dat zijn selectie nogal doet denken aan die van Kindleberger's *Financial History of Western Europe*.

Overigens meen ik, dat het werk wat de accuratesse aangaat, de toets der kritiek kan doorstaan. Ik stuitte slechts op enkele vraagtekens. Zo stelt Chown (14), dat aan het einde van de veertiende eeuw bijna alle landen in Europa naast zilveren en gouden ook koperen of nikkel munten gebruikten. Ik ben geneigd op dit punt eerder H. Enno van Gelder te volgen, die meedeelt dat in West-Europa gedurende de gehele Middeleeuwen koperen munten vrijwel onbekend waren. Verder laat de auteur ons twee maal (67 en 71) weten, dat Duitsland in 1873 de Gouden Standaard invoerde, terwijl later nog eens verteld wordt, dat dit al in 1871 gebeurde. Dit laatste is een misverstand, dat vaker voorkomt. Wat de kwestie der standaard in het algemeen betreft, ben ik het niet met Chown eens, dat de mo-

netaire realiteit op het Europese continent tot in de negentiende eeuw *de facto* neerkwam op een zilveren standaard (15, 66-67 en 76). Men kan stellen, dat zilver als basis van de meeste geldstelsels beoogd werd, hetgeen betekent dat de autoriteiten ten behoeve van het binnenlandse verkeer volwaardige zilveren munten met een vaste waarde in omloop wensten te zien. Maar in werkelijkheid kwam het vaak voor, dat onvolwaardige zilveren munten tegen een vaste waarde geaccepteerd werden. Zo moesten tot in de negentiende eeuw bijna altijd meer dan twintig stuivers voor een ongeschonden gulden worden neergelegd. Dit houdt in, dat niet meer aan een belangrijke voorwaarde voor een standaard wordt voldaan, namelijk die van een vaste verhouding tussen de reken-eenheid en het standaardmetaal. Maar over het geheel bezien is het boek van Chown een instructieve synthese van belangrijke hoofdstukken in de monetaire geschiedenis.

W. Korthals Altes
ABN AMRO Bank Historisch Archief,
Amsterdam

R. Filarski, *Kanalen van de Koning-Koopman. Goederenvervoer, binnenvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw* (NEHA: Amsterdam, 1995) 491 p. ISBN 90 71617 890 Ook in 1995 verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Leiden

Over de economische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw bestaat in de historiografie weinig duidelijkheid. Uit brochures van tijdgenoten komt het beeld naar voren van een stagnerende economie, terwijl kwantitatief georiënteerde historici als Griffiths en De Meere betogen dat dit tijdvak juist door een enorme dynamiek wordt gekarakteriseerd. Dit

proefschrift van Filarski is dan ook zeer welkom, aangezien essentiële thema's zoals de ontwikkeling van de infrastructuur en de rol van de overheid hierin, worden belicht voor een periode waarover we weinig weten.

In deze studie staan het goederenvervoer en de infrastructurele ontwikkeling in Nederland en België centraal. Het onderzoek behelst voornamelijk de periode 1815-1830, toen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tezamen het 'Verenigd Koninkrijk' vormden. Op basis van met name in het Algemeen Rijksarchief uitgevoerd bronnenonderzoek en aan de hand van brochures van tijdgenoten beschrijft Filarski welke veranderingen zich op het vlak van infrastructuur en transportmiddelen hebben voorgedaan. Filarski heeft op zeer heldere wijze verslag van zijn onderzoek gedaan.

In deze studie staan de volgende vijf problemstellingen centraal:

- (1) Hoe functioneerde het goederenvervoer, in hoeverre was er sprake van concurrentie tussen de verschillende vormen van transport en hoe groot was de vervoersomvang?
- (2) Wat was de toestand van het vaarwegennet circa 1815?
- (3) Hoe werd het vaarwegenbeleid voorbereid en uitgevoerd?
- (4) In hoeverre kan het overheidsbeleid nuttig worden genoemd?
- (5) In welk opzicht verschilde het infrastructuurbeleid onder Willem I van de politiek die heden ten dage wordt gevoerd?

De auteur stelt dat Nederland aan het begin van de negentiende eeuw over een relatief goed transportnetwerk beschikte, hoewel er op bepaalde punten zeker van knelpunten kan worden gesproken. Hij baseert deze conclusie echter vooral op de staat van de transportwegen in de kustprovincies, die naar zijn zeggen voor die tijd in gunstige zin afstaken tegen de kwaliteit van vervoersnetwerken in de

ons omringende landen. Filarski besteedt daarentegen weinig aandacht aan de vervoerssituatie in de landprovincies. Uit geschriften van tijdgenoten blijkt juist dat de kwaliteit van de infrastructuur hier veel te wensen overliet, en dat het gebrek aan goede verkeerswegen daar een ernstige belemmering voor verdere economische ontwikkeling vormde. Ook op het cijfermateriaal kan wel enige kritiek worden geleverd. Zo is het jammer dat bij de analyse van de vervoerskosten vrijwel alleen gebruik is gemaakt van Stieltjes' gegevens voor Overijssel en cijfermateriaal voor de Rijnvaart, terwijl er geen gebruik is gemaakt van de gedetailleerde vrachtprijsopgaven uit de vroeg negentiende-eeuwse beurtvaartstatistieken. Wel sterk vernieuwend is de in hoofdstuk vijf gepresenteerde internationale vergelijking van de aanlegkosten van spoorwegen. Hieruit blijkt dat de constructie van spoorwegen in Overijssel gemiddeld meer dan twee maal zo duur was als in Engeland. Het wordt uit de tekst echter niet helemaal duidelijk waaruit dit grote verschil moet worden verklaard.

De hoofdstukken zeven en acht, waarin de planning en de realisering van de infrastructurele verbeteringen centraal staan, zijn zonder meer de sterkste hoofdstukken van het boek. De auteur volstaat hier niet met het geven van beschrijvingen, maar zoekt ook duidelijk naar verklaringen voor de geconstateerde ontwikkelingen. Filarski constateert dat de infrastructurele innovaties in Nederland minder snel van de grond kwamen dan in Groot-Brittannië. Hij verklaart dit uit het feit dat de kustprovincies reeds aan het begin van de negentiende eeuw over relatief goede vaarwegen beschikten. Het initiatief tot verdere innovaties moest vooral van de overheid, lees Koning Willem I, komen. Particulieren bleken niet bereid hun kapitaal in allerlei infrastructurele projecten te investeren.

De auteur benadrukt de strategische

visie van Koning Willem I. Hij laat zien dat de kanalenpolitiek van de Koopman-Koning integraal onderdeel van een sociaal-economisch beleid was, gericht op het bevorderen van de welvaart. De twee speerpunten in dit beleid waren (a) het doen herleven van de Amsterdamse stapelmarkt, om zo de economische activiteit in de zeehavens te bevorderen, en (b) het stimuleren van de ontwikkeling van de industriële sector. De betekenis van het infrastructuurbeleid van Koning Willem I wordt als volgt samengevat: het vaarwegenbeleid was in sterke mate voorwaarden schepend en moest de basis vormen voor zowel een krachtige, industriële natie, als ook een handelsgrootmacht. Het transportbeleid was in België direct een succes. In de Noordelijke Nederlanden was de infrastructuur gedeeltelijk voorbarig, zo luidt de conclusie.

Wanneer het economisch beleid van Koning Willem I wordt vergeleken met de infrastructuur-politiek zoals die tegenwoordig wordt gevoerd, dan springt direct de dominerende positie van de koning-koopman in het oog. Besluiten werden snel genomen, soms tegen de wil van ministers in, terwijl ambtenaren sterk onder druk werden gezet om het door de Koning gewenste beleid zo snel mogelijk uit te voeren. De haast die Koning Willem I had met het realiseren van zijn plannen, was met oog op de precarie overheidsfinanciën ook niet merkwaardig. De Koning wilde zo snel mogelijk rendement op de investeringen realiseren, aangezien er anders tussentijds geld moest worden geleend om de nieuw ontstane rentelasten te financieren. In zekere zin kan worden gesteld dat juist door de problemen die er op het vlak van de overheidsfinanciën bestonden, Koning Willem I zich noodzaak zag zijn plannen in relatief snel tempo te realiseren. Opvallend hierbij is dat de Koning zijn plannen eerder op grond van algemene economische inzichten formuleerde, het verwachte ren-

dement van nieuwe infrastructuur was een belangrijk element in de afwegingen, dan dat een heldere kostenbatenanalyse van de uit te voeren projecten werd gemaakt.

Afrondend kan worden opgemerkt dat deze zeer fraai uitgegeven studie interessante nieuwe informatie biedt over enkele belangrijke aspecten van de economische geschiedenis van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de negentiende eeuw. De auteur verdient lof voor de brede wijze waarop hij zijn onderzoek heeft opgezet. Wel moet worden aangetekend dat de brede opzet op sommige punten ten koste van de diepgang van het betoog is gegaan, vooral daar waar een analyse van de vervoersstromen wordt gepresenteerd. Dit neemt echter niet weg dat vooral de hoofdstukken omtrent de rol van de overheid bij de totstandkoming van de infrastructurele projecten een nieuw licht werpen op de institutionele context waarbinnen de economische ontwikkeling in de eerste helft van de negentiende eeuw plaatsvond.

Jan-Pieter Smits
Universiteit Utrecht

J. Foreman-Peck, R. Millward, *Public and Private Ownership of British Industry 1820-1990* (Clarendon Press : Oxford, 1994) 386 p. ISBN 0 19 8203594

Network industries such as railways, gas, water supply, telegraph, electricity supply, telephony, tramways and broadcasting have intrinsic tendencies towards monopoly. They undermine the advantage of laissez-faire and strengthen incentives for collusions, mergers and price fixing. As capital costs of the infrastructure, the so-called 'sunk costs', account for a large proportion of total costs, entry and even potential entry of rival firms on the same market becomes difficult and in the long

run even unlikely. The established network could threaten a competitor with pricing on the level of variable costs. These intrinsic features of network industries have always required a specific policy of the state, ranging from regulation to even nationalisation. The authors try to describe the various institutional arrangements of state policy in Britain during the nineteenth and twentieth centuries. Moreover they report some new quantitative estimates on the performance of those network industries. Foreman-Peck and Millward identify five phases of state policy and development of infrastructure.

1. The competitive era 1820-1860s;
2. Regulation and municipalisation, 1860s to the first world war;
3. State sponsored rationalisation from the first to the second world war;
4. The nationalisation era 1945-1985;
5. Privatisation from the 1980s.

The first phase was dominated by the rise of railways, telegraph and networks for gas and water supplies. It is concluded that regulation was absent or inefficiently exercised by Parliament. This led to local or regional cartels or monopolies.

The second phase witnessed closer railway regulation, the nationalisation of the telegraph and far-reaching city-ownership (municipalisation) of public utilities. Much however remained in private ownership.

In phase three state intervention was not predominantly involved with network industries but with the bad performance of traditional manufacturing sectors of British industry, namely coal, steel, textiles. Thus to my opinion this phase does not carry enough relevance for the subject of this book.

Phase four, during the 1940s, witnessed the nationalisation of coal, railway, steel, gas and electricity.

In phase five the tide turned towards

privatisation with regulatory arrangements other than nationalisation.

Several broad conclusions are drawn. First of all there is no clear-cut distinction between 'private' and 'public' firms concerning economic performance. Secondly the authors claim that it were pragmatic rather than ideological reasons which underlied change in institutional arrangements. Finally state interference depended heavily on the specific economic and political environment of a certain period in history. This seemingly vague notion becomes convincing when specific cases of specific network industries are considered: e.g. the municipalisation in the late 19th century is partly explained by local governments running short of tax revenues.

The book is an important contribution of the historical origins and reasons of the present privatisation of public-owned network industries. The attempt made at measuring the economic performance of these industries and at comparing the results with the corresponding industries in other countries could serve as a model for a more detailed and comprehensive research agenda in international comparative economic history.

Rainer Fremdling
Universiteit Groningen

W.L. Korthals Altes, *Changing Economy in Indonesia. Volume 15: Prices (Non-Rice) 1814-1940* (The Royal Tropical Institute : Amsterdam, 1994) 175 p. + bijlagen ISBN 90 6832 658 9

De meeste 'Indonesianisten' zijn bekend met de historische statistieken in de reeks *Changing Economy in Indonesia* (CEI). Dit meest recente deel is er wederom een gebaseerd op de originele reeks van negen delen gepubliceerd in 1938 door het Centraal Kantoor voor de Statistiek in Batavia.

Een gedetailleerde collectie historische prijzen in koloniaal Indonesië vormt het hart van deze publikatie. De data worden gepresenteerd in tijdreeksen gerubriceerd in vier hoofdstukken:

1) Prijzen van invoerprodukten, voornamelijk textiel, voedingsmiddelen, metalen and chemicaliën;

2) Prijzen van uitvoerprodukten, voornamelijk koffie, copra, peper, aardolie, rubber, suiker, thee en tabak.

(Produktprijzen zijn in beide hoofdstukken vaak gedifferentieerd naar bijvoorbeeld kwaliteit, regio van herkomst, groothandelsprijs of eenheidsprijs in de statistiek van de buitenlandse handel.);

3) Kleinhandelsprijzen van binnenslands geproduceerde goederen, vooral in Java en voornamelijk sinds 1913.

4) Prijzen van transportdiensten, vooral internationaal transport, maar met een verklaring voor het feit dat het zo moeilijk is om consistente tijdreeksen voor de kosten van binnenlands transport te construeren.

De introducerende tekst bevat een discussie van de veranderingen in de prijsindices van invoer, uitvoer en internationaal transport per decennium. De constructie van deze indices is uitgelegd in een bijlage. Lezers met een interesse in economische veranderingen in Indonesië op lange termijn zullen vooral belangstellen in het feit dat Korthals Altes een dramatische verbetering van de ruilvoet heeft gevonden; van een gemiddelde van 11 gedurende 1825-29 tot 93 in 1890-99 (1913 = 100). Een snelle berekening met gegevens voor de buitenlandse handel uit *CEI* Vol. 12a suggereert een verbetering van de inkomensruilvoet met een forse 7.5% per jaar. Dit werpt verrassend nieuw licht op de economische verandering in Indonesië in de negentiende eeuw.

Maar voordat deze resultaten worden geaccepteerd, is het de moeite waard om de wijze waarop Korthals Altes de indices heeft samengesteld te beschouwen. Een snelle vergelijking met andere pu-

blicaties leert dat de prijsindex van de uitvoer in *CEI* Vol. 15 belangrijk afwijkt van Van Arks uitvoerindex in: *Bulletin of Indonesian Economic Studies* uit 1988, maar niet is vermeld in de bibliografie. De belangrijkste reden is, dat Korthals Altes een onconventionele manier van berekening heeft gebruikt door (a) de gewichten rigoureuus per decennium te veranderen, (b) alleen koffie, suiker, tabak, copra en rubber in de index op te nemen, en (c) groothandelsprijzen te gebruiken zonder correctie voor veranderingen in de gemiddelde kwaliteit van uitvoerproducten (161-2).

Opvallend is dat de invoerprijsindex veel hoger is dan de Sauerbeck wereldprijsindex gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw. Een reden daarvoor is dat de auteur textielprodukten een erg hoog gewicht heeft gegeven in de index (163). Een spectaculaire daling in de invoerprijzen is de belangrijkste verklaring voor de toename van de ruilvoet in deze periode. Korthals Altes merkt kort op dat dit door veranderingen in de vrachtprijzen veroorzaakt kan zijn (17). Zijn vrachtprijsindex laat inderdaad een vergelijkbare daling gedurende deze eeuw zien. Interessant genoeg is een dergelijke daling niet te zien in Isserlis' index van internationale vrachtprijzen.

De sleutel tot de verklaring van deze discrepantie en de daling van de invoeren vrachtprijzen in Indonesië is te vinden, daar waar de auteur uitlegt dat de prijzen voor gouvernementsvrachten waren vastgesteld op een buitengewoon hoog niveau gedurende de negentiende eeuw om de Nederlandse scheepvaart en scheepsbouw te stimuleren (146). Het groeiende aandeel van de particuliere vrachten tegen concurrerende prijzen veroorzaakte blijkbaar een val van de gemiddelde vrachtprijzen en daarmee van ingevoerde goederen.

De titel van het deel geeft al aan dat rijstprijzen niet in dit deel zijn opgenomen. Daarvoor moeten *CEI* vol. 4 en

vol. 14 worden geraadpleegd. Behalve invoer- en uitvoerprijsindices zal men ook tevergeefs zoeken naar de handige indices van de kleinhandelsprijzen in Batavia en ruraal Java, die het Centraal Kantoor voor de Statistiek in Batavia destijds publiceerde.

Maar de korte bovenstaande uiteenzetting geeft wellicht aan dat prijsgeschiedenis een belangrijk deel van de analyse van economische verandering in Indonesië is. Dit deel is een welkome aanvulling.

Pierre van der Eng
The Australian National University

G.C.P. Linssen, *Van Spaendonck: een case-study naar bemiddelingsgedrag. Een schets van de spilfunctie, die mr. dr. B.J.M. van Spaendonck (1896-1967) innam temidden van bedrijfsleven en overheid* (Stichting Zuidelijk Historisch Contact : Tilburg, 1994) 292 p. ISBN 90 70641 47 x

Linssen wilde geen biografie schrijven, maar feitelijk werd het dat wel. De gehanteerde vraagstelling, hoe Barend van Spaendonck (1896-1967) erin slaagde op velerlei terrein een unieke positie op te bouwen als bemiddelaar tussen bedrijfsleven en overheid en tussen ondernemer en maatschappij, bood de auteur geen andere mogelijkheid. Door de weinig kritische benadering van hoofdpersoon en materie heeft het boek veel weg van een hagiografie.

Van Spaendonck was de grondlegger van het nog steeds functionerende Tilburgse service-instituut 'Bureau van Spaendonck'. Via allerlei secretariaten en andere spilfuncties binnen ondernemers – en maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven wist hij een centrale rol binnen de economie en het maatschappelijk krachtenveld te veroveren. In 1968 kwam Mertens tijdens een toespraak in Sneek met zijn 'tweehon-

derd'. Aan de dan inmiddels overleden Van Spaendonck zal Mertens zeker nog gedacht hebben.

Linssen opent met een korte levensbeschrijving en karakterschets van de hoofdpersoon. De auteur zet hem neer als een aimabel man, een gezelligheidsmens en bovenal een Bourgeois in levensstijl. Contacten maken en zaken regelen deed hij bij voorkeur tijdens borrels en diners. Met het feit dat na de bevrijding aan de zuiverheid van zijn handelen tijdens de bezettingsjaren werd getwijfeld, had hij het moeilijk. In de levensbeschrijving komen ook futiliteiten aan de orde. Zo vind ik het overbodig om te weten dat de gasten bij zijn promotie een rokkostuum of avondjurk met corsage droegen, terwijl het onderwerp waarop hij promoveerde onvermeld blijft. Ronduit kneuterig vind ik een opmerking over Van Spaendoncks gewichtstoename in de jaren twintig.

De basis voor zijn positie legde Van Spaendonck in Brabant. Zijn eerste functie was het secretariaat van de R.K. Werkgeversvereniging in het bisdom 's-Hertogenbosch. Hij kreeg deze in 1919. Later kwamen daar ook de secretariaten van de katholieke werkgeversverenigingen in het bisdom Breda en in Limburg bij. Van Spaendonck organiseerde voor deze afzonderlijke verenigingen veel gezamenlijke activiteiten. Zo kreeg hij veel ingangen in allerlei bedrijfstakken. Met name in de in Brabant zo belangrijke textiel-, schoen- en lederwarenindustrie zou hij belangrijke spilfuncties gaan vervullen. In 1919 werd hij secretaris van de Vereeniging van Katholieke Werkgevers in de Textielnijverheid en in 1921 van de Vereeniging van Tilburgsche Fabrikanten van Wollengstoffen (VTFWS). Laatstgenoemde functie verwerf hij op het nippertje.

Omdat de textiel het zwaartepunt van zijn activiteiten zou blijven, vind ik het onzorgvuldig dat de karakterisering van de VTFWS incorrect is. Deze vereniging werd in 1896 opgericht als fabrikanten-

antwoord op de opkomende arbeidersbeweging. Linssen schrijft dat het aannemen van de katholieke signatuur door de VTFWS voor het eerst ter sprake kwam tijdens haar bestuursvergadering van 11 november 1918. Dit is onjuist. Veel eerder kwam dit onderwerp al herhaaldelijk ter sprake. Bijvoorbeeld tijdens de bestuursvergaderingen van 22 januari, 6 juni en 3 december 1904. De meerderheid was er telkens fel op tegen. Dat de vereniging in 1918 uiteindelijk toch overstag ging, was een gevolg van Troelstra's revolutiepoging. Door katholiek te worden, hoopte de VTFWS samen met andere katholieke sociale organisaties sterker tegenover het socialisme te kunnen staan. Linssen laat dit onvermeld. Wanneer hij de resultaten van het gedurende de laatste jaren in de VTFWS-archieven verricht onderzoek had geraadpleegd, was dat niet nodig geweest. De door Linssen bezochte archiefdiensten hadden hem hier op moeten wijzen.

Ook de behandeling van de verhouding tussen de VTFWS en de vakbonden vind ik onbevredigend. Geen enkele kritische opmerking over Van Spaendoncks rol in deze heb ik kunnen vinden. Jammer, vooral omdat deze niet onomstreden was. Zo oordeelde een hoge ambtenaar van het Ministerie van Arbeid in 1921 dat Van Spaendonck voor zijn functie te weinig bedrijfs- en levenservaring had. De VTFWS-opstelling tegenover de bonden was hierdoor veel harder en onverzoenlijker dan anders het geval zou zijn geweest. Linssen had gebruik moeten maken van het door Van der Heijden geschreven artikel over de loonherzieningen tussen 1920 en 1940 in de Tilburgse wolnijverheid. Hij had dan een objectiever en vollediger beeld van dit onderwerp kunnen schetsen.

In de vorm van historische overzichtjes somt de auteur Van Spaendoncks activiteiten en contacten op. Naast de textiel komen de schoen en lederwaren,

hout en baksteen, de Kamer van Koophandel, een aantal onderwijsinstellingen en zijn contacten met de Haagse politiek en buitenlandse organisaties aan bod. Hoewel het een en ander telkens slechts kort wordt aangestipt, krijgt de lezer toch een goed inzicht welke netwerken er in de periode 1919-1965 binnen de verschillende ondernemerskringen waren. Ook de contacten die er tussen deze netwerken onderling en met bijvoorbeeld de landelijke politiek bestonden, worden bloot gelegd. Op zich is dit niet onverdienlijk, en voldoende reden voor een publikatie. Een nadere analyse van een aantal specifieke relaties had het boek evenwel meer diepgang kunnen geven. Ik denk dan met name aan de relatie tussen Van Spaendonck en H. Blomjous. Deze Tilburgse textielfabrikant komt Van Spaendonck in diverse functies als opponent tegen. Een duidelijke verklaring voor de tweestrijd tussen beide heren geeft Linssen niet. Wat mij betreft moet dat nog eens nader onderzocht worden, zodat de tegenstellingen op het gebied van opvattingen over onder andere arbeidsverhoudingen en handelspolitiek binnen (Tilburgse) katholieke ondernemerskringen worden verklaard.

Paul van Dun
Tilburg

H.A.J. Maassen, *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland van Lombard tot Gemeentelijke Kredietbank* (Hilversum: Verloren, 1994) 329 p. ISBN 90 6550 3900

Het boek van H.A.J. Maassen over de Banken van Lening in Nederland is een beschrijving van de ontwikkeling van het pandkrediet in Nederland vanaf de aanvang in 1260 tot aan 1940. Het boek begint met een beschrijving van de organisatie van de banken van lening waar-

na de geschiedenis van deze instelling tot 1940 aan de orde komt.

Het lenen op onderpand werd in de dertiende eeuw door de Lombarden uit Italië in de Nederlanden geïntroduceerd. Aanvankelijk vonden de bankiers hun clientèle vooral in de adellijke kringen en bij stedelijke besturen, geestelijken en kooplieden, hoewel voor de laatste groep als clientèle weinig bewijzen zijn. Naarmate een steeds groter deel van de bevolking betrokken raakte bij het geldverkeer, richtten ook mensen uit de minder bemiddelde lagen van de samenleving zich tot de banken. Volledig geaccepteerd werden de bankhouders niet. Zo werd hun de toegang tot kerken vaak ontzegd. Er bestond een sterke weerstand tegen de banken, mede door de hoge rentepercentages die in rekening werden gebracht. De katholieke kerk beriep zich in het verzet tegen de banken op het bijbelse renteverbod, terwijl de armeren en de lagere overheden zich verzetten tegen de hoge rentepercentages. De Habsburgse vorsten probeerden hun greep op de banken te verstevigen en uniforme regelgeving in te voeren, maar zij slaagden hier slechts ten dele in. Karel V verbood op een bepaald moment zelfs de Banken van Lening, maar kwam hier al snel op terug.

Ten tijde van de Republiek vond de volledige acceptatie van de bankhouders en hun instellingen plaats. De bankhouders slaagden erin hoge posities in de besturen van de steden te verwerven en werden gerespecteerde burgers. Dankzij de economische expansie kwam de clientèle in de steden in het westen van het land steeds meer uit handelslieden te bestaan. Maar in de loop van de tijd verdween deze groep weer met de opkomst van het handelskrediet en gingen de banken zich richten op het consumptief krediet waarmee het veel kleinere bedragen betrof.

De periode tussen 1795 en 1813 veroorzaakte, onder Franse invloed, een ommekeer in het denken over de ban-

ken van lening. De bescherming van de leners kwam voorop te staan in het overheidsbeleid dat opnieuw sterk werd gecentraliseerd. In de negentiende eeuw liet de overheid zich van een heel andere kant zien. Het lenen door minder bemiddelde burgers tegen een hoge rente werd nog steeds als een groot probleem gezien, maar de schuld legde men niet langer bij de Banken van Lening: het zouden de leners zelf zijn die door hun losbandige levenswijze in financiële problemen raakten en afhankelijk werden van het lenen met onderpand.

De grotere leners uit de burgerij hadden inmiddels de Banken van Lening de rug toegekeerd: zij konden veel voordeliger terecht bij de door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen opgerichte Hulpbanken en andere kredietinstellingen. De Banken van Lening kwamen vrijwel allemaal in handen van de gemeentelijke overheden die het sociale karakter van de banken wilden benadrukken: de banken zouden er voor moeten zorgen dat arme leners op eigen benen konden staan in plaats van afhankelijk te worden van lenen op onderpand. Met deze doelstellingen lag het voor de hand dat banken door de gemeenten werden overgenomen en de particuliere banken verdwenen. Terwijl de rijksoverheid er niet in slaagde door middel van wetgeving de hoge renten bij de Banken van Lening onder controle te krijgen, nam het aantal pandhuizen sterk toe. De Banken van Lening ondervonden hiervan sterke concurrentie. De pandhuizen waren nog in geen enkele regeling opgenomen waardoor er woekerrenten konden worden gerekend. Pas met de Pandhuisswet van 1910 kwam hier verandering in. Na de Eerste Wereldoorlog gingen de gemeentelijke Banken van Lening zich richten op het persoonlijk krediet zonder onderpand. Het pandkrediet werd verdrongen en verschoof naar de pandhuizen.

Het boek is op zijn sterkst als het gaat om het schetsen van het kader waarbin-

nen de ontwikkelingen konden plaatsvinden. Nauwgezet wordt beschreven hoe de bestuurders, eerst de graven, later de Habsburgse vorsten, daarna de gewesten en na 1795 de Nederlandse staat in samenspel met de gemeenten vrijwel altijd met succes hun invloed deden gelden. De auteur heeft daarbij oog voor de wijze waarop de overheid geleidelijk een andere houding aannam. Ook de manier waarop de samenleving op de Banken van Lening reageerde, geeft een goed inzicht van hun plaats.

Als we de hoeveelheid verwijzingen naar literatuur en bronnenmateriaal in ogenschouw nemen, kunnen we stellen dat met dit boek een standaardwerk geschreven is op een terrein waarover niet veel monografieën verschenen zijn. Het notenapparaat is, zoals men bij een dergelijke publikatie verwacht, uitgebreid en stelt de lezer in staat inzicht te krijgen in het oordeel van de schrijver over de aangehaalde bron of literatuur. Indexen op persoons- en plaatsnamen completeren het geheel.

De auteur is in staat gebleken over iedere periode met evenveel kennis van zaken te schrijven en heeft dit ook nog eens in een prettige schrijfstijl gedaan. Hij heeft een beschrijving willen geven; de lezer moet dus geen analyse van de ontwikkeling van de Banken van Lening verwachten. Dat in het boek misschien wat weinig aandacht wordt besteed aan hun economisch rol mag worden geweten aan de inhoud en kwaliteit van de bronnen: er zijn geen complete lenersadministraties bewaard gebleven die hierin inzicht zouden kunnen geven. Geïnteresseerden in het onderwerp van lenen op onderpand en het bankwezen in het algemeen zullen dankbaar gebruik maken van dit boek.

R.H. van der Voort
Leiden

A.M. Mulder, *Denken over beleid. De Nederlandse economische politiek in het Interbellum* (Eburon : Delft, 338 p. ISBN 90 5166 416 8 Ook in 1994 verschenen als proefschrift aan de Erasmus Universiteit Rotterdam

De auteur heeft voor zijn proefschrift een interessante benadering gekozen. De vraag 'hoe is in het Interbellum de gedachtenvorming omtrent de voor Nederland meest wenselijke economische orde geweest' wil hij behandelen door veel aandacht te besteden aan de instrumenten van economisch beleid die door vakeconomen werden aanbevolen, respectievelijk door de overheid gehanteerd. Mulder is helaas niet overtuigend in de uitwerking van zijn opzet. Dat komt onder meer door de onevenwichtigheid van behandeling van de verschillende instrumenten.

Mulder heeft vier instrumenten geanalyseerd: monetaire politiek, fiscale politiek (in de Anglo-Amerikaanse berekening: overheidsinkomsten- en uitgavenbeleid), handelspolitiek en loonpolitiek. De diepgang waarmee hij de instrumenten bespreekt varieert zeer. Van de monetaire politiek weet de auteur, voortbouwend vooral op het werk van zijn co-promotor Fase, veel af. Dat voert hem tot interessante beschouwingen over het beleid van De Nederlandse Bank en de discussies die monetaire economen voerden, discussies waar, naar hij terecht constateert, de Bank zich nauwelijks iets van aantrok.

Over de drie andere instrumenten is hij oppervlakkiger in zijn behandeling. Zijn bespreking van het handelspolitieke instrument is volstrekt onvoldoende. Een belangrijke publicatie op dat terrein als Klemanns *Tussen Reich en Empire* is niet geraadpleegd. De loonpolitiek, waaronder begrepen de werkloosheidsuitkeringen, behandelt Mulder iets uitvoeriger, maar ook hier mist hij een belangrijk boek als De Rooy's *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*.

Discussies die wel gevoerd zijn blijven door de gebrekkige onderbouwing van de studie buiten beschouwing. Zo kan het gebeuren, dat Mulder wordt verrast door de wet op de verbindendverklaring van cao's van 1937. Allicht, hij heeft de voorgeschiedenis daarvan niet bestudeerd.

Dat voert tot een ander manco in dit proefschrift: het verwaarlozen van de ordeningsdiscussie. Mulder heeft het bestaan daarvan, natuurlijk, wel ontdekt, maar doet haar af met de opmerking dat de ordeningsdiscussie 'vaag' was. Akkoord, maar vaag of niet, hij werd heftig gevoerd en werkte ook na de Tweede Wereldoorlog nog lang door. De ordeningsdiscussie is door anderen uitvoerig behandeld; dat behoefde inderdaad geen herhaling. Maar door er in feite niet aan te refereren wekt Mulder de indruk, dat de economendebatten zich voltrokken in een soort maatschappelijk vacuüm, terwijl de overheid terzijde stond en slechts pragmatisch bezig was.

Zo was het niet. In de boezem van de achtereenvolgende regeringscoalities leefden zeker vanaf 1930 forse tegenstellingen over het gewenste economische beleid en de daartoe in te zetten instrumenten. De opvattingen van Colijn, die Mulder zo nu en dan opvoert als het gaat om het denken van de regering in de jaren 1933-1937, waren zeker van groot belang voor de beleidspraktijk. Maar ze waren niet altijd doorslaggevend; Colijn was ook een politieke evenwichtskunstenaar die rammelende coalities bijeen moest houden.

Er is nog wel meer kritiek mogelijk op dit proefschrift. Trips Tijdvak van Joh. de Vries' werk over de Geschiedenis van De Nederlandsche Bank wordt in de literatuurlijst vermeld, maar Mulder houdt geen rekening met De Vries' materiaal over de afwikkeling van het Egalisatiefonds.

Zo vindt de auteur het gewenst om zich, zoveel jaar na dato, alsnog te mengen in de economendebatten uit de jaren

twintig en dertig, terwijl hij anderzijds verzuimt die debatten in een wat ruimer theoretisch kader te plaatsen (overigens hebben anderen dat al gedaan). Maar misschien is het Mulder in feite niet te doen om het Interbellum. Zijn echte interesse lijkt in het heden te liggen, blijkens een epiloog waar hij scherp stelling neemt over de EMU en het hedendaagse loonbeleid. Wellicht had concentratie daarop een beter boek opgeleverd.

P. de Hen
Amsterdam

R. Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* xxiv + 535 p.

(Groningen, 1995) ISBN 90 5028 056 0 (Historia Agriculturae, IISN 0439-2027; nr. 27) Ook in 1995 verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen

Richard Paping's monografie over de Groningse kleiregio in 1770-1860 opent met een liefdesverklaring aan de computer die bij het schrijven assisteerde en met de wens het leven van gewone mensen te beschrijven. Beide elementen keren in het boek steeds terug: de computer vooral in grafieken en tabellen, de gewone mensen in illustratieve voorbeelden en citaten. Zo leert de lezer waarmee de diaconie van Opwierde tussen 1765 en 1804 de weduwe Geeske Pieters ondersteunde en waaraan de rijke boer Reinder Geerts Bouman uit Beerta zijn geld uitgaf. De individuele details zijn, evenals de vaak fraaie illustraties, beeldend. Ze zijn echter vooral ook nodig om het uit allerlei bronnen bijeengegaaide, maar toch nog lacuneuze kwantitatieve materiaal aan te vullen en zo Paping's analyse van het leven op de klei mogelijk te maken.

In die analyse worden zo veel moge-

lijk sociale groepen behandeld. Vaak hanteert Paping een driedeling van boeren, arbeiders en overigen (burgers of middenstand genoemd). Die groepen worden echter geregeld nog verder uiteengerafeld. Zo worden de arbeiders waar nodig onderverdeeld in vaste knechten en meiden, losse arbeiders en bedeeden en de boeren in rijke en minder rijke. Bij de nijverheid krijgen de ambachten de aandacht die ze verdienen; op de Groningse klei waren immers vóór 1860 nauwelijks fabrieken aanwezig.

De Groningse kleigebieden leefden van de opbrengsten van de agrarische sector. Die was al in de achttiende eeuw commercieel gericht. Ook de arbeiders en de middenstand waren direct of indirect op deze motor van de economie aangewezen.

De belangrijkste ontwikkeling die Paping schetst is er een van uiteen groeiende sociale lagen. In 1783 deden de voogden van de wees geworden welgestelde boerenzoon Paul Jans Vork hem nog in de kost bij de arbeider Berent Harkes. In de negentiende eeuw was zo iets ondenkbaar. De Groningse boeren waren door het beklemsrecht de feitelijke bezitters van de grond, wat de surplusextractie door anderen beperkte. Tussen 1770 en 1860 werden zij rijk in de jaren met hoge prijzen (tussen 1790 en 1818 en na 1835) en door de toename van de waarde van hun bedrijven (vooral na 1835). Die bedrijven werden bovendien steeds grootschaliger. Door de bevolkingsgroei halveerde het aandeel van de boeren in de bevolking.

Paping berekent dat het nominale inkomen van boeren in zijn periode verdrievoudigde, terwijl dat van arbeiders slechts met de helft groeide. Middenstanders zagen het met tweederde toenemen. In een aantal ambachten stond het inkomen na 1820 onder druk door toenemende onderlinge concurrentie. Onder de arbeiders was er sprake van proletarisering. Het in de achttiende

eeuw vaak nog reële perspectief ooit een eigen bedrijf te bezitten, verdween. Hoewel de kloof met de boeren dus toenam, daalde de levensstandaard van de arbeidersklasse als geheel niet absoluut. Dat was onder meer te danken aan de opkomst van de aardappel naast roggebrood en gort. Wel daalde de levensstandaard van de armsten. De veranderingen in de landbouw deden de seizoenswerkloosheid groeien. Het beroep op de armenzorg nam toe. Die ontwikkelde zich van de achttiende-eeuwse basisvoorziening voor een kleine groep permanent bedeeden (ouderen, wezen) tot een aanvulling op het verdiende inkomen die in de winter ook nodig kon zijn voor valide mannen. Door hun gestegen rijkdom was de armenzorg voor de boeren niet relevant meer als een oudedags- en wezenverzekering voor de hunnen. De relatie tussen arbeiders en boeren was losser geworden en laatstgenoemden waren niet bereid om in verhouding tot hun toegenomen welvaart aan de armenzorg bij te blijven dragen.

Voor de arbeiders waren de jaren rond 1800 en verschillende jaren na 1835 slecht door hoge prijzen die in de lonen niet gecompenseerd werden. Hoge voedselprijzen en lage lonen waren voor de boeren natuurlijk juist erg voordelig. Hun nieuwe welstand maakte het mogelijk een grote staat te voeren. De ontwikkeling van hun consumptiepatroon en dat van arbeiders en bedeeden wordt door Paping in beeld gebracht. De vrij stabiele vraag van de boeren naar arbeid en naar de produkten van de middenstand boden enige bescherming tegen de nukken van de agrarische conjunctuur.

De verdubbeling van de bevolking op de klei werd grotendeels in de agrarische sector geabsorbeerd. Belangrijke verbeteringen in het produktieproces deden zich daar niet voor, zodat de grotere input van arbeid tot afnemende meeropbrengsten moest leiden. Dit werd voor

de kleiregio echter gecompenseerd door de verbeterde ruilvoet, veroorzaakt doordat na 1825 de prijzen van buiten de regio geproduceerde industriële producten daalden ten opzichte van die van agrarische producten.

Zo redenerend behandelt Paping de klei als een regio waarvan hij de regionale rekening reconstrueert. Zijn gegevens maken het mogelijk om in allerlei debatten (het karakter van de bedeling, de langdurige nominale loonstarheid, de ontwikkeling van levensstandaard en voedselconsumptie) Groningse (of Papingse) geluiden te laten horen. Met de situaties elders in Nederland en in het buitenland worden geregeld vergelijkingen getrokken. Paping kondigt zelf aan dat zijn onderzoek weliswaar plaats vond binnen het project 'Integrale geschiedenis', maar dat hij niet steeds is uitgegaan van de daarvoor ontwikkelde theoretische concepten. Men kan wel verder gaan: het valt op dat Paping weinig reflecteert op dat project. Juist als integrale geschiedenis van de Groningse klei lijkt het boek aan zichzelf vrijwel genoeg te hebben.

Papings observaties zullen vast niet allemaal iedereen tevreden stellen. Deze recensent was bijvoorbeeld niet helemaal overtuigd door de verklaring van de lange loonstarheid die er op neer komt dat arbeiders beseften dat lagere lonen niet tot meer werk zouden leiden en daarom weigerden beneden de geldende lonen te werken. Voor de individuele arbeider gaat deze redenering immers niet op. De hoofdlijn van Papings betoog overtuigt echter. Dat komt vooral door de grote hoeveelheid verzamelde, overzichtelijk gepresenteerde en verantwoorde cijfers. Daarmee heeft Paping de sociaal-economische geschiedschrijving van Nederland een flinke stap vooruit geholpen.

Lex Heerma van Voss
IISG

E. Schremmer, *Steuern und Staatsfinanzen während der Industrialisierung Europas. England, Frankreich, Preussen und das Deutsche Reich 1800 bis 1914* (Springer-Verlag : Berlin, 1994) xv + 247 p. ISBN 3 540 56915 4

Wie bij lezing van bovenstaande titel kennis hoopt te maken met een nieuw boek over de relatie overheidsfinanciën en industrialisering komt bedrogen uit. De tekst blijkt, zonder dat dat ook maar ergens in het boek wordt vermeld, de vrijwel letterlijke vertaling te zijn van het hoofdstuk 'Taxation and Public Finance: Britain, France and Germany' van de hand van dezelfde auteur in *The Cambridge Economic History* deel VIII (315-495). Dat werd al in 1989 gepubliceerd. De verschijning daarvan is destijds aangekondigd in *NEHA-bulletin* 3(1989)2 zonder aparte aandacht voor deze tekst. Een korte bespreking is dus wellicht toch nog zinvol.

Het gaat Schremmer, die hoogleraar is aan het Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte te Heidelberg, primair om het vaststellen van verschillen en overeenkomsten in de publieke financiën van de genoemde gebieden. De structuur van het boek volgt de titel. Elk hoofdstuk begint met een kort overzicht van de ontwikkeling van het belastingstelsel en de staatshuishouding van de betreffende staat vóór de negentiende eeuw. Daarna komen de ontwikkelingen tot 1914 aan bod. Het laatste hoofdstuk begint met de periode 1815 tot 1871, waarna de verhouding van de financiën van het Duitse Rijk tot die van de lidstaten tot 1914 worden besproken. Het boek biedt per land cijfermateriaal voor enkele steekjaren. Dat materiaal is niet ontleend aan rekeningen, dus aan werkelijk ontvangen en uitgegeven bedragen, maar aan begrotingen. Het is een verdienste dat er ook aandacht wordt besteed aan de bevolkingsomvang en de inkomsten, uitgaven en schulden van de koloniën van de on-

derzochte staten, zij het slechts voor één jaar aan het einde van de onderzochte periode.

Het boek beoogt geen samenhangende analyse van de verhouding van de overheidsfinanciën tot het industrialisatieproces of tot het proces van economische groei. Er is wel een poging gedaan tot een vergelijkend grafisch overzicht van de overheidsuitgaven van de vier onderzochte staten als percentage van het nationaal inkomen. Curieus genoeg worden daar echter de cijfers voor de *centrale* overheid van Engeland en Frankrijk vergeleken met cijfers voor de *totale* overheid (dus niet alleen inclusief deelstaten, maar ook inclusief gemeenten) voor het Duitse Rijk, ondanks het feit dat het aandeel van de lokale aan de totale overheidsfinanciën in de tweede helft van de eeuw overal zeer aanzienlijk wordt. Voor het nationaal inkomen is bovendien voor Frankrijk nog gebruik gemaakt van de schattingen van Marczewski uit 1966 in plaats van die van Lévy-Leboyer en Bourguignon uit 1985 of van Toutaine uit 1986. (De literatuur over Frankrijk waarop het boek is gebaseerd bleek geheel te dateren van vóór 1979, die over Engeland zelfs geheel van vóór 1973! Alleen voor de hoofdstukken over Duits gebied is ook recentere literatuur geraadpleegd.) Een veel beter overzicht, zowel van de verhouding van de *centrale* overheidsuitgaven als van de *totale* overheidsuitgaven (inclusief gemeenten) tot het nationaal inkomen in een aantal Europese landen is inmiddels te vinden in het laatste hoofdstuk van het vorig jaar verschenen proefschrift van Van der Voort. De op veel verantwoordere wijze tot stand gekomen percentages wijken soms aanmerkelijk af van die van Schremmer (bijvoorbeeld rond 1900 Frankrijk respectievelijk ongeveer 16% en 12%, Duitse Rijk respectievelijk 13% en 8%).

Zijn nut ontleent het boek vooral aan het feit dat de verschillen tussen de vier staten qua fiscaal bestel en de ontwikke-

lingen daarin nu in grote lijnen op handzame wijze beschikbaar zijn. Het meest kenmerkende van de Engelse overheidsfinanciën in de negentiende eeuw is natuurlijk de vroege invoering van de inkomstenbelasting (1842). Het Franse stelsel van directe belastingen was door zijn nadruk op vrijheid en gelijkheid weinig flexibel, waardoor het aandeel van de indirecte belastingen lang zeer groot blijft. Voor Frankrijk is deze eeuw 'l'âge des petits rentiers': dankzij het patriottisme en de welvaart van de burgers kan het land veel lenen. Frankrijk valt voorts op door het grote aandeel (steeds ongeveer 20%) van registratie- en zegelrechten in de belastinginkomsten. In Pruisen kwam nog in 1870 meer dan 40% van de staatsinkomsten uit staatsbezittingen als mijnen en spoorwegen. Opmerkelijk is voorts dat daar nog tot 1873 steden en platteland elk hun eigen fiscaal bestel hadden. Het Duitse Rijk was aanvankelijk een 'bedelaar voor de poorten van de lidstaten' (179). Het genoot tot een bepaald maximum de opbrengst van de indirecte belastingen. Tekorten moesten gedekt worden uit 'Matrikularbeiträge' van de lidstaten volgens een verdeelsleutel op basis van de bevolkingsomvang of uit leningen. Pas in 1919 toen er een inkomstenbelasting voor het hele Rijk werd ingevoerd, werden de lidstaten 'Kostgänger des Reichs' (205). Het antwoord op de op zichzelf interessante vraag naar het economische effect van de federale staatsstructuur van het Duitse Rijk blijft wat in de lucht hangen: heeft de autonomie van de lidstaten nu bijvoorbeeld wel of niet geleid tot een overcapaciteit aan infrastructuur (199)?

Dit boek bevat veel nuttige informatie en interessante waarnemingen. Het had echter als onderdeel van een handboek meer bestaansrecht dan als monografie.

Wantje Fritschy
Vrije Universiteit, Amsterdam

A.P. van Vliet, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* (Hollandse Historische reeks; nr. 20, Haarlem, 1994) ISBN 90 72627 12 1. Ook in 1994 verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Leiden

Dit boek behandelt organisatie en praktijk van de economische oorlogsvoering gericht tegen de zeevisserij van de opstandige gewesten, de tegenmaatregelen van de Republiek en de ontwikkeling van de bedrijfstak. Het concentreert zich op de steden en dorpen in het Maasmondgebied, het voornaamste visserijcentrum in de Noordelijke Nederlanden. De visserij als zodanig krijgt zoveel aandacht, dat het boek kan worden beschouwd als een bijdrage aan de geschiedenis van de zeevisserij in de periode van grootste bloei en beginnende neergang. Meer dan in de bestaande literatuur wordt de aandacht gevestigd op politieke omstandigheden als mogelijke factor bij de inkrimping van de haringvisserij, de zogeheten grote visserij, vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw en bij de ontwikkeling van de visserij op kabeljauw en schelvis, de kleine visserij. Het boek is helder en soms boeiend beschreven, hoewel er maar weinig terug te vinden is van de 'spannende verhalen over kapingen' waarvan de auteur gewag maakt.

De kaapvaart resulteerde in aanzienlijke schadeposten voor de reders. De Republiek liet na de Vlaamse kust effectief af te sluiten. Maasmondse schepen kwamen tenminste 889 maal met de Duinkerkers in aanraking. Vaak werd de stuurman meegenomen om een losgeld te verkrijgen, het veroverde schip ging mee, werd geplunderd of tot zinken gebracht. Verlies van netten bij overhaaste vlucht, noodlandingen op de kust en het aan de wal houden van de schepen zijn in dit aantal niet inbegrepen. Verreweg de meeste verliezen werden geleden na afloop van het Twaalfjarig Bestand. Het

succes van de kapers was te danken aan hun opereren in eskaders en de perfectie van de constructie van hun schepen. De beschrijving ervan is in al zijn zakelijkheid bijna lyrisch (186).

De beginnende neergang van de haringvisserij kan niet volledig worden toegeschreven aan de kapers, maar hun invloed droeg belangrijk bij aan de stagnatie. De grootste aderlating werd gedaan door reders uit Brielle, Maassluis en Vlaardingen, die tenminste 626 schepen hadden verloren na afloop van het Bestand. Voor die plaatsen was niet de haringvisserij het belangrijkste, maar die op kabeljauw en schelvis. Omdat deze op uitgestrekte visgronden en in het winterseizoen plaatsvond, was adequate bescherming door konvooischepen ondoenlijk. Bovendien ontbrak, anders dan in de grote visserij, een lobby op gewestelijk niveau. De schade beperkte zich niet tot de direct belanghebbenden. Ook de admiraliteiten moesten voor hun financiële staat van het zeewezen voortdurend hoge uitgaven opvoeren ter bestrijding van de kaperij.

Het ruime materiaal in vele archieven is door de auteur vooral cijfermatig uitgebuit. Hij geeft aantallen uitgevaren haringsschepen, aanvoer van lasten haring en prijzen voor de vangst. Hoewel geen analyse plaatsvindt, vormt het een goede aanvulling op oudere gegevens. Deze bevestigen de kanttekeningen die eerder werden geplaatst bij al te spectaculaire voorstellingen omtrent de omvang van de Hollandse visserij. Tegen die achtergrond komt de verwoestende werking van de kaperij overigens des te scherper naar voren. Los van de oorlogvoering komt de aantasting van de stapelmarkt door verkoop van haring op zee aan de orde alsmede het Engelse streven Nederlandse vissers uit hun vangstgebieden bij de Engelse en Schotse kust te weren of te onderwerpen aan heffingen.

Minder systematisch is de auteur in zijn gebruik van kwalitatieve gegevens uit het bronnenmateriaal. Misschien zijn

die wel een afzonderlijke studie waard. Een periode van economische oorlogsvoering werpt immers een uitzonderlijk licht op een bedrijfstak. Opmerkelijk is het streven vanuit de vissersbevolking om invloed uit te oefenen op de oorlogsvoering. De Staten-Generaal maakten op zee geen gevangenen: kapers werden als zeerover geëxecuteerd. Dit leidde ertoe dat de kapers op hun beurt vissersbemanningen overboord gooiden. Zowel de Vlaamse als de Noord-Nederlandse vissersbevolking kreeg dus belang bij een menselijke behandeling van de vijand. Deputaties van bestuurders uit de vissersplaatsen vormden een sterke pressiegroep. Ook betalingen voor Spaanse toestemming om te vissen ('papieren harnassen'), overdracht van losgeld en uitwisseling van gevangenen kwamen tegen de wil van de Staten-Generaal en veelal met medewerking van plaatselijke bestuurders tot stand.

De auteur gaat na welke gevolgen de kaapvaart had voor reders, overheden, consumenten, vissers en hun verwanten. Op één punt miste ik in de uitwerking van het ondernemersgedrag de sociale aspecten: bij wat misschien opgevat mag worden als praktijkvoorbeeld van het aloude 'navigare necesse', varen is nodig. Tussen 1622 en 1647 verloor Maassluis, met een bevolking van nog geen 3.000 personen, 431 schepen. Velen van de beste zeelui waren lange tijd uitgeschakeld of vonden de dood. Reders, bemanningen en verwanten betaalden in sommige jaren meer dan honderdduizend gulden aan losgeld. Ondanks alle rampspoed groeide de visserij juist in deze plaats. De per saldo grote winsten in de kleine visserij zorgden voor voldoende kapitaal. Dat het visserijklimaat 'uitstekend' (177-178) bleef en de investeringsbereidheid 'optimaal' (271) is niettemin een opzienbarende bevinding.

Het boek bevat nog meer met terugkoudheid genoteerde maar boeiende observaties. Als antwoord op de geleden verliezen gingen de vissers in de regio

over tot onderlinge verzekering. Deze instellingen bleven nadien bestaan. Organisatievormen in de zeevisserij blijken dus niet alleen af te hangen van 'intrinsieke' kenmerken van het productieproces: ook in deze bedrijfstak is oorlog de vader van vele dingen.

Jaap Kerkhoven
Amsterdam

H. van Voorst Vader-Duyckinck Sander, *Leven en laten leven; een biografie van ir. Adriaan Stoop 1856-1935* (Schuyt & Co.: Haarlem, 1994) 348 p. ISBN 90 6097 380 1

Dit is een erg aardig boek om te lezen. Het is de levensgeschiedenis van binnenuit van een belangrijke pionier in het toenmalige Nederlands-Indie, tevens markante plaatselijke notabele te Bloemendaal. De biografie is geschreven door Adriaan Stoops achterkleindochter die als historica de beschikking kreeg over uniek archiefmateriaal dat zich in het bezit van de familie bevond. Het is een portret geworden vooral van de mens Adriaan Stoop, de buitengewoon intelligente technicus die ongekende mogelijkheden voor de oliewinning op Java zag, maar uiteindelijk zich steeds meer distantiëerde van zijn eigen schepping, de Dordtsche Petroleum Maatschappij, opgericht in 1887, om zich steeds meer te wijden aan het beheer van een Beierse kuuroord, Bad Wiessee, zijn liefdadigheidsprojecten in Bloemendaal en, niet te vergeten, zijn persoonlijk vermogen. Het is een begrijpend, haast liefkozend portret en de lezer voelt zich spoedig geheel thuis in de Stoopse villa 'De Rijp'. De afsluitende jaren van Stoops leven worden geschilderd met een gevoel voor weemoed en berusting dat een roman van Thomas Mann waardig zou zijn.

Het boek is verdeeld in drie delen: een korte inleiding over Dordrecht en Adriaan Stoops jeugd, het relaas van de

Dordtsche (1879-1911) en tenslotte zijn activiteiten naast en na het directeurschap van de Dordtsche (1903-1935). Dit is een logische compositie die duidelijk laat uitkomen hoe Stoops aandacht voor de Dordtsche verslapt nadat de 'Indische jaren' (1879-1896) ten einde zijn gekomen en Stoop zich blijvend in Nederland heeft gevestigd. Het tweede deel, over de oprichting, het aanvankelijke succes en de uiteindelijke verkoop van de Dordtsche, kent de meeste raakvlakken met de bestaande literatuur. Het derde deel is meegebaseerd op primair materiaal en sluit vooral aan bij de lokale geschiedenis van Bloemendaal en Bad Wiessee. Er zijn foto's van zowel de oude raffinaderij Tjepoe (bij Rembang in Oost-Java) als de inmiddels gesloopte zwembasiliek 'Stoop's Baad- en zweminrichting' in Bloemendaal.

Interessante details worden vermeld uit de loopbaan van Adriaan Stoop als eerste ondernemer in een jonge bedrijfstak in kolonie. Zo illustreert de Dordtsche Petroleum Maatschappij hoezeer de financiering van nieuwe ondernemingen in de late negentiende eeuw afhing van leningen verstrekt door naaste familieleden; Stoop heeft zelf als vermogend man de traditie voortgezet en veel geld verloren aan zaken die niet de moeite waard waren. Het gekibbel tussen Stoop en zijn broer Jan over futiele geldkwesties was symptomatisch voor een verschil in visie: Adriaan bleef behoudend en voelde niet aan dat de daadwerkelijke expansie van de olie-industrie in Nederlands-Indie buiten Java lag, niet in de buurt van Soerabaja waar de Dordtsche werkzaam was. De indruk ontstaat dat Stoop zich betrekkelijk snel heeft neergelegd bij het succes van de 'Koninklijke', de voornaamste rivaal van de olie-industrie van Nederlands-Indie. Tegen Deterding kon hij het sowieso niet opnemen en hij leek zelfs nauwelijks betrokken te zijn geweest bij de onderhandelingen over de overname door de 'Koninklijke'/Shell in 1911. Op dat moment was Stoop al vijf-

tien jaar weg uit Java en hield hij de blink al stevig gericht op Kennemerland en Beieren. Bovendien kreeg hij veel geld voor de Dordtsche.

Dit boek voegt vooral veel toe over de persoon van de pionier die rentenier werd. Over de economische geschiedenis van Nederlands-Indie komen we niet zoveel te weten, wat niet reeds uit de literatuur bekend was. Een bedrijfseconomische analyse van de Dordtsche Petroleum Maatschappij treffen we hier niet aan maar dat was ook geenszins de bedoeling van de auteur. Cijfermatige informatie komt heel sporadisch voor. In haar bescheidenheid heeft de auteur zelfs haar echtgenoot ingeschakeld om over Adriaan Stoops beleggingen te verzorgen maar het betreffende hoofdstukje blijft aan de oppervlakte.

Twee kritische kanttekeningen moeten hieraan worden toegevoegd. Zelfs bij oppervlakkige lezing valt een aantal kleine onnauwkeurigheden op. Enkele voorbeelden: de eerste vermelding van Adriaan Stoop bevat het verkeerde geboortjaar (11), oudtante Jeanne van de auteur werd 82 en niet 72 (31), de Oost-Borneo Maatschappij werd opgericht in 1888, niet 1887 (121), de amalgamatie tussen 'Koninklijke' en Shell dateert uit 1907, niet 1906 (156). Op zich niet belangrijk, maar een eerste vereiste van een wetenschappelijke publikatie, zoals hier compleet met noten en al, is dat de informatie feitelijk correct is. De tweede kritische kanttekening betreft de stijl. Mevrouw Van Voorst Vader schrijft meeslepend, maar belandt soms in de valkuil van de stereotypen: bij het gelukkige echtpaar zorgde de man uiteraard voor het verstandelijke en de vrouw voor het gevoelsmatige (291). Het is niet altijd even gemakkelijk, maar juist het vermijden van stereotypen verraadt de grote schrijver.

J. Thomas Lindblad
RU Leiden

J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Uitgeverij Balans: Amsterdam, 1995) 894 p. ISBN 90 5018 281 x

Niemand die dit boek ter hand neemt, zal bestrijden dat het een groot werk is. Het predicaat groot verdient het vanwege het volume en vanwege de breedte van thematiek. De auteurs behandelen ruim drie eeuwen nationale geschiedenis, die lopen van het eind van de Middeleeuwen tot het begin van het Koninkrijk der Nederlanden en die ook de bloeitijd van de Republiek van de Verenigde Provinciën en haar neergang omvatten. *Nederland 1500-1815* biedt een schat aan gegevens die op eigen, kritische wijze verzameld, geordend en ge(re)produceerd zijn. De verscheidenheid van themata en onderwerpen die aan de orde komen, getuigt van grote kennis en geleerdheid van de auteurs, die beiden de afgelopen decennia hun sporen op dat terrein hebben verdiend. Opzet en visie, vaart en verve waarmee het boek over het algemeen geschreven is, dwingen respect af; ook vanwege de volharding die het heeft gevergd. De schrijvers, die samen de verantwoordelijkheid voor het gehele boek op zich nemen, bestemden deze Amerikaans-Nederlandse co-productie voor 'studenten, vakgenoten en maatschappelijk geïnteresseerden'. (Er zal ook een Amerikaanse uitgave verschijnen.)

Het is geen gewaagde veronderstelling dat het om een naslagwerk gaat dat in de komende jaren veel geraadpleegd zal worden. Na een kwart eeuw is dan de opvolger verschenen van J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, dat uit 1970 dateert. Dat postuum gepubliceerde boek werd in 1972 door de recensent in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* (554) als 'ver onder de maat' beoordeeld. Het zou bij de auteur en andere vakgenoten

blijk geven van onvoldoende kennis van 'kwantitatieve onderzoeksmethoden en systematiek van maatschappijwetenschappen als de economie'. Een dergelijke maatstaf was en is tekenend voor de nieuwe opvattingen die toen snel veld wonden, en was aldus meer een program voor de tijd die komen ging. Deze toe te passen op een samenvatting van onderzoek uit de voorgaande periode was evenwel niet terecht. Thans mag men dat zonder terughoudendheid doen, zoals ook valt af te leiden uit de beginselverklaring van de auteurs. De Vries en Van der Woude, die zich als navolgers van de Franse *Annales* presenteren, staan een brede interpretatie van de geschiedenis voor, waarbij ze aandacht wensen te geven aan economische, sociale en geografische factoren. Economische geschiedenis ontwikkelt zich daarmee in de richting van holistische geschiedschrijving. Zij bekennen echter ook geïnspireerd te zijn door de Amerikaanse cliometristen, die toepassing van economische theorie en systematisch gebruik van kwantitatieve gegevens propageren bij het traceren van economische samenhangen. Van Dillen hoort volgens hen tot de oude school, die door de meer filologisch ingestelde Duitse geschiedschrijving beïnvloed was (17-18). In de laatste drie decennia is op historigrafisch terrein in Nederland inderdaad het nodige veranderd. Sinds Van Dillen zijn handboek schreef, zijn vele nieuwe studies verschenen. Naar globale schatting bevat de literatuurlijst van De Vries en Van der Woude 27% meer titels dan die van Van Dillen, maar slechts 16% van hun bibliografie komt met de oudere overeen en ongeveer twee derde van de daarin vermelde werken zijn in de laatste 27 jaren gepubliceerd.

De twee auteurs hebben bij de compositie van hun boek in versluisde vorm de klassieke driedeling toegepast. Na een inleidend hoofdstuk, dat ook als deel I is aangeduid, volgen de delen 'Structuren' (II), 'Sectoren' (III) en

'Analysen' (IV). Hoofdstuk 14, getiteld 'Nawoord', vormt tegelijkertijd deel V. Onder deel II worden de hoofdstukken 'Ruimte en tijd; structuur en conjunctuur', 'De mensen', 'Het geld' en 'Drie vragen' gepresenteerd. Het deel 'Sectoren' bundelt de hoofdstukken 5 tot en met 10, die handelen over de landbouw, de visserij, de nijverheid (welk hoofdstuk onderverdeeld is naar textiel, houtverwerkende industrie, kleiverwerkende industrie, papiernijverheid en grafische industrie, voedings- en genotmiddelen, bouwnijverheid), en tenslotte de handel en scheepvaart (twee, chronologisch onderscheiden hoofdstukken). In het deel 'Analysen' figureren de hoofdstukken 'Stad en land', 'Levensstandaard en arbeidsmarkt' en 'Macro-economische beschouwingen'.

Over die indeling kan men opmerken dat ze in grote lijn overzichtelijk is, maar wel enkele schoonheidsfoutjes vertoont. Zo lijkt de titel 'Structuren' minder gelukkig gekozen waar hij ook op het demografische hoofdstuk 'De mensen' betrekking heeft. Een historicus mag de mensen niet aan structuren ondergeschikt maken: zij zijn toch dé actoren in de geschiedenis. Het bezwaar van minder precieze omschrijving, afbakening of plaatsing geldt ook voor andere benamingen. Het deel 'Analysen' geeft bijvoorbeeld ook uitgesproken algemene typering, waar trouwens het hoofdstuk 'Drie vragen' grotendeels meer op zijn plaats geweest was. Verder zou men de titel beter niet met het globale jaartal 1500, maar met 1543 of daaromtrent hebben kunnen laten beginnen. Toen pas, en niet eerder, bestond het staatkundige verband waarvan het huidige Nederland deel uitmaakte. Overigens heeft het woord Nederland(en) pas tijdens de regering van Karel V, ná 1520, ingang gevonden; het had voordien slechts een vage, weinig concrete betekenis. Over de ondertitel zullen sommige vakgenoten misschien bedenkingen koesteren. Was de tijd van

opkomst van de steden van de elfde tot de dertiende/veertiende eeuw geen periode van economische groei? Heeft bovendien de term 'modern' niet al te zeer de connotatie van opschuiving met het heden en is hij aldus niet minder gewent?

Zoals gezegd is het boek in vlot Nederlands geschreven, maar het is niet altijd vrij van slordigheden en overbodige herhalingen. Niet alle 'al te zotte zonden tegen de Nederlandse taal'(6) zijn door een corrector opgespoord. Teveel van het goede is bijvoorbeeld: 'maat van de mate van marktintegratie'(44). De passus 'het is duidelijk moeilijk om te spreken van'(114) is een onvervalst amerikanisme. Maar de Amerikaanse invloed gaat toch wel erg ver wanneer zeventiende of achttiende-eeuwse 'autoproduktie en autoconsumptie'(587) kennelijk voor het goed Nederlandse 'zelfvoorziening' staan.

Het 'bijwerk' van het boek moet op één desideratum na voortreffelijk worden genoemd. Behalve een vijftal lijsten en wel van gebruikte literatuur, van tabellen, van grafieken, van kaarten en van schema's zijn niet minder dan vier indices opgenomen, te weten van geografische namen, van persoons-, familie- en firmanamen, van goederenamen en van zaken en begrippen. Aldus is het boek voor wie bepaalde gegevens zoekt, gemakkelijk te hanteren. De enige beperking geldt wanneer men andere literatuur wil raadplegen. De auteurs hebben, vermoedelijk om een groter publiek niet af te schrikken, geen noten in de tekst opgenomen. Zij volstaan met bij de meeste tabellen en grafieken de bronnen te vermelden en door voorts achter de titels in de literatuurlijst de nummers van de hoofdstukken waarop zij betrekking hebben, af te drukken. Deze service is bij een werk van deze omvang echter wat schraal en mager. Waarom geen overzicht gegeven waarin per hoofdstuk voor de van belang zijnde titels desnoods alleen de

namen van de auteurs zijn opgesomd? Op die manier zou voor wie meer wil weten dan de schrijvers geven, onnodig werk zijn bespaard.

Over het algemeen zal men weinig moeite hebben de ontwikkelingen zoals de auteurs die schetsen, en de centrale plaats die zij aan de expansie van de handel en scheepvaart en aan de verstedelijking in het economisch leven van de Noordelijke Nederlanden toekennen, als plausibel te aanvaarden. Dat houdt echter niet in dat men op niet onbelangrijke onderdelen diepgaand van mening met hen kan verschillen. Wie zal tegenwoordig niet met hen instemmen, wanneer zij de jaren tussen 1580 en 1640 bestempelen als de periode van de grootste groei en wanneer zij vervolgens tot omstreeks 1670 voor de economie en de bevolking van de Republiek nog enige aanwas aannemen? Voor de tijd daarna is hun verhaal minder overtuigend. Volgens De Vries en Van der Woude zou omstreeks 1680 contractie voor het gewest Holland de overhand gekregen hebben en zou deze zich bijna anderhalve eeuw, tot omstreeks 1815, hebben voortgezet. Pas na de Bataafs-Franse Tijd, waarbij zij aantekenen dat de eerste decennia van de negentiende eeuw tot de meest zwarte van de nationale geschiedenis behoren, was er algemeen, zowel demografisch (84) als qua inkomen per hoofd van de bevolking (814) weer van toeneming sprake. Deze kentering beschouwen de schrijvers als de afsluiting van de 'eerste ronde van moderne economische groei', waartoe de opgang sinds het einde van de zestiende eeuw en ook de daarop volgende neergang moeten worden gerekend.

Voor de periode 1670-1740 had (meer) expliciet de vraag gesteld dienen te worden of de economie van Holland en natuurlijk ook die van de Republiek per saldo nog enigszins is gegroeid of dat zij toen al (flink) gekrompen is. Ongewijfeld waren er korte conjuncturen

van neergang en opgang: maar was de trend inderdaad neerwaarts? Bij alle verschuivingen die zich in die periode tussen bedrijfstakken, steden en landstrecken hebben voorgedaan, is dat nog niet noodzakelijk. De Vries en Van der Woude beweren dat contractie toen wel overheerste, maar bij hun uitspraken is evenwel een en ander op te merken.

Allereerst zijn de beperkte demografische gegevens waarop zij zich baseren een probleem. Voor de bevolking van Holland, dat de andere gewesten in menig opzicht in de schaduw stelde, gaan zij tussen 1500 en 1800 voor hun analyses uit van een zestal meetpunten (74). Bijgevolg zijn deze onderzoekers niet in de gelegenheid aanzienlijke demografische veranderingen die zich plotseling, bijvoorbeeld in een periode van vijftien à twintig jaar voltrokken, waar te nemen. Daardoor is het uiterst moeilijk voor hen andere, gelijktijdige gebeurtenissen naar juiste verhouding te schatten. Op goede gronden is al eerder vastgesteld dat het oude Amsterdam omstreeks 1735 zijn grootste inwonertal heeft gehad, wat uitstekend aansluit bij een stelling van dezelfde strekking van Van der Woude voor de Zaanstreek, het industriegebied van de koopstad aan het IJ, maar dat de omvang van de hoofdstad tussen 1736-40 en 1751-55 met ongeveer 37.000 inwoners, dat is ruim 15%, verminderd is. Een demografische neergang van dergelijke afmetingen manifesterde zich elders eveneens, ook buiten Nederland. Gelet op de drastische daling van de aantallen huwelijken die werden gesloten, was die teruggang in andere Hollandse steden, die vanzelfsprekend niet zonder forse economische repercussies verliep, zelfs nog groter. Daarom is tenminste het vermoeden gerechtvaardigd dat de reductie waarmee qua inwonertal een reeks Hollandse steden na 1670 werd geconfronteerd, door de groei van enkele grote, zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, tot 1735 is gecompenseerd. Het staat

zonder meer vast dat er een sterke concentratie van bevolking en bedrijvigheid binnen Holland daar heeft plaats gevonden.

Een ander punt dat in dat verband de aandacht trekt, is de ontwikkeling van de reële lonen die volgens de auteurs tussen 1670 en 1740 niet synchroon aan, maar sterk afwijkend van het verloop van de reële inkomen per capita geweest zou zijn. Het is een merkwaardige opvatting, daar zij inhoudt dat de zeer hoge koopkracht van de lonen in West-Nederland in die periode niet op een hoogtepunt van welvaart zou duiden (741). Van der Woude en De Vries nemen aan dat het inkomen per hoofd van de bevolking er sinds 1670 is gedaald of anders tot 1780 op een laag niveau stabiel geweest zou zijn (814), niettegenstaande de omstandigheid dat het reële loon tot 1740 over het algemeen hoog was en pas daarna drastisch aan koopkracht heeft ingeboet (720). Zij beschouwen 'de algemene trend in het volume, uitgedrukt in passagierskilometer' van de trekvaart, die tussen 1660 en 1740 een teruggang met een derde vertoonde, hetgeen onder druk van de gewijzigde prijsverhoudingen eerder aan veranderde levensgewoonten toe te schrijven lijkt te zijn, als een betere maatstaf voor een algemene inkomensdaling (815-816). Daarmee schijnen zij niet alleen van een aanzienlijke reductie van Hollands bevolking uit te gaan, maar tevens een zeer grote werkloosheid te veronderstellen. Dat laatste strookt echter niet met andere gegevens. Hoe maakt men aannemelijk dat de absolute en relatieve toename van het aantal Nederlanders onder de werknemers van de VOC die tussen 1660 en 1690 naar Azië vertrokken, na 1700 werd gevolgd door een relatieve daling van hun aandeel en na 1720 zelfs door een constante vermindering van de absolute aantallen (737), terwijl er in de steden toch nog grote, de welvaart drukkende werkloosheid zou heersen? Verpaupering van een

deel van de stedelijke bevolking en het ontstaan van achterbuurten zijn bovendien het algemene probleem van de tweede en niet van de eerste helft van de achttiende eeuw.

Gezien het voorgaande zal men zich afvragen of de berekeningen van het nationale inkomen (per capita) die in het boek worden aangetroffen, erg dwingend en overtuigend zijn. De enige min of meer nauwkeurige schatting voor de zeventiende en achttiende eeuw heeft betrekking op 1742, die hoofdzakelijk gebaseerd is op de Personele Quotisatie van dat jaar voor de Hollandse steden. Met behulp van de daarvan bewaarde kohieren is eerst het gemiddelde hoofdelijke inkomen in die steden berekend (653) en vervolgens zijn daarvan, onder meer naar rato van de verschillen in loonniveaus, hoofdelijke inkomens voor andere regio's afgeleid. Heel nadrukkelijk noemen de auteurs de einduitkomsten niet meer dan een probeersel (810-811). Met een enkele forse veronderstelling zijn ook aanmerkelijk hogere resultaten te construeren. Wanneer binnen de Republiek het hoofdelijk inkomen voor stedelijk Holland als het maximum wordt beschouwd en als minimum dat voor Oost-Nederland en het laatste zich daarbij tot de eerste zou verhouden als het loon van de ongeschoolde arbeiders in het oosten tot dat van de geschoolde ambachtsman in het westen (707), dan zou het midden van beide uitersten als het gemiddelde voor geheel Nederland kunnen gelden. In dat geval zou landelijk het inkomen per capita geen *f* 134 à 184 en het totale nationale inkomen geen *f* 265 à 280 miljoen zijn, zoals De Vries en Van der Woude concluderen, maar bedragen ze respectievelijk *f* 159 à 182 en *f* 326 à 373 miljoen. Hiermee wordt wellicht de indruk gewekt dat zonder voldoende gegevens alles te berekenen valt. Het voordeel van de laatste uitkomsten is nochtans dat de druk van de belastingen van provincies en generaliteit dan meer met andere

data overeen blijkt te stemmen. De auteurs stellen deze op 12 tot 15% van het nationale inkomen, terwijl hij bij de uit de losse pols gemaakte becijferingen 9 à 12% zouden belopen. Dit ligt beter in de lijn, dat de belastingdruk in het begin van de twintigste eeuw toen 8,3 à 8,7% zou zijn geweest (Nusteling, *Rijnvaart*, 492-494).

Bovenstaand kritisch commentaar houdt geenszins in dat de beschreven poging geen waardering verdient. Het boek bevat ontegenzeggelijk fascinerende onderdelen. De schets van de beleggingsstaat die de Republiek voor de rijken door de aanwas van de staatsschuld in de achttiende eeuw geworden is, verschaft de lezer bijzonder veel genoegen. De beschrijving van de beroepsstructuur in 1742 is voorts heel waardevol naast interessante nieuwe gegevens omtrent de nominale lonen.

De Vries en Van der Woude hebben dan ook zeer nuttig werk gedaan, waardoor evenwel duidelijker is dan ooit dat er nog genoeg zaken zijn die op verder onderzoek wachten. De studie van het nationaal inkomen ten tijde van de Republiek staat nog in haar kinderschoenen. De demografische geschiedenis vraagt dringend om doorlopende reeksen. Aan een statistiek van de scheepvaart die de voornaamste zeehavens omvat zou dienen te worden gewerkt. Bovendien is wat meer aandacht geboden voor sommige landgewesten. Men zou die wens kunnen uitbreiden tot de gebieden aan de andere zijde van de grens, die tot in de negentiende eeuw tot de economische invloedssfeer van de Nederlandse zeehandel behoorden. Ook zou de kennis over het Staatse leger groter mogen zijn dan nu blijkt. Hoewel de Zeven Provinciën in 1630 bijna 120.000 soldaten onder de wapenen hadden, hetgeen een haast onvoorstelbaar hoog percentage van de mannelijke beroepsbevolking betekent, blijven de militairen in het boek nagenoeg onzichtbaar. Deze constatering is niet zozeer voor de

schrijvers bedoeld, maar ze zijn veeleer een aanwijzing voor onderzoek in de toekomst. Daartoe zal het werk van de Vries en Van der Woude een dankbaar maar ook kritisch te gebruiken eerste hulpmiddel zijn.

Hubert Nusteling
KU Nijmegen

Rolf van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Fryske Akademy : Leeuwarden, 1994) 398 p. Ook in 1994 verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen

Van stadshistorici wordt steeds meer verwacht. Kon voorheen een stadsgeschiedenis het accent leggen op de economische, sociale en demografische ontwikkelingen binnen het door de stedelijke ruimte afgebakende kader, recente publikaties geven blijk van een veel breder concept stadsgeschiedenis. De stad wordt gezien als een multifunctioneel centrum op sociaal, economisch, politiek en cultureel gebied, gesitueerd in een stedennetwerk. Daardoor richt de aandacht zich bovendien op de opbouw van de stedelijke infrastructuur, huisvesting en sociale segregatie, de gemeentepolitiek, zelfs de religie, de mentaliteit van de elites, de plaats van een stad in een vervoernetwerk en wat al niet meer. De mooie studie van Rolf van der Woude over Leeuwarden in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarop hij in 1994 bij P. Kooij promoveerde, bestrijkt vrijwel dit hele scala aan onderwerpen.

Het thema van dit boek is de transformatie van Leeuwarden in de periode 1850-1914 van traditionele naar moderne stad. De centrale vraag is waarom die transformatie in Leeuwarden zoveel trager verliep dan elders. Om dit te verklaren zoekt Van der Woude aansluiting bij concepten uit de economische geografie, de stadsgeschiedenis en bij mo-

moderniseringstheorieën. Uit deze theorieën neemt hij die elementen over die zijn probleemstelling kunnen beantwoorden. Samengevat in een schema (12) komt het erop neer dat het moderniseringsproces de uitkomst is van een onderlinge wisselwerking tussen technologische vooruitgang, economische groei en de socio-culturele context. Juist door die wisselwerking zijn de uitkomsten van het moderniseringsproces niet overall gelijk. Misschien wat concreter: de auteur komt aan het eind van zijn studie tot de conclusie dat er weliswaar economisch-technologische vernieuwingen in de stad optraden, maar dat die negatief beïnvloed werden door de starheid van de maatschappelijke structuren. De uitkomst was een trage economische groei, met vooral geringe prestaties van de nijverheid. Leeuwarden bleek zich echter via de infrastructurele vernieuwingen te kunnen ontwikkelen tot een redelijk modern regionaal centrum, met een uitgebreide dienstensector (359).

De theoretische inleiding geeft richting aan het onderzoek: wat te kiezen uit de veelheid aan bronnen en invalshoeken. Over het geheel genomen slaagt de auteur er goed in om telkens de lezer duidelijk te maken waarom een bepaald aspect wordt bestudeerd en in welke context het geplaatst moet worden. Verstandig genoeg legt Van der Woude zichzelf al meteen enige beperkingen op. Een reconstructie van de socio-culturele context is vanzelfsprekend een *mer à boire*, maar omdat die zich – in de visie van de auteur weerspiegelt in de sociale structuur (17) komen we daarmee al een heel eind.

Belangrijk en vernieuwend is hoofdstuk 2, waarin de modernisering van het vervoer wordt onderzocht. De moderne vervoerssystemen vielen uiteen in twee categorieën: de ontwikkeling van een landelijk spoorwegnet en de stoomscheepvaart, binnenprovinciaal ontstond een dicht net van tramlijnen, lo-

kaalspoorwegen en beurtvaartdiensten. De centrale functie van Leeuwarden als verzorgingscentrum in het provinciale stedennetwerk werd erdoor versterkt, maar de aansluiting bij en integratie in het landelijke stedennetwerk slaagde minder goed: de Leeuwardense industrie, met haar geringe specialisatiegraad, bleef lokaal en provinciaal georiënteerd. Het gevolg hiervan was dat binnen het landelijke stedennetwerk de plaats van Leeuwarden steeds verder opschoof naar de periferie. Het derde hoofdstuk gaat nader in op de economische ontwikkelingen: specialisatie in de agro-industrie mislukte, geen enkele andere tak was expansief genoeg om te functioneren als leading sector. Voedings- en genotmiddelen, en de handel en dienstensector bleven de pijlers van de stedelijke economie. Niet verwonderlijk is dat de weinig krachtige economie veel te lijden had van de agrarische depressie, die zich onder andere uitte in grote vertrekoverschotten.

De analyse richt zich daarna op 'ondernemen en innoveren in een moderniserende samenleving', ofwel: aan de ene kant de ontwikkeling van gas-, elektriciteits- en telefoonaansluitingen, anderzijds op de ondernemers zelf als sociale groep, de innovaties in diverse sectoren, de geringe diffusie ervan en de bedrijfsvorm en financiering. De conclusie is dat het ondernemersklimaat ongunstig was en de stad geen echte plaats was voor innoverende ontwikkelingen. Hoewel op papier best verdedigbaar is dat deze aspecten vanuit een bepaald theoretisch concept bij elkaar horen, maakt dit hoofdstuk op zijn minst de indruk van een allegaartje, te meer daar in andere hoofdstukken (zoals die over het gemeentelijk beleid) deze onderwerpen weer op een andere manier terugkomen.

De resterende hoofdstukken betreffen de socio-culturele context, eerst toegepast op organisaties als de Kamer van Koophandel en het gemeentebestuur,

met aparte aandacht voor de sanitaire infrastructuur (hoofdstuk 5). Met name de karakteristiek die Van der Woude geeft van de bestuurlijke elite, een liberaal bolwerk waaraan de vernieuwings-tendensen voorbijgingen, is zeer overtuigend. In het daaropvolgende hoofdstuk behandelt de auteur op degelijke wijze een aantal 'traditionele' thema's: de bevolkingsontwikkeling, de sociale structuur, de migratie, de elite, met een klein, naar mijn smaak wat gratuit, toefje religie erbij.

De grote verdienste van deze grondige studie is dat de auteur de trage ontwikkeling van een stad buiten de kerngebieden van Nederland, goed weet te schetsen en op overtuigende wijze weet aan te tonen dat modernisering op één vlak (de infrastructuur) niet noodzakelijkerwijs op een ander vlak (de stedelijke economie) tot vernieuwing hoeft te leiden. Wat ik miste was een wat meer systematische vergelijking met andere steden. Soms gebeurt dat wel (migratie,

gasvoorziening), maar meestal niet. Het blijft onduidelijk waarom Van der Woude deze kans, om zijn conclusies in een breder perspectief te plaatsen, vrijwel nergens heeft aangegrepen. Maar we weten nu in elk geval veel over Leeuwarden, de auteur heeft enorm veel bronnen geraadpleegd en presenteert een massa gegevens in talloze tabellen, kaarten, schema's en grafieken. Over de laatste nog dit. De meeste grafieken zijn driedimensionaal, wat ik adembenevend vind: ze ontrollen zich als berglandschappen aan ons. Maar eerlijk gezegd, soms is het gewoon flauwekul (grafieken 4.1 en 5.4), soms zou een wat minder wilde presentatie de duidelijkheid verhogen (grafieken 4.9 en 5.5). Een wat selectiever gebruik van dit zoveelste wonder van onze moderne computertechnologie is aan te raden.

Boudien de Vries
RU Leiden

VERSCHENEN LITERATUUR

E. de Baan, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Goossens : Leiden, 1995) 112 p. ISBN 90 6551 313 2

Eindelijk is een lexicon verschenen waarin ook oude termen en begrippen zijn gebundeld. Een handig naslagwerk voor de ambachtelijke geschiedenis.

M. Baud en T. Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Verloren: Hilversum, 1995) 179 p. ISBN 90 6550 503 2

Deze bundel komt voort uit het in 1993 gestarte onderzoeksprogramma 'Veranderende arbeidsverhoudingen' van het N.W. Posthumus Instituut. In de verschillende artikelen gaan de auteurs in op de centrale vragen van het onderzoeksprogram: op welke manieren is de arbeidskracht van gezinnen en van de individuele gezinsleden daarbinnen aangewend en hoe zijn veranderingen daarin te koppelen aan de veranderende sociale en economische structuren?

De auteurs laten hun licht schijnen op het gebruik van concepten als gezin, huishouden, *family economy*, strategie en op de betekenis van demografische ontwikkelingen, migratie en individuele levensloop. Het boek is vooral een poging om het onderzoeksterrein te verkennen en af te bakenen, een poging die slechts ten dele gelukt lijkt. De keuze voor comparatief onderzoek, vergelijkingen in zowel tijd als plaats, kan niet verhinderen dat de nadruk in de bundel toch sterk ligt op pre-industriële, westerse samenlevingen. De auteurs staan kritisch ten opzichte van een econo-

misch-deterministische benadering en wijzen op belang van sociale en culturele omstandigheden bij de verklaring van keuzes, strategieën en veranderingen in de organisatie van familienetwerken. Hoe deze verschillende invloeden zouden kunnen samenhangen wordt in de bundel niet echt uitgewerkt en concrete onderzoeksprojecten om daar vorm aan te geven ontbreken.

J. de Beukelaer; G. Janssen, *Een factor van wezenlijke betekenis. De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden Gelderland en de sociaal-economische ontwikkeling in haar regio 1845-1995* (Uitgeverij Fagus : Aalten, 1995) 320 p.

Een fraai uitgevoerd, groot formaat gedenkboek over de bestuurlijke ontwikkeling van de huidige Kamer van Koophandel te Arnhem en zijn voorlopers te Doesburg, Wageningen en Arnhem, tot hun samenvoeging in 1922. Dit alles tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling van de regio's Arnhem, Zuid-Achterhoek en West-Veluwe met als aandachtspunten: infrastructurele veranderingen, toerisme en elektriciteitsnet. Ook wordt de ontstaansgeschiedenis van een zestigtal bestaande ondernemingen, die zich in dit werk profileren, beschreven.

P. van den Brink (red.), *Almanak verzamelingen topografisch beeldmateriaal: een overzicht van kaartverzamelingen en topografisch-historische atlanten in Nederland*. (Den Haag : Koninklijke Bibliotheek, 1995) 340 p. ISBN 90 6259 122 1

Dit overzicht biedt meer dan in de titel is vermeld, namelijk alle vormen van visuele documenten zijn geïnventariseerd niet alleen kaarten, atlassen en prenten. Het geeft het bezit van circa 250 behorende instellingen, waaronder een drietal bedrijven. Voor economisch historici kan het handig zijn te weten, dat er technische tekeningen aanwezig zijn al zal men nader contact moeten zoeken omdat niet genoteerd staat waarvan het tekeningen zijn.

De inhoudelijke ontsluiting op onderwerp is een manco. De gebruiker wordt weinig wijzer van de informatie onder het kopje 'thema'. Bijvoorbeeld, als enige trefwoord bij de collectie van de KLM is 'luchtvaart' geplaatst. De (facultatief ingevulde) categorieën 'Collectie' en 'Literatuur' bieden met hun korte onderwerpsbeschrijving van aanwezige deelcollecties en uitgegeven tentoonstellingscatalogi specifiek inzicht, maar zijn niet op dat onderwerp terug te vinden omdat een zaakregister ontbreekt.

Bruikbare informatie over visuele documenten als bron bieden het 'Overzicht van literatuur' en 'Overzicht van adressen'.

F. Broeze, *Mr Brooks and the Australian Trade. Imperial Business in the Nineteenth Century* (Melbourne University Press: Carlton, 1993) xi + 375 p. ISBN 0 522 84574 6

Aan de hand van deze 'business biography' over Robert Brooks wordt zeer kundig en systematisch de economische handelsrelatie tussen Groot Brittannië en Australië uit de doeken gedaan. De schets van Brooks ontwikkeling tot toonaangevende Australische zakenman loopt parallel met de groei van de financiële diensten van de City en de bloei van de wolhandel en de scheepsbouw en -vaart.

O. Checkland, S. Nishimura, N. Tamaki (ed.) *Pacific banking 1859-1959, East meets West* (Macmillan: Londen, 1994) xix + 213 p. ISBN 0 333 62600 1

De twaalf hoofdstukken van deze bundel zijn papers gehouden op een congres in Tokio in 1993, als voorconferentie op de IEHA in Milaan van het afgelopen jaar. De behandelde onderwerpen en landen lopen als gebruikelijk nogal uiteen. Er zijn banktechnische analyses van K. Ishii (Japanse buitenlandse handel en de Yokohama Specie Bank) en S. Nishimura (De geldstromen binnen de Hong Kong en Shanghai Bank). T. Hamashita schrijft over het belang van Chinese wissels in de ontwikkeling van banken in Azië. O. Checkland maakte een biografie van de bankier J. Soyeda. Het grootste gedeelte van het boek bestaat uit beschrijvingen van koloniale banken: de Franse (H. Bonin), de Engelse (qua personeel: E. Green, qua ontwikkeling: G. Jones), de Schotse (M. Moss) en de Australische (D.T. Merrett). Buitenbeentjes in het geheel zijn de artikelen van N. Tamaki (De naoorlogse ingrepen in het Japanse banksysteem door de Amerikanen) en M. Beber (Italiaanse banken in Californië). Dat Nederlands-Indië aan de bundel ontbreekt, heeft blijkens de inleiding niet aan de organisatoren en redacteurs gelegen, maar aan de late afzegging. Een nawoord van Cameron sluit de bundel af.

L.E. Davis, R.J. Cull, *International capital markets and American economic growth 1820-1914* (Cambridge University Press: Cambridge, 1994) 166 p. ISBN 0 521 46054 9

De kern van dit boek bestaat uit een paper dat Davis en Cull een jaar of vijf geleden onder meer in Amsterdam presenteerden op het congres over Financial cities. Deze omvat een serie cijfers uit bestaande reeksen over buitenlandse

investeringen in de Verenigde Staten en Amerikaanse investeringen in het buitenland, aangevuld met enkele schattingen van de schrijvers. Hiermee pogen zij een ambitieuze reeks vragen te beantwoorden, van de economische effecten van kapitaaltransfers op de ontvangende landen tot de aard van de relatie tussen de beurzen van New York en Londen. In een boek van deze omvang kan daarover natuurlijk niet het laatste woord gezegd worden. Er blijven nogal wat vragen en problemen open, maar de poging is de moeite waard.

N. Ferguson, *Paper & Iron. Hamburg business and German politics in the era of inflation, 1897-1927* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) 540 p. ISBN 0 521 47016

Hamburg ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot één van de grote Atlantische havens en in 1913 ging zo'n veertig procent van de Duitse goederenhandel over Hamburg. Alleen de Rotterdamse haven was op het continent van gelijksoortig belang. In de oorlogsjaren die volgden, bleef er van die handel weinig over. Het zou tot de late jaren twintig duren voor de Hamburgse havenactiviteit weer een niveau bereikte dat in de buurt kwam van die in 1913.

In deze studie wordt onderzocht wat de effecten waren van de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende economische chaos in Duitsland voor de economische ontwikkeling van de oude hanzestad, maar vooral wat de gevolgen waren voor Hamburgse zakenlieden. Voor de inflatie was geen alternatief, zo wordt wel betoogd. Ferguson meent dat dit onjuist is en de dat geldvloed bovendien geen enkele positieve bijdrage leverde aan de oplossing van de Duitse problemen. Wel werden er een aantal nieuwe problemen door opgeroepen. De inflatie ondermijnde de Duitse bourgeoisie samenleving en ontnam de Weimar

Republiek al meteen elk gezag. Dat de inflatie zo uit de hand liep diende geen enkel positief doel en kan slechts worden verklaard door te kijken naar de politieke, monetaire en financiële verhoudingen in het keizerrijk, zoals die ontstonden na de val van Bismarck, zo wordt in dit werk betoogd.

D.K. Fieldhouse, *Merchant capital and economic decolonization. The United Africa Company 1929-1987* (Oxford: Clarendon Press, 1994) p. 832 ISBN 0 19 822625 X

De *United Africa Company* was een volle dochter van het Unilever concern, maar opereerde lange tijd als een betrekkelijk onafhankelijke organisatie die tot taak had grondstoffen voor de zeep- en margarinefabricage in te kopen in zwart Afrika. Alleen de financiële controle was volledig in handen van Unilever. Pas in 1987 zou de organisatie opgaan in het moederconcern.

In deze omvangrijke studie waarvoor zonder voorwaarden vooraf alle archieven van Unilever, zelfs de financiële stukken, open zijn gegaan, wordt in het eerste deel, dat nog geen 80 pagina's beslaat, de geschiedenis van het bedrijf beschreven. Pas in de daarop volgende delen komt het onderwerp aan de orde waar het Fieldhouse eigenlijk om te doen is: de interactie tussen de ontwikkelingen in Zwart Afrika en de westerse handel. De *United Africa Company*, de grootste westerse handelsonderneming actief in zwart Afrika, is voor de auteur uiteindelijk niet meer dan een voorbeeld. Het gaat om de Afrikaanse geschiedenis in de periode van laat kolonialisme tot de tijd van onafhankelijke staten en de plaats daarin van westerse maatschappijen.

L. Gall, G.D. Feldman, H. James, C.-L. Holtfrerich, H.E. Büschen, *Die Deutsche Bank 1870-1995* (C.H. Beck: München, 1995) xxi + 1014 p. ISBN 3 406 38945 7

Een indrukwekkende band met een even indrukwekkende inhoud. De vijf vooraanstaande auteurs hadden een vrije opdracht om de geschiedenis van de Deutsche Bank te beschrijven. Ieder van hen neemt een vertrouwd terrein: Gall 1870-1914, Feldman 1914-1933, James 1933-1945, C.-L. Holtfrerich 1945-1947 en Büschen 1957-nu. De toon is ernstig, betrokken, kritisch, open. De auteurs schreven nadrukkelijk een verhalend boek: kwantitatieve analyses ontbreken.

J.A. James en M. Thomas (eds.), *Capitalism in context. Essays on economic development and cultural change in honor of R.M. Hartwell* (Chicago : The University of Chicago Press, 1994) 355 p. ISBN 0-226-39198-1

Een afscheidsbundel waar veel gerenommeerde economisch-historici aan hebben bijgedragen. De onderwerpen van de bijdragen zijn geconcentreerd rond de thema's die in Hartwells werk centraal staan: waarom was Groot-Brittannië het eerste land dat industrialiseerde en waarom is dezelfde mate van economische ontwikkeling niet tot alle landen doorgedrongen. Een greep uit de bijdragen: E. Jones en S. Engerman hebben respectievelijk een beschouwing geschreven over groeipatronen in de geschiedenis en over het 'Standard of Living Debate'. Arbeid, kapitaal en technologie worden behandeld in artikelen van onder meer J. Williamson (over de het functioneren van de agrarische en industriële arbeidsmarkt en structurele verschuivingen tijdens de industrialisatie), N. Crafts (*human capital* en produktiviteitsgroei), J. Mokyr (technologische verandering). Institutioneel economisch-historische onderwer-

pen komen aan bod bij D. North (efficiënte markten), G. Libecap (eigendomsrechten) en J. Wallis (overheid en economische groei). Een uitgebreide algemene bibliografie en een bibliografie van Hartwell completeren het geheel.

Ch. Jeurgens en P.M.M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813* (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis : Den Haag, 1995) 101 p. ISBN 90 5216 065 1

Verantwoording en beschrijving van een nieuw type, namelijk geautomatiseerde, archief- en bronontsluiting van bronnen die voorheen vanwege hun omvang niet voor publikatie in aanmerking kwamen. De oorspronkelijke bron is via een informatiegericht ordeningsconcept geanalyseerd, waarna de gegevens aan de hand van een lijst van Informatie Verwervings- en ToepassingsProcessen (IVET-processen) in een databestand zijn ingevoerd en toegankelijk gemaakt voor onderzoekers.

Het wetenschappelijk onderzoek dat hieraan ten grondslag lag, kwam eerder ter sprake in het *NEHA-bulletin* 8(1994)2, vanaf p. 159.

D. Kynaston, *The City of London, II, Golden years 1890-1914* (Chatto & Windus: Londen, 1995) 678 p. ISBN 0 7011 3385 6

Dit tweede deel van Kynastons beoogde trilogie zet het verhaal voort na de Baring's crisis. De kwart eeuw voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog was het hoogtepunt van de Gouden Standaard en tevens het hoogtepunt van de Londense geldmarkt als internationaal financieel centrum. Kynastons benadering is chronologisch en narratief. Hij levert een boeiend verhaal, zonder kwantitatieve analyses maar met talrijke fraaie doorkijkjes.

J.Th. Lindblad, F.C. Dufour-Briët, *Dutch entries in the poundtoll registers of Elbing, 1585-1700* (RPG Grote Serie 225, Den Haag, 1995) 499 p. ISBN 90 5216 0619

De pondtolregisters van Elbing, een kleine haven ten oosten van Danzig/Gdansk, zijn al bekend uit de bronnenpublicatie van Tangelder uit 1972. Die uitgave bevatte gegevens over de schipper, de lading en de herkomst/bestemming van Nederlandse schepen die Elbing aandeden in de jaren 1585-1602. Het onderhavige werk presenteert dat materiaal opnieuw maar geeft tevens informatie over de periode 1603-1700. Naast het hoofdgericht, de teksteditie van de pondtolregisters, bevat deze publicatie een algemene inleiding op de bron en een globale analyse waarin het materiaal wordt samengevat en enkele conclusies worden gepresenteerd.

Een grote vooruitgang in vergelijking met soortgelijke bronnenpublicaties is dat het materiaal via Internet tevens in computerleesbare vorm beschikbaar wordt gesteld. In de uitgave wordt dan ook uitvoerig stilgestaan bij de structuur van de geproduceerde database en de wijze waarop de informatie is gestandaardiseerd en toegankelijk gemaakt.

Bij al dat fraais moeten we echter niet vergeten dat doorgaans niet meer dan enkele procenten van de Nederlandse Oostzeevaarders Elbing aandeden.

N. McPherson, *Machines and economic growth. The implications for growth theory of the history of the industrial revolution* (Westport, London: Greenwood Press, 1994) 264 p. ISBN 0 313 29255 8

McPherson poogt in dit boek een theorie van economische groei op te stellen uitgaande van de economische geschiedenis sedert de industriële revolutie. Het centrale thema is dat economische groei vooral wordt aangedreven door arbeids-

besparende technologische vooruitgang, die op zijn beurt vooral wordt veroorzaakt door hoge arbeidslonen. De conventionele economische theorie voldoet volgens haar niet, omdat deze ervan uitgaat dat de economie in een land zich aanpast aan de heersende inkomensdistributie en dat groei slechts plaatsvindt indien er voldoende wordt gespaard.

McPherson gaat uit van een variant op de Schumpeteriaanse benadering; technologische innovaties zoals het invoeren van arbeidsbesparende machines worden bepaald door winstverwachtingen; investeringen zijn daar als het ware een afgeleide van. Ze beschouwt deze benadering superieur aan het *steady growth* Harrod-Domar groeimodel. Om de theoretische noties heen is een standaard verhaal over de economische groei in de westerse en niet-westerse wereld geschreven, geïllustreerd met cijfermateriaal afkomstig uit diverse publicaties van Angus Maddison.

J.P. Meihuizen, *'Goed fout', het criminele verleden van beursvoorzitter en verzetsman Carel F. Overhoff in de doofpot van historici* (Academische Pers BV: Amsterdam, 1995) 54 p. ISBN 90 9008609 9

Volgens Meihuizen was Overhoff geen verzetsman maar een collaborateur. Bovendien zou hij zich tientallen jaren schuldig hebben gemaakt aan verduistering bij de effectenfirma Kerkhoven & Co., waar hij werkte. Naast deze ontmaskering streeft Meihuizen met zijn pamflet nog een tweede doel na, namelijk het beantwoorden van de vraag waarom het werkelijke gedrag van Overhoff aan historici als L. de Jong en Joh. de Vries ontging.

R. Roberts, D. Kynaston, red., *The Bank of England, money, power and influence 1694-1994* (Clarendon Press: Oxford, 1995) 315 p. ISBN 0 19 828952 9

In juli 1994 vond er in Londen een historisch congres plaats ter gelegenheid van het driehonderd jarig bestaan van de Bank of England, waar verkorte versies van de acht hier gebundelde papers werden gepresenteerd. Achtereenvolgens komen aan de orde de lange achttiende eeuw (H.V. Bowen), bank en regering (Kynaston), de economie (A. Cairncross), de internationale context 1918-1972 (P.L. Cottrell), en internationale samenwerking 1970-1994 (R. Pringle), de bank en de City (J. Roberts), directeuren en management (E. Henessy) en tenslotte een samenbindend overzicht van verleden, heden en toekomst (R. Pennant-Rea).

Scandinavian Economic History Review, Vol. XLIII(1995)1

De redactie van dit blad heeft het eerste nummer van 1995 geheel gewijd aan historische nationale rekeningen in Europa. De gepubliceerde artikelen zijn bewerkingen van papers die gepresenteerd zijn op een in juni 1994 gehouden seminar over dit onderwerp in Groningen, onder auspiciën van het N.W. Posthumus Instituut. Doelstelling van deze bijeenkomst was om de vergelijkbaarheid van nationale rekeningen tussen landen te bevorderen. Onderzoekers uit (met name West-) Europese landen behandelen in hun papers de mogelijkheden en belemmeringen aangaande het beschikbare datamateriaal en de onderzoeksmethoden. Er worden mooie samenvattingen gegeven van de stand van zaken in Groot-Brittannië, Scandinavië, Nederland en België, Duitsland, Ierland, Italië, Spanje en Portugal. Bijzonder is tevens het afsluitende artikel van

Valentin Kudrov over de voormalige Sovjet-Unie. B. van Ark zorgde voor een algemeen inleidend artikel.

Tijdschrift 's-Hertogenbosch, ISSN 0928-9046 (Stadsarchief 's Hertogenbosch).

Dit themanummer kan interessant zijn voor milieuhistorici. De 38 pagina's bevatten de weergaven van lezingen uit november 1993: Het temmen van de beer. De stad als eco-historisch vraagstuk (M. Daru); Een cruciale periode in de openbare hygiëne (H. van Zon); Bodemverontreiniging en historisch onderzoek (J. Nieuwkoop).

Tijdschrift voor zeegeschiedenis 14 (1995), themanummer 'Geld en water, banken, verzekeringen en scheepvaart in de negentiende en twintigste eeuw', C. Davids, T. de Graaf en Y. van der Meer (red.)

Onlangs presenteerde het *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* bovengenoemd themanummer, dat ook lezers buiten de gewone kring van abonnees zal interesseren. Na een inleiding van de redactie volgen vier artikelen over het thema: zeeverzekeringen te Antwerpen in de negentiende eeuw (K. Veraghtert), scheepsfinanciering 1870-1970 (F. de Goey, P. van de Laar), belangen en invloeden van banken op maritiem gebied 1870-1964 (T. de Graaf, J.-J. Mobron) en ten slotte aansprakelijkheidsverzekering in de scheepvaart sinds 1850 (R. Cleton).

J. Villain, *La fortune de Colbert* (Comité pour l'histoire économique et financière, Ministère de l'économie: Parijs, 1994) 404 p. ISBN 2 11 087651 4

Ondanks dat Colbert, net als zijn tijdgenoten, op grote schaal met zijn openba-

re functies inkomsten, titels, huizen, kunstwerken en rijkdommen vergaarde, heeft zijn reputatie daar eigenlijk niet onder geleden. Villain onderzocht de manier waarop Colbert te werk ging. Na een korte inleiding analyseert hij met boekhoudersgeduld de opbouw en het beheer van Colberts vermogen. Niet alleen wist deze maat te houden bij het vergaren van de rijkdommen en verleidingen die op zijn weg kwamen; het beheer ervan was ook verstandig en gericht op instandhouding van de bron, niet op uitbuiting. Tenslotte waren zijn superieuren geneigd hun machtige minister te beschermen, waardoor zijn reputatie tot heden intact bleef.

Joh. de Vries, *Four windows of opportunity, a study in publishing* (Wolters Kluwer: Amsterdam, 1995) 268 p. ISBN 90 271 4199 1

Dit boek werd ter gelegenheid van het afscheid van Wolters Kluwers bestuursvoorzitter Mijndert Ververs in beperkte circulatie gebracht. Met nadruk stelt het voorwoord dat het hier niet om een traditionele bedrijfsgeschiedenis gaat, maar om een reflectie op enkele vragen betreffende de ontwikkeling van het bedrijf. De auteur koos daarvoor de metafoor van vier 'windows of opportunity' die hij voor het uitgeversbedrijf belangrijk acht: demografische ontwikkeling, technologische ontwikkeling, economische stra-

tegie en fusiebeweging. Deze geven het kader voor een breed, onderhoudend en karakteristiek De Vries verhaal over de geschiedenis van de uitgeverij in het algemeen en de ontwikkeling van Wolters Kluwer in het bijzonder. Merkwaardig dat het opdrachtgevende uitgeversconcern het boek slechts beperkt wilde verspreiden, als een jubilerende caféhouder die geen bier wil schenken.

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1995/1 (Akademie Verlag GmbH : Berlin, 1995) 226 p. ISBN 3 05 002748 7

Het eerste deel van jaargang 1995 is geheel gewijd aan de onderwerpen uit de economische geschiedenis van Nederlands-Indië, of beter: het koloniale Indonesië. Th. Lindblad presenteert een overzicht van de recente historiografie over Indonesië. G. Prince behandelt de economische politiek met betrekking tot het koloniale Indonesië van 1900 tot 1942. J. à Campo biedt een statistisch overzicht van de grote ondernemingen die actief waren in Indonesië van 1883 tot 1913. P. van der Eng behandelt de ontwikkeling in de agrarische sector gedurende de laatste honderd jaar. Tot slot is er een artikel van V. Houben over de arbeidsomstandigheden bij de westerse firma's die actief waren in koloniaal Indonesië. Alle vijf artikelen zijn engelstalig.

OPGEDIEPT

Een verwaarloosde bron: de Nijverheidsenquête van Struve en Bekaar (1888-1890)

*door Georg Reudink
NEHA/IISG, Amsterdam*

De collectie geautomatiseerde databases op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) is sinds kort verrijkt met een bron die voor onderzoekers op het gebied van de negentiende-eeuwse bedrijfsgeschiedenis interessant kan zijn. Het betreft de in de jaren 1888-1890 tot stand gekomen nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar, die een vergelijkend overzicht biedt van meer dan 3.000 grote en middelgrote industriële ondernemingen.

Geschiedenis van de enquête

De parlementaire enquêtecommissie die in 1887 de werking van de kindervet-Van Houten onderzocht adviseerde in haar eindverslag om een overzicht van de toestand van fabrieken en werkplaatsen voor het hele land te vervaardigen. Nog hetzelfde jaar werden hiertoe door de Minister van Waterstaat op de begroting gelden vrijgemaakt. Bij Koninklijk Besluit van 20 februari 1888 werden twee mannen belast met het verzamelen van de voor een nijverheidsstatistiek benodigde basisgegevens: de uit Maastricht afkomstige ingenieur van waterstaat A.A. Bekaar en H.W.E. Struve, toentertijd ingenieur van het stoomwezen te Amsterdam. Nadrukkelijk werd gesteld dat persoonlijk onderzoek noodzakelijk was; het was niet de bedoeling dat men zich uitsluitend op door fabrikanten verstrekte informatie zou verlaten. In aanmerking kwamen in ieder geval alle nijverheidsinrichtingen met meer dan tien werknemers of in het bezit van een krachtwerktuig. Instellingen waarvoor dit niet gold konden echter, naar eigen goeddunken, eveneens bezocht worden.

Na gezamenlijk de fabrieken en werkplaatsen in Leiden bezocht te hebben, verdeelden Struve en Bekaar hun werkterrein. Bekaar bezocht instellingen in Zuid-Holland, Noord-Brabant, Zeeland en een deel van Utrecht. Struve nam de rest van het land voor zijn rekening. Alleen de provincie Limburg en de gemeente Tilburg werden buiten beschouwing gelaten; hiervan was de situatie door de werken van de enquêtecommissie van 1887 blijkbaar al afdoende duidelijk gemaakt.

Per fabriek zijn gegevens verzameld over de aard van het bedrijf, de eigenaren, het aantal werklieden, de werktijden, de mechanisering en het aanzien

der gebouwen. Buiten deze algemene informatie verstrekt de statistiek ook bijzonderheden over een veelheid van onderwerpen, van vrouwen- en kinderarbeid tot de toestand van de privaten.

Het kostte twee jaar om dit gigantische karwei te voltooien. Bij Koninklijk Besluit van 23 januari 1890 konden Struve en Bekaar van hun taak worden ontheven. In deze vierentwintig maanden werden ruim 3.043 fabrieken bezocht. (Dit is althans het aantal inrichtingen waarvan gegevens in de verslaggeving opgenomen zijn. Struve maakt zelf in zijn begeleidend schrijven melding van 3.053 instellingen, terwijl een publikatie uit 1903 opgave doet van 3.339 fabrieken.)

Door het onderzoek werd de Nederlandse nijverheid onderworpen aan een meer dan vrijblijvende vorm van staatstoezicht op arbeidsomstandigheden. Dit toezicht zou een blijvende zaak worden doordat in 1890 de Arbeidsinspectie werd ingesteld, die naleving van de wettelijke bepalingen controleerde en regelmatig rapporteerde over toestanden in fabrieken en werkplaatsen. Ook diende zij werkgevers te stimuleren om de nodige veiligheidsmaatregelen te treffen.

Bekaar hervatte in 1890 zijn werkzaamheden als ingenieur van waterstaat. Struve werd één der eerste arbeidsinspecteurs, samen met H.F. Kuyper en A.D.P.V. van Löben Sels (voormalig ingenieur van een waterschap). Hij beheerde in die hoedanigheid het Derde District, met als standplaats Haarlem, dat Noord-Holland, Utrecht en grootste deel van Zuid-Holland omvatte. Net als zijn collega's controleerde hij ieder jaar zo'n 400 fabrieken en werkplaatsen, hoewel zij met z'n drieën slechts over één klerk beschikken konden. De vroegste op basis van deze gegevens samengestelde nijverheidsstatistiek is gepubliceerd in de eerste jaargang van de *Verslagen van de Inspecteurs van den Arbeid* van 1890.

Beschikbaarheid van het basismateriaal

De nijverheidsenquête van Struve en Bekaar heeft een indrukwekkende hoeveelheid informatie naar boven gebracht. Voor zover bekend is hiervan nooit een samenvattend overzicht gemaakt. Hierdoor is dit unieke bronnenmateriaal voor de meeste onderzoekers onbekend gebleven. Dat is betreuenswaardig, omdat de verslaggeving bepaald niet tot de werking van de Kinderwet-Van Houten beperkt gebleven is. De statistieken van Struve en Bekaar vormen daardoor niet alleen een belangrijke aanvulling op de resultaten van de parlementaire enquête van 1887, maar ook een interessante bron voor economisch- en sociaal-historisch onderzoek. Dit geldt niet in het minst voor studies op lokaal en regionaal niveau, zoals bedrijfsgeschiedenissen.

In originele vorm is al dit moois in Den Haag te vinden, waar de oorspronkelijke staten uiteindelijk in het Algemeen Rijksarchief zijn beland. In Amsterdam bevinden zich zeven groot formaat mappen met kopieën (0,30 meter folio) in de Bijzondere collecties van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA), nummer 375 Folio.

Uiteraard is de statistiek van Struve en Bekaar in beide versies vrij toegankelijk. Voor moderne onderzoekers met weinig tijd vormt de lange doorzoek-tijd echter een serieuze belemmering.

De database op het IISG

Het is daarom een goede zaak dat op initiatief van het IISG (J. Lucassen en J. van Genabeek) in samenwerking met de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit van Utrecht, de verwerking van de nijverheidsstatiek van Struve en Bekaar in een geautomatiseerde database ter hand is genomen. Behalve algemene informatie per fabriek of werkplaats is in de meeste gevallen ook opgegeven wat voor aanvullende informatie de statistiek over een bepaalde inrichting te bieden heeft, en zijn mogelijkheden tot ordening toegevoegd in de vorm van de Standaard-Bedrijfsindeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek (de zogenaamde SBI-code) en provinciecodes.

Als databasepakket is het op het IISG in gebruik zijnde dBase IV gekozen. Omdat Struve en Bekaar in hun enquêtegegevens soms uitsplitsten naar verschillende fabrieksafdelingen, is de waarnemingseenheid ook in de database niet de fabriek of werkplaats, maar de afdeling. Het totaal aantal records ligt daardoor hoger dan het aantal bezochte instellingen, te weten 3.154. Per record zijn 61 informatievelden beschreven, waarbij zoveel mogelijk de door Struve en Bekaar aangehouden structuur is gevolgd. Zij worden onderverdeeld in fabrieksgegevens en gegevens betreffende de werklieden, de werktijden, de krachtwerktuigen en de gebouwen.

Onder fabrieksgegevens vallen de aard, de vestigingsplaats, het adres en de eigenaren van een fabriek. Deze zijn integraal uit de bron in de database overgenomen. Daarnaast wordt per fabriek een aantal bijzonderheden over een uiteenlopend aantal onderwerpen vermeld, die door Struve en Bekaar met de letters **A** tot en met **K** aangeduid worden. Hierbij staat bijvoorbeeld **A** voor vrouwen- en kinderarbeid, **D** voor gevaar bij brand, **K** voor verschaffing van woningen en onderwijs door de werkgever, en **L** voor zieken- en pensioenfondsen. Deze door Struve en Bekaar gegeven bijzonderheden zijn vooralsnog niet in de database opgenomen, wèl de lettercodes voor de onderwerpen die per fabriek aan de orde gekomen zijn.

Wat betreft werklieden maken Struve en Bekaar een indeling in mannen en vrouwen, gehuwde en ongehuwde vrouwen, volwassenen van achttien jaar en ouder en kinderen. In verband met de doelstelling van de enquête (onderzoek naar de werking van de wet-Van Houten) wordt het aantal kinderen uitgesplitst naar jongens en meisjes en over vier leeftijdscategorieën. Ook wordt aangegeven of ploegendienst gebruikelijk is, terwijl afdoende scheiding van mannen en vrouwen op de werkplek eveneens punt van aandacht is. Al deze informatie is vrijwel integraal overgenomen.

Bij werktijden onderscheiden Struve en Bekaar standaardwerktijden, zomerwerktijden en winterwerktijden. Soms kent een fabriek verschillende werktijden voor bij voorbeeld mannen en vrouwen, voor kinderen en volwas-

senen, of bij dubbele ploegen. In zulke gevallen zijn (teneinde gemiddelden te kunnen berekenen) alleen de meest gebruikelijke dan wel de eerst vermelde tijden overgenomen, zij het met een verwijzing naar de oorspronkelijke bron. Hetzelfde onderscheid is gemaakt bij rusttijden, zowel 's ochtends, 's middags als 's avonds. Bovendien is melding gemaakt van eventueel voorkomend overwerk, nachtwerk of zondagswerk.

Wat betreft de mechanisatie worden per fabriek dan wel afdeling het aantal krachtwerktuigen, het gezamenlijk vermogen in PK, het aantal stoomketels, en het verwarmd oppervlak vermeld. Tevens wordt opgegeven wat de aard van de aandrijving is (bijvoorbeeld stoom of gas). Een belangrijk deel van deze gegevens is ook terug te vinden in de laatste delen van de onder redactie van J.A.W. Nieuwkoop bij het NEHA uitgegeven *Registers van de Dienst voor het Stoomwezen. Een bronnenuitgave van het register 1856-1890* (Amsterdam, 1989-1993).

Het aanzien der gebouwen wordt omschreven aan de hand van de ligging, het aantal verdiepingen, de kwaliteit van het daglicht en de aard van het kunstlicht (bijvoorbeeld olie of elektrisch). Ook aan de zindelijkheid van de diverse lokalen en de aard van de verwarming (kachels of stoombuizen) wordt aandacht besteed.

Alle mededelingen van Struve en Bekaar zijn, uitgezonderd de bijzonderheden, zoveel mogelijk integraal in de database overgenomen; waar dit niet het geval is zijn verwijzingen naar de bron geplaatst. Door de geautomatiseerde vorm kunnen op eenvoudige wijze allerhande tellingen verricht en overzichten worden vervaardigd, waarbij geselecteerd kan worden op gemeente, provincie of bedrijfstak.

WERK IN UITVOERING

Women, work and demographic behaviour in the Netherlands, 1880-1960

*door Angélique Janssens
Katholieke Universiteit Nijmegen*

In dit door NWO en het N.W. Posthumus Instituut gefinancierde post-doc project wordt getracht de historische ontwikkeling na te gaan van de arbeidsmarktparticipatie van gehuwde en ongehuwde vrouwen en de invloed daarvan op het demografisch gedrag van vrouwen in Nederland in de periode 1900 tot 1960. De genoemde onderzoeksperiode beslaat niet alleen de omslag in het huwelijks- en reproductiepatroon in Nederland, maar valt tevens samen met de periode waarin een definitieve groei naar een industriële samenleving plaatsvond.

Wat betreft de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen zal allereerst onderscheid worden gemaakt tussen vrouwen die wel of niet voor hun huwelijk in een beroep actief zijn geweest. Recent historisch onderzoek maakt daarnaast aannemelijk dat huwelijkssluiting en fertiliteit binnen het huwelijk kunnen verschillen tussen sectoren en/of beroepen waarin vrouwen werkzaam waren. Daarbij valt niet alleen te denken aan het onderscheid tussen fabrieksarbeid enerzijds en alle andere beroepen anderzijds. Historisch onderzoek suggereert tevens het bestaan van grote verschillen in innovatief demografisch gedrag tussen verschillende industriële beroepsgroepen. Binnen de Britse context bijvoorbeeld nemen de textielarbeidsters een bijzondere positie in, met consistent lage vruchtbaarheidsniveaus. Voorts zal onderscheid worden gemaakt tussen vrouwen die na hun huwelijk wel of niet op de arbeidsmarkt participeerden.

De resultaten van het onderzoek zullen worden geïnterpreteerd tegen de achtergronden van een verklaringsmodel voor de demografische transitie waarbinnen veranderingen in demografisch gedrag plaatsvinden. Enerzijds nadat de economische omstandigheden dit nieuwe gedrag aantrekkelijk hebben gemaakt; anderzijds nadat veranderingen in de mentaliteit dit nieuwe gedrag aanvaardbaar hebben gemaakt. Het al dan niet verrichten van arbeid en de soort arbeid verricht door vrouwen kan een belangrijke rol spelen bij het acceptabel maken van ander demografisch gedrag. Door beroepsactiviteiten buiten een familiale context (zoals in de agrarische en huiselijke dienstbetrekkingen voorkomt), door de mate van sekse-segregatie in de betreffende beroepsgroep, en door de mogelijkheden die de werkvloer biedt voor het verspreiden van nieuwe opvattingen, kunnen vrouwen eerder overgaan tot innovatief demografisch gedrag.

Een tweede centraal concept wordt geleverd door de oriëntatie op het begrip 'family economy'. In dit perspectief worden de beslissingen inzake gerealiseerd kindertal en de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw geplaatst in het kader van de arbeidsmogelijkheden en -begrenzings van man én vrouw. Arbeidsmarktparticipatie van gehuwde vrouwen kan immers ook een gevolg zijn van de relatief slechte arbeidsmarktpositie van de echtgenoot, welke situatie vervolgens kan leiden tot een gering kindertal.

Methodiek

De kern van het onderzoek bestaat uit een kwantitatieve studie op micro-niveau van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en het effect daarvan op demografische variabelen zoals, ten eerste, timing en frequentie van huwelijk en, ten tweede, de huwelijksvruchtbaarheid. Het onderzoek kent in de eerste plaats een dynamische, of life-course component.

Voor een zevental Nederlandse gemeenten worden twee cohorten vrouwen (geboren in de periode 1881-1885 en 1911-1915) gevolgd gedurende hun levenspanne, waarbij beroepskenmerken en arbeidsmarktvaring van de vrouwen zelf en hun eventuele echtgenoten worden gereconstrueerd alsmede hun huwelijks- en fertiliteitsgeschiedenis. Deze zeven gemeenten zijn: Enschede, Denekamp (regio), Rotterdam, Naaldwijk (regio), Tilburg, Zaandam (regio) en Woerden. De onderzoeksgemeenten zijn zo gekozen dat alle voor dit onderzoek relevante variabelen zijn vertegenwoordigd (economische structuur, urbaan-ruraal, religie, textielindustrie en graad van vrouwenparticipatie).

Daarnaast worden er voor dezelfde plaatsen dwarsdoorsneden gemaakt in 1900, 1930 en 1960 waarbij een aantal belangrijke demografische achtergrondkenmerken worden vastgesteld. Tevens zal op het meso-niveau van alle Nederlandse gemeenten worden gekeken naar een aantal demografische kenmerken, met name fertiliteit, sexe-ratio en de leeftijdsopbouw, gerelateerd aan de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Dit deel van het onderzoek levert een aantal grovere maten op voor de studie van vrouwenarbeid en demografisch gedrag. Het voordeel is echter dat alle gemeenten erbij betrokken worden.

Bronnen en analyse

Zowel beroeps- als demografische gegevens worden allereerst verkregen uit de bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand. Daarnaast worden beroepstellingen en volkstellingen gebruikt. Waar mogelijk zal eveneens gebruik worden gemaakt van bedrijfsarchieven, onder andere ter controle op de kwaliteit van de beroepsvermeldingen in bevolkingsregistratie.

Voor de analyse van de longitudinale demografische informatie zal vooral gebruik worden gemaakt van 'event history analysis'. Onder deze noemer

gaat een verzameling statistische technieken schuil die de analyse van tijdsafhankelijke variabelen mogelijk maken. Dit maakt 'event history analysis' bijzonder geschikt voor complexe analyses van verschijnselen zoals de leeftijd bij eerste huwelijk of geboorte van het laatste kind. In globale zin kan het omschreven worden als een methode waarbij de duur wordt onderzocht tussen begin van blootstelling aan het 'risico' van een bepaalde gebeurtenis, bijvoorbeeld de geboorte van het eerste kind, en het plaatsvinden van die gebeurtenis. De vraag is dan niet meer: op welke leeftijd krijgen vrouwen hun eerste kind, maar: wat is het risico dat vrouwen op 25-jarige leeftijd hun eerste kind krijgen. Anders gezegd, het zijn 'failure time models' die aangeven wat de kans is dat een bepaalde gebeurtenis binnen een bepaalde tijdspanne optreedt. Een van de belangrijkste voordelen van 'event history analysis' is dat vrouwen waarvan geen complete fertiliteitsgeschiedenis kan worden opgesteld, omdat ze door welke reden dan ook uit de onderzoekspopulatie verdwijnen, toch in het onderzoek worden betrokken. Uitsluiting van incomplete levenspanne is niet alleen zonde van de onderzoeksinspanning, maar heeft ook een neerwaartse bias in de data tot gevolg. De meer complexe technieken die onder 'event history analysis' vallen, de zogenaamde 'hazard models' die in dit onderzoek eveneens gebruikt zullen worden, maken bovendien multivariatie analyse mogelijk van de te verklaren tijdsafhankelijke variabelen. Dit maakt complexe analyse mogelijk met relatief kleine datasets.

Samenwerking:

Contactpunt Economische en Sociale Geschiedenis opgericht

door Jacques van Gerwen

NEHA

In Maastricht is in september (zie 'KRONIEK') tijdens het congres over economische betrekkingen tussen grensregio's de wens uitgesproken om de internationale samenwerking tussen de studieverenigingen economische en sociale geschiedenis in de Benelux en in Duitsland te intensiveren. Een commissie onder leiding van H. van der Wee zal zich over de uitwerking van dit voornemen gaan buigen.

Ook op nationaal niveau heeft een bezinning plaatsgevonden over de organisatorische structuur van het sociaal- en economisch-historisch vakgebied. De behoefte aan een heroriëntatie is ingegeven door het feit dat veel specialistische verenigingen, werkgroepen en periodieken bloeien maar dat de belangstelling voor overkoepelende verenigingen als de Studievereniging voor Sociale en Economische Geschiedenis (SSEG) tanende is.

Vorig jaar stelde het bestuur van de SSEG vast dat de levenskansen van de in 1961 opgerichte vereniging niet groot waren: het ledental is gering, de sociabiliteit is mede vanwege het ontbreken van een eigen blad niet groot en

de belangstelling voor activiteiten die het bestuur de afgelopen jaren heeft georganiseerd was beperkt.

Omdat de animo voor een fusie bij de zusterorganisaties en redacties niet groot was, heeft het bestuur besloten om de activiteiten van de SSEG te staken. Het voorstel tot opheffing zal worden besproken op de ledenvergadering van 23 november 1995. Het bestuur is van plan om het batig saldo van de kas aan te bieden aan de Stichting Maatschappijgeschiedenis. De SSEG behoorde tot de oprichters van deze stichting, die verwante studiedagen zal blijven organiseren. Daarnaast zal het bestuur voorstellen om het lidmaatschap van de International Economic History Association over te dragen aan het Posthumus-Instituut.

Tijdens het overleg met vertegenwoordigers van verenigingsbesturen en tijdschriftredacties op het gebied van de economische en sociale geschiedenis bleek wel een grote behoefte te bestaan aan een lichte koepel-constructie. De gedachtenwisseling hierover heeft geleid tot de oprichting van het 'Contactpunt Economische en Sociale Geschiedenis' op 22 september. Deze koepel heeft als voornaamste doel informatiepunt te zijn voor alle hoogleraren en instellingen, verenigingen en tijdschriften op genoemd gebied. Daarnaast werd door sommigen een taak gezien bij de belangenbehartiging door te fungeren als aanspreekpunt voor externe contacten (bijvoorbeeld Nederlands Historisch Genootschap, het archiefwezen en de politiek).

Het IISG heeft zich bereid verklaard het secretariaat van het contactpunt te voeren en zorg te dragen voor de verspreiding van informatie onder de aangesloten organisaties en naar buiten. Het is de bedoeling dat alle aangesloten clubs informatie over hun congressen, studiedagen en overige activiteiten bij dit secretariaat aanmelden. Deze informatie zal via een nieuwsbrief aan alle betrokkenen en geïnteresseerden beschikbaar worden gesteld. Tevens is er het voornemen om jaarlijks een bijeenkomst te organiseren waarop plannen voor discussie- en studiedagen evenals data kunnen worden uitgewisseld.

Op zoek naar een schat aan (bedrijfs)foto's

*door Mattie Boom
Nederlands Fotogenootschap*

Op uitnodiging van de redactie van het *NEHA-bulletin* stelden enkele leden van de Vereniging Nederlands Fotogenootschap (NFg) dit keer het fotokatern samen om zo aan te geven hoe deze vorm van industrieel erfgoed als bron kan dienen voor economische geschiedenis. Wat doet het NFg zoal?

Historisch fotomateriaal is het belangrijkste aandachtspunt van de leden van het vier jaar geleden opgerichte NFg. Bij deze vereniging hebben zich alle belangrijke instellingen met foto- en negatievencollecties aangesloten. Hun beheerders wisselen met grote regelmaat gegevens uit over de foto's, de

makers en datgene wat is afgebeeld. Niet in de laatste plaats stellen zij zich op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen in de sfeer van conservering en behoud. Gezamenlijk hebben zij zich beijverd voor de oprichting van het Nationaal Fotorestauratie Atelier en zorgen zij voor een verantwoord beheer van de 'Fotocollectie Nederland' die tot voor kort een slapend bestaan leidde.

Het gezamenlijk Nederlands fotobezit loopt in de miljoenen. Een instelling als het Gemeentearchief Amsterdam beheert alleen al een half miljoen foto's en negatieven. De Volkenkundige musea in Nederland hebben omvangrijke collecties foto's en fotoalbums in hun depots en datzelfde geldt voor de musea die zich bezighouden met scheepvaart, voor het PTT-museum of het Spoorwegmuseum. Willekeurig welk categoriaal museum, kunstmuseum, archief of bibliotheek heeft fotomateriaal op zolder, in de kelder of in de studiezaal en het depot. Datzelfde geldt voor bedrijven die hun geschiedenis niet alleen in tekst, maar ook visueel lieten vastleggen.

Al deze foto's te samen vormen ons visuele geheugen (noot van de redactie van het *NEHA-bulletin*: uiteraard met de collecties prenten, kaarten, schilderijen en films; zie ook 'Signaleringen'). Medische ontwikkelingen, economische bedrijvigheid, stedenbouw, de aanleg van spoorwegen en kanalen, de scheepsbouw en de koloniale arbeidsverhoudingen: foto's zijn bronnen waaruit steeds meer geschiedschrijvers putten, naast de documenten, brieven en het andere archiefmateriaal dat zij doorgaans gebruiken.

FOTIOS inventariseert

Enkele instellingen in Nederland hebben zich expliciet toegelegd op het verzamelen, verwerven en beheren van fotografie: het Prentenkabinet van de Rijksuniversiteit Leiden, het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum in Amsterdam en het Nederlands Fotoarchief in Rotterdam. Daar is veel kennis aanwezig over de geschiedenis van de Nederlandse en internationale fotografie. De instellingen verwerven, registreren, beschrijven en ontsluiten hun foto's en negatieven stuk voor stuk. Dit fotobezit is echter een relatief klein deel van de totale fotocollectie Nederland, waarvan de registratie nog 'lichtjaren' weg is.

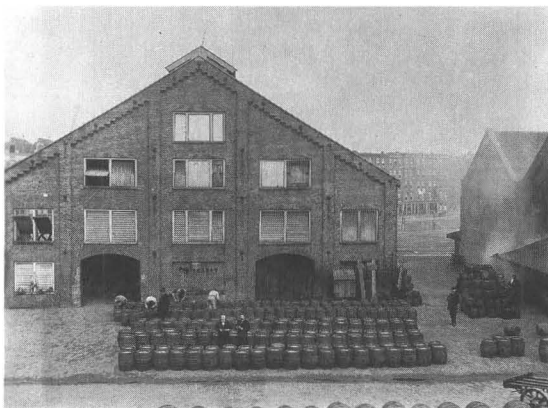
In 1992 kwam het Nederlands Fotogenootschap met een *Voorstel landelijke inventarisatie Foto- en Negatievencollecties* om het Nederlands fotografiebezit versneld in kaart te brengen. Onder de naam FOTIOS wordt nu, met steun van de Mondriaanstichting, een proefproject gerealiseerd dat een zoekmethode moet opleveren waarmee straks de weg gevonden kan worden in de miljoenen foto's. Dat betekent dat iemand blindelings de collecties van het Instituut van Ingenieurs, van het Theaterbedrijf, van de NOS of de bedrijfsfoto's van Automobiel- en Rijwielfabriek De Spijker zal kunnen localiseren of gericht kan zoeken naar bijvoorbeeld rundvee, textielindustrie of mijnbouw in de negatievenarchieven van Cas Oorthuys of Nico Jesse. Met deze 'groepsgewijze' ontsluiting op collectieniveau ontstaat een databank die foto-

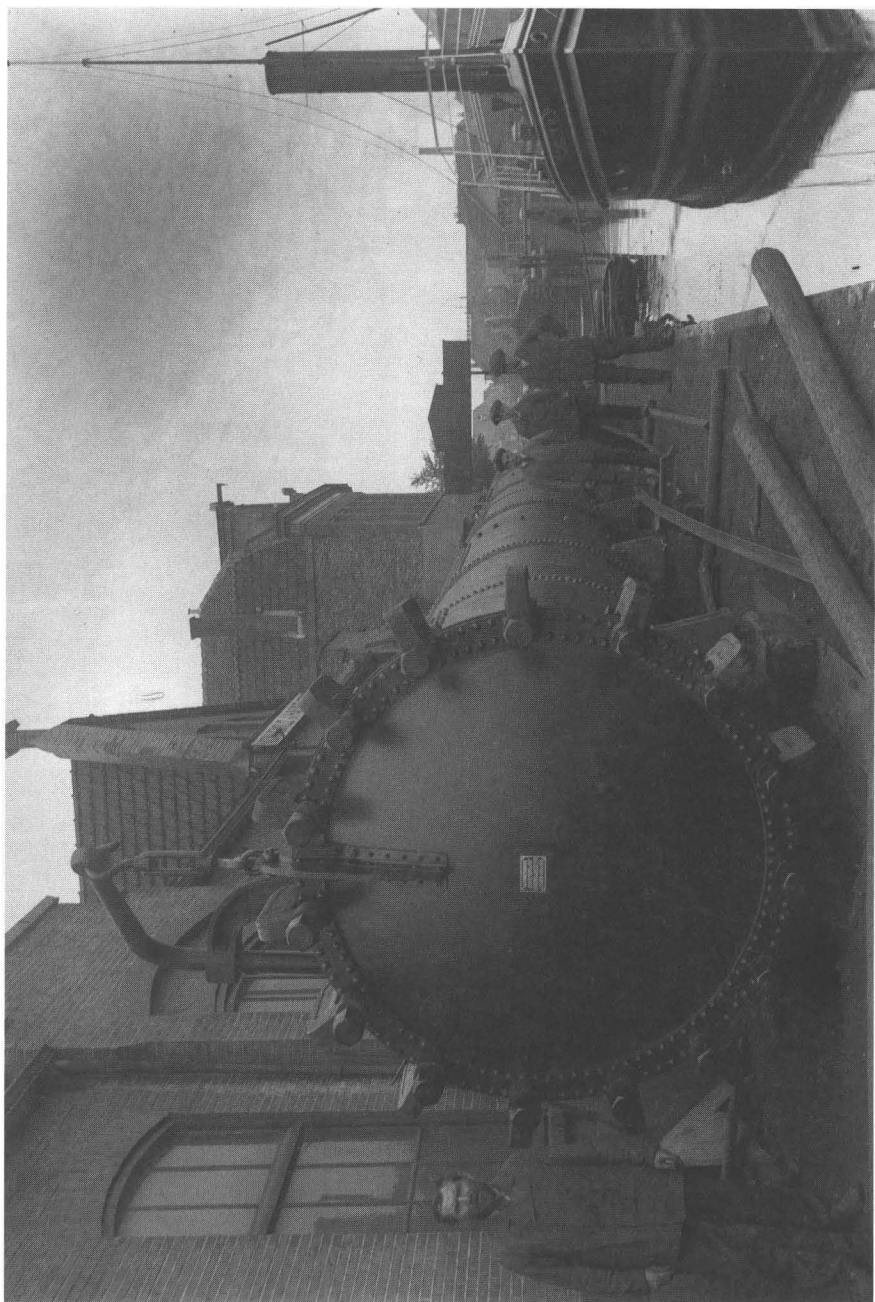
archieven localiseert, de onderwerpen benoemt en, van groot belang, ze met elkaar verbindt. Fotoseries waarvan de afzonderlijke beelden verspreid zijn geraakt, het oeuvre van één fotograaf en alle foto's over een specifiek onderwerp kunnen op die manier weer bij elkaar worden gebracht.

Voordat het zover is, moet er veel werk worden verzet. Het NFG verwacht dat zij via de eenduidige registratie van het totale fotobezit een beter zicht krijgt op de schatten die de fotocollecties herbergen. Bovendien zal op basis van de resultaten een gerichte aanpak met betrekking tot behoud en conservering van negatieven en foto's mogelijk zijn. Meer over het Fotios-project treft men aan in het katern van de Nieuwsbrief NFG 11 (september 1995), die als thema 'Bedrijfsfotografie' heeft. De Nieuwsbrief bevat artikelen over de fotocollecties van Hoogovens en de ABN/AMRO, het belang van gefotografeerde monumenten en een interview met Hans van der Meer, 'bedrijfsfotograaf'. Een eerste aflevering over dit thema (6 juni 1994) kende zo'n grote belangstelling, dat besloten is opnieuw op zoek te gaan naar bronnen van bedrijfsfotografie. Het is te verkrijgen door overmaking van f 15,- + f 2,80 portokosten op postbanknummer 600186 van het NFG te Den Haag, onder vermelding van 'Nieuwsbrief Bedrijfsfotografie II'.

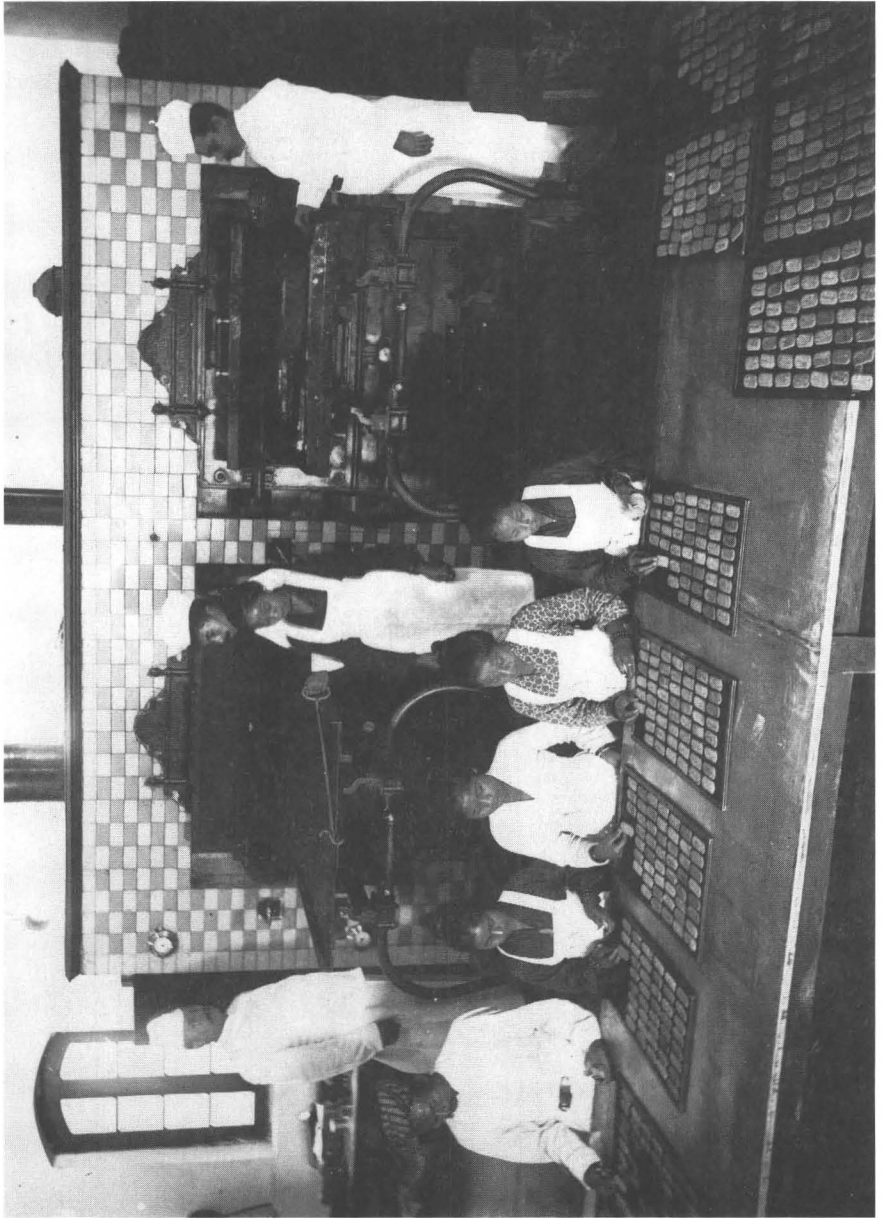
Voor meer informatie kunt u contact opnemen met het secretariaat: Irene Jacobs, Maritiem Museum, Leuvehaven 1, 3011 EA Rotterdam, tel. 010 - 402 92 45, fax 010 - 413 73 42

De Koninklijke Nederlandsche Beyersche Bierbrouwerij te Amsterdam, ca 1904; drie foto's uit een serie van zeven. Fotograaf: Willem Witsen. (Collectie Prentenkabinet Rijksuniversiteit Leiden).

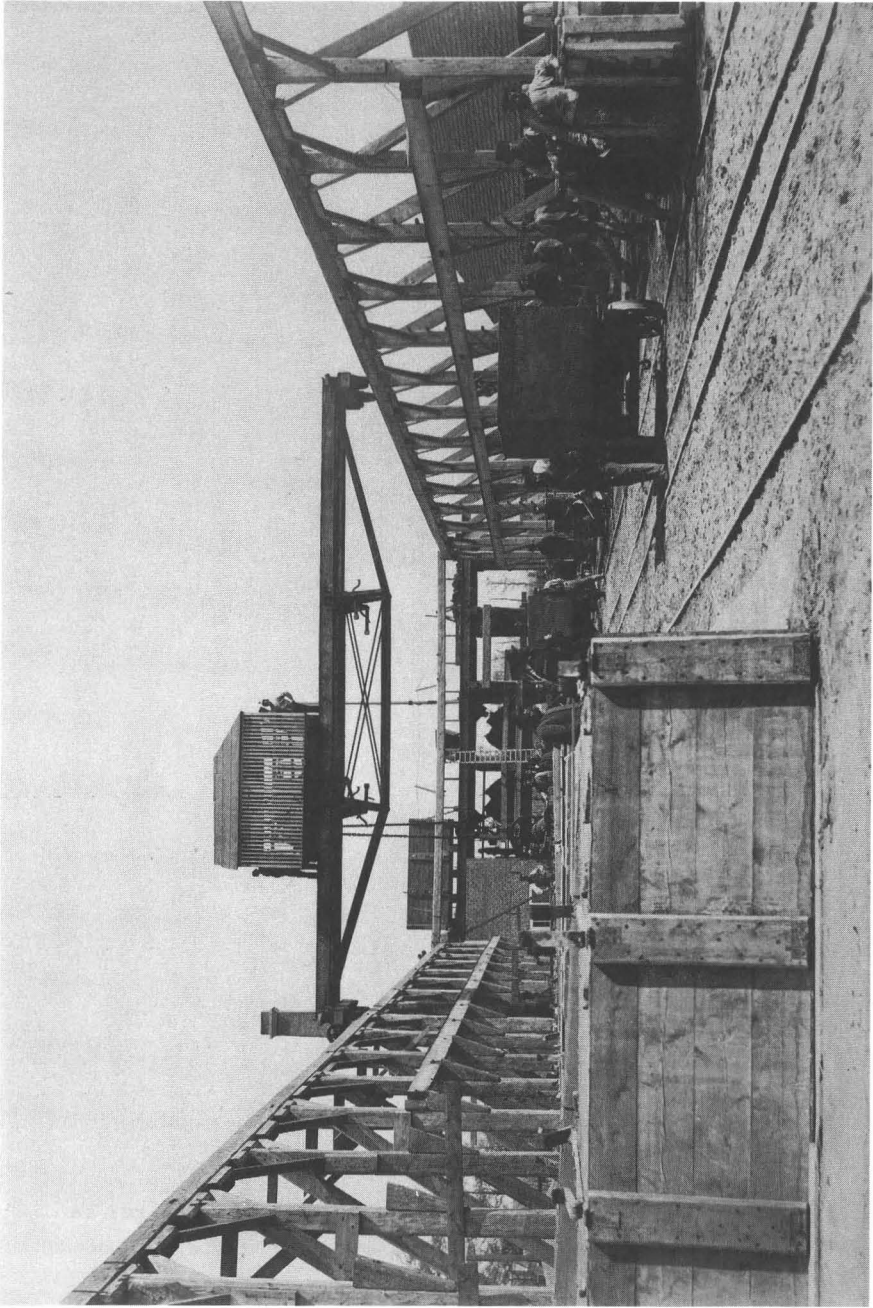

Impregneerketel voor Mirandolle te Rotterdam bij machinefabriek Monhemius en Haentjes te Leiden, juli 1915. Fotograaf: Katharina Behrend/Nederlands Fotoarchief. (Inventarisnummer 563, collecties Nederlands Fotoarchief, Rotterdam).

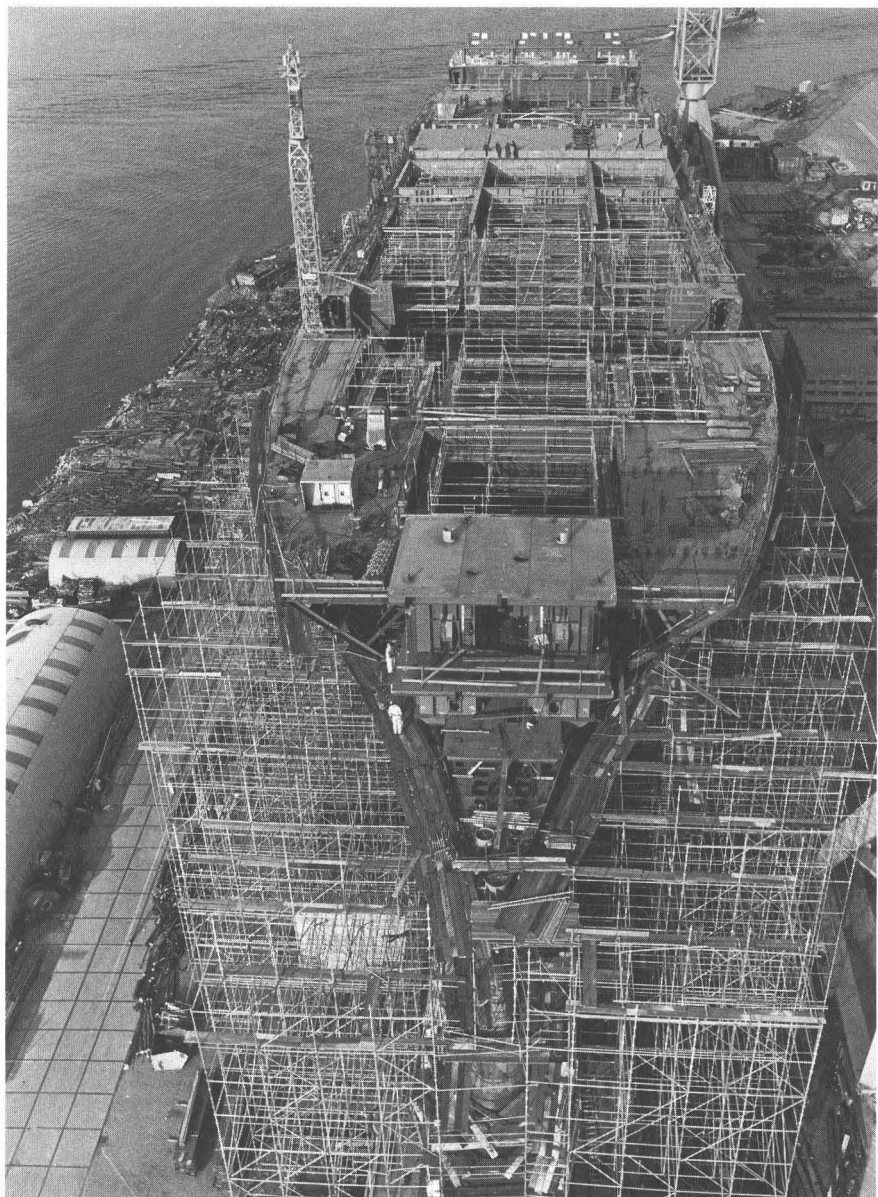
De banketbakkerij van de Fabriek der Javasche Maatschappij tot Verduurzaming van Levensmiddelen te Bandoeng, ca 1920. Fotograaf onbekend. (Collectie Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden).

Aanleg Noordzeekanaal, ca 1866. Fotografie: R. Guicherit. (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

Glas-in-lood atelier Bogtmans te Haarlem, 1918. Fotograaf: Bernard Eilers/Nederlands Fotoarchief. (Inventarisnummer 500/1, collecties Nederlands Fotoarchief).

Containerschip 'Zim Iberia' in aanbouw bij scheepswerf Van der Giessen-de Noord in Krimpen aan den IJssel op 31 juli 1918. Fotograaf onbekend. (Collectie Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam).

VOORAANKONDIGINGEN CONGRESSEN

**36e Annual Cliometrics Conference:
Vanderbilt University, 17 tot 19 mei 1996**

Oproep voor papers

Het congres zal worden gesponsord door de National Science Foundation, die de organisatoren in staat stelt een deel van de onkosten van deelname te vergoeden. De organisatoren Jeremy Atack en Robert Mago roepen op tot het inzenden van papers, die uitsluitend dienen te gaan over nog lopend onderzoek. Auteurs en eventuele mede-auteurs wordt gevraagd vooraf aan te geven of zij ook willen worden uitgenodigd als congresdeelnemers indien hun verzoek om een paper te presenteren niet kan worden gehonoreerd.

De te presenteren papers en aanvragen voor congresdeelname dienen uiterlijk **1 februari 1996** op onderstaand adres binnen te zijn. Op 1 maart 1996 worden de uitnodigingen naar de deelnemers verzonden. De deadline voor de voltooide papers (van 24 pagina's in omvang) is 1 april 1996. Op 30 april 1996 zal de congresbundel worden verzonden.

The Cliometrics Conference Secretary
Laws Hall Box 42
Miami University
Oxford, OH 45056 USA

Email: Conf.Secretary@cs.muohio.edu
Tel: 513-5292850
Fax: 513-529-992

**3e Internationale Conferentie Steden-
geschiedenis,
'Cities in Eastern and Western Europe'.
Boedapest 29 tot 31 augustus 1996**

Sluitingsdatum inschrijving: **1 januari 1996**

Informatie/inschrijfformulier is op te vragen bij:

Vera Bacskai, Economic and Social
History Department,
Eötvös Lorand University, Boedapest,
Hongarije
fax 36 1 266 0076

Contactpersoon in Nederland:

J. van den Noort, 010 - 436 60 14

**Vier internationale seminars van het
ESTER-netwerk in 1996, toegankelijk
voor gevorderde Posthumus-promovendi**

- 'Technological change and economic growth', Parijs voorjaar 1996
- 'European Economic Growth: pre-industrial-industrial', Pisa 17-22 juni 1996
- 'Guilds and guildsman in European Towns, 16th and 19th century', Amsterdam 12-17 november 1996 (onder voorbehoud)
- 'Cities, regions and States: Community Building in History', Nijmegen 25 november-1 december 1996

Meer inlichtingen zijn verkrijgbaar op het secretariaat van het N.W. Posthumus Instituut, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam, tel. 010 - 408 24 79, fax 010 - 452 50 71.

12th International Economic History Congress, Sevilla, Spanje augustus 1998

Oproep voor papers

Voorstellen kunnen tot **1 februari 1996** worden ingediend bij:

Joseph Goy, General Secretary IEHA
Centre de Recherches Historiques
EHES

54 Boulevard Raspail
75270 Paris Cédex 06
France

Een aparte oproep voor papers voor twee B-sessies:

1. 'Global Markets. The Internationalization of the Sea Transport Industries since 1850'. D.J. Starkey, Department of History, University of Hull, Hull, HU6 7RX, United Kingdom, Fax 44 1482 466126

2. 'Historical Benchmark Comparisons of Output and Productivity'. B. van Ark fax: 050-3637337; email: h.h.van.ark@co.rug.nl. Deze sessie zal een voorconferentie in december 1996 houden te Leuven.

European Association of Historical Economics, Venetië, 19 en 20 januari 1996

Informatie en aanvraag voor een opgaveformulier voor deelname:

Manuela Berlanda, Università Ca',
Foscari di Venezia, fax 00 39 41 2578365

Studiemiddag Stichting Bedrijfs geschiedenis 'Onderzoek in opdracht', Utrecht 8 mei 1996

De Stichting Bedrijfs geschiedenis organiseert samen met het Onderzoekscen-
trum voor Geschiedenis en Cultuur van
de Universiteit Utrecht (contactper-
soon: Joost Dankers) van 13.30 uur tot
17.30 uur een studiemiddag. Belang-
stellenden kunnen zich melden bij de
secretaris van de Stichting:

Dr. G. Hogesteeger
Postbus 869
2501 CW Den Haag

KRONIEK

14e Conferentie van de Stichting Maatschappij geschiedenis

'Migratie en minderheden in Nederland, van de zestiende tot en met de twintigste eeuw'

Amsterdam 12 mei 1995

De gedachtenwisseling van de veertiende conferentie van de Stichting Maatschappij geschiedenis bij het Instituut voor Maatschappijwetenschappen (SIS-WO) was speciaal gericht op de positie van migranten- en minderheidsgroepen in de Nederlandse samenleving.

Aan de hand van een twintigtal voor de gelegenheid geschreven en gebundelde *papers*, ter plekke kort toegelicht door de auteurs, bogen de aanwezigen zich over de vraag welke factoren door de eeuwen heen een rol speelden bij het al dan niet tot stand komen van maatschappelijke integratie. De bijeenkomst was ingedeeld in een vijftal sessies met elk een overkoepelend (sub)thema en werd ingeleid door Jan Lucassen (IISG) en Rinus Penninx (IMES).

Mede gezien de bij de inhoudelijke afbakening van de conferentie frequent

gehanteerde begrippen 'positieverwerving' en 'positietoewijzing', had de organisatie zich hierbij duidelijk laten inspireren door de theorievorming ter zake van laatstgenoemde. Zie daarvoor onder meer zijn dissertatie: *Minderheidsvorming en emancipatie: balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengebouwen, 1967-1987* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1988) en inaugurele rede: *Raster en mozaïek. Uitgangspunten voor onderzoek naar internationale migratie, etnische processen en sociale ongelijkheid* (Amsterdam 1994).

Bij de keuze van onderwerpen en referenten had men zich voorts nadrukkelijk rekenschap gegeven van de actuele stand van onderzoek. Zodoende kwamen naast de meer klassieke, ook moderne thema's aan bod; zoals, om maar een voorbeeld te noemen, de mogelijkheden tot sociale stijging via het beroep van popmuzikant. Aan de sociale kansen voor jonge onderzoekers was ook gedacht. Zij waren, voor zover ik dat kan beoordelen, evenredig aan hun bijdrage aan de geschiedschrijving, in het forum vertegenwoordigd.

Het scala van *case studies* gaf een goede illustratie van de breedte en veelzijdigheid van het terrein van onderzoek en van de diversiteit in onderzoeksmethoden. De benadering was over het algemeen opvallend integraal, in die zin dat zowel economische, sociale, politieke als culturele aspecten aan de orde kwamen en deze zo veel mogelijk met elkaar in verband werden gebracht.

Het was weliswaar de bedoeling geweest om in een slotsessie onder voorzitterschap van Marjolein 't Hart het in de voorgaande sessies te berde gebrachte te evalueren, maar dit onderdeel ging ten onder aan het succes van de conferentie. Het kwam te vervallen doordat de enthousiaste inbreng van het publiek tot geanimeerde, maar tijdrovende discussies leidde.

Ook voor de economisch historicus

had de conferentie veel te bieden. Zo werd er in de diverse bijdragen aandacht besteed aan de participatie van migranten en minderheden in, en hun betekenis voor de Nederlandse economie; of zij nu als zelfstandige een beroep uitoefenden of zich als loonafhankelijke op de arbeidsmarkt begaven. Daar komt bij dat de conferentie overtuigend bewees dat een integratie van de economische geschiedenis met de overige takken van de geschiedwetenschap heel goed mogelijk is en tot vruchtbare resultaten kan leiden.

Louise Rietbergen
NWO, Instituut voor Migratie-
Etnische Studies, Amsterdam

Congres 'Techniek in Nederland in de negentiende eeuw'

Delft 13 mei 1995

Aanleiding om op een zaterdag in de nog wat kale hallen van het Delftse Techniekmuseum een congres te laten plaatsvinden over 'Techniek in Nederland in de negentiende eeuw' was het voltooiën van het zesdelige overzichtswerk *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Stichting Historie der Techniek, hoofdredacteur H.W. Lintsen).

De dag was georganiseerd door vier organisaties van historisch geïnteresseerde technici en historici, het Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde, Natuurwetenschappen en Techniek (GeWiNa), Sectie Geschiedenis der Techniek van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI), Werkgroep Negentiende Eeuw en Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis (SSEG). De feitelijke organisatie was in handen van E. Homburg.

Dagvoorzitter E. Warners van het KIVI, die zijn belangstelling voor lifttechniek niet onder stoelen of banken

stak, toonde iets van de verschillen in benadering van de techniekgeschiedenis door de sprekende ingenieurs als oude bekenden te verwelkomen en de introducties van de sprekende historici met al dan niet gespeelde verbazing van een papirtje af te lezen.

Vijf sprekers analyseerden vervolgens het standaardwerk vanuit hun eigen invalshoek: A.P. Oele vanuit de techniek (waarbij hij ook zijn ervaringsdeskundigheid uit het bestuur aansprak), E. Horlings vanuit de economische geschiedenis, B. Theunissen vanuit de wetenschapsgeschiedenis, S. Stuurman vanuit de politieke geschiedenis en C. Davids vanuit de techniekgeschiedenis.

In het algemeen waren de besprekers vol lof over de serie. Het meest kritische geluid kwam van Horlings, die op grond van de resultaten van het project 'Nationale Rekeningen' een ander beeld van de macro-economische ontwikkeling en de economische achtergronden van innovatie schetste. Davids trok in een indrukwekkend betoog enige grotere lijnen. De lezer van het NEHA-jaarboek zal een en ander in 1995 kunnen nalezen, want daarin worden de lezingen afgedrukt.

Lex Heerma van Voss
IISG, Amsterdam

42ste Nederlands-Vlaams (v/h Belgisch) Congres

De ondernemersfiguur en het bedrijfsleven in Nederland en België. Een grensoverschrijdende historie

Oosterwijk 25-27 mei 1995

Sedert 1939 vinden er regelmatig Belgisch-Nederlandse congressen plaats, die handelen over onderwerpen uit de geschiedenis van België of Nederland. Dat was 25-27 mei 1995 opnieuw het geval, nu georganiseerd door de KU Brabant in Tilburg. De congressen worden traditioneel jaarlijks georganiseerd,

tweemaal in een Nederlandse universiteitsstad en het derde jaar in een Vlaamse. De betekenis van deze congressen overstijgt dat van de behandelde thema's, omdat ze zijn uitgegroeid tot dé ontmoetingsplaats bij uitstek van de hoogleraren geschiedenis uit beide landen. Het is in het kader van deze congressen dat allerlei gemeenschappelijke historische projecten op stapel zijn gezet. Zo onder meer de Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN), in de jaren vijftig en tachtig.

Dit Nederlands Belgische Congres, dat vanaf nu zijn naam wijzigt in Nederlands-Vlaams, was gewijd aan 'ondernemerschap', een thema waarnaar de initiatiefnemer tot dit congres, H. van den Eerenbeemt, reeds sinds de jaren zestig onderzoek verricht.

Viermaal in het verleden had een vrouw een referaat gehouden. Voor het eerst was nu het merendeel van de sprekers vrouwelijk. Mw H. Winkelman (NEHA, Amsterdam) besprak de problemen van behoud en selectie van bedrijfsarchieven. Ze ontvouwde een plan om via een systematische enquête archieven van bedrijven op het spoor te komen, te registreren, te selecteren en te verwerven voor rijksarchieven in de provincie, de streekarchieven en de gemeentelijke archiefdiensten (BARN = Bedrijfsarchieven Register van het NEHA). Het grote probleem daarbij is de omvang van dergelijke archieven en het vastleggen van criteria die nodig zijn om de honderden kilometers potentieel archief terug te brengen tot een bewaarbare omvang. Het NEHA maakte een model genaamd 'Stap voor stap', op grond waarvan het relatieve belang van bepaalde bedrijven en bedrijfstakken wordt bepaald. In de daarop volgende discussie streden zorg om het behoud van bepaalde unieke archieven die ook het sociale leven van de mensen in het bedrijf laten beschrijven en een kwantitatief criterium '97% elimineren' om de voorrang.

Mw C. Vancoppenolle (ARA, Brussel) schetste de rol van de Kamers van Handel en Nijverheid in België in de ontwikkeling van hun regio. Ze bestonden op sommige plaatsen al op het einde van het Ancien Régime, fungeerden van na 1830 tot 1875 als officiële adviesorganen van de regering en hadden daarna het statuut van vrije associaties, waardoor ze meer een dienstverlenend karakter kregen ten behoeve van de aangesloten leden. De kamers in de negentiende eeuw fungeerden als sterke presiegroep ten voordele van handel en industrie in een bepaalde regio en als informele ontmoetingsplaatsen van kooplieden en ondernemers. Tot aan de Eerste Wereldoorlog waren ze op vele plaatsen een dynamische factor in de expansie met een overwegend liberale inslag. Tijdens het Interbellum probeerden deze krampachtig de posities van de plaatselijke handelaren en industriëlen te verdedigen in een tijd van economische crisis. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog groeiden ze uit tot service-centra voor de plaatselijke middenstand en kleine middenstandsorganisaties, terwijl op landelijk vlak andere koepelorganisaties voor industriëlen en middenstand de overleconomie mede gestalte gaven.

Wat het onderzoek naar bedrijfstakken en ondernemingen voor de algemene en nationale geschiedschrijving zou kunnen betekenen werd uiteengezet door Mw K. Sluyterman (Centrum voor Bedrijfs geschiedenis, Rotterdam). Zij deed dit door in te gaan op drie probleemgebieden, het debat over de Nederlandse industrialisatie, de verhouding overheid en ondernemer en ondernemerschap en conjunctuur. Over de rol die de ondernemer in het stimuleren van de industrialisatie in Nederland in de negentiende eeuw heeft gespeeld, kunnen hoofdzakelijk case-studies opheldering brengen. Vraag daarbij moet zijn in welke mate het beeld van de ondernemer juist is: dat van de couponknippen-

de en op veilig spelende rentenier dan wel van de risicodragende *captain of industry*. Is zijn verhouding tot de overheid er een van vriend of vijand? Komt het tot samenspel of ontpopt de overheid zich als verdediger van het algemeen belang tegenover het bedrijfsgevoel van de ondernemer? En hoe wordt dat tijdens een bezetting, zoals in de Tweede Wereldoorlog? Het conjunctuurverloop tenslotte is wel uit macrostudies bekend, maar hoe dit in werkelijkheid de bedrijven beïnvloedde kan enkel door microstudies duidelijk worden gemaakt. Daaruit kan ook blijken hoe marginaal dan wel beslissend de rol van de ondernemer in het afwenden van een neerwaartse conjunctuur kon zijn.

De laatste twee behandelde thema's vormden een dubbelbeeld: de ondernemersfiguur in industrie en handel in België en in Nederland. E. Buyst (KU Leuven) nam België voor zijn rekening. Aan de hand van de evolutie in de holding van de Société Générale toonde hij aan dat de structurele problemen in de Belgische industrie tijdens de tussenoorlogse periode niet echt werden opgevangen. België bleef toen gespecialiseerd in de productie van goederen met een relatief lage toegevoegde waarde, zoals steenkool, staal en textiel. Maar meer toekomstgerichte sectoren zoals machinebouw en duurzame consumptiegoederen kwamen in de jaren twintig en dertig niet van de grond. Dit alles roept het beeld op van kortzichtige industriëlen, meestal ingenieurs, die de gevangenen waren van verouderde managementtechnieken. Dat dit niet noodzakelijk zo hoefde te zijn bleek uit het onderzoek naar een voorbeeld uit de tertiaire sector, het distributiebedrijf "Delhaize-De Leeuw", momenteel op één na de grootste onderneming in de Belgische distributiesector. Van een oorspronkelijke keten van kruidenierswinkeltjes in de negentiende eeuw, evolueerde Delhaize in het Interbellum tot een breed uitwaaiende holding, die echter toen belang-

rijke stappen wist te zetten in de richting van een zogenaamd scientific management, waarbij bepaalde deeltaken werden afgestoten.

J. Bläsing (KU Brabant, Tilburg) onderstreepte, verwijzend naar Schumpe-ter, het belang van de creatieve en innovatieve ondernemer in het economisch proces, die hij via concrete voorbeelden plaatste tegenover de statische, rationele en voorzichtige ondernemer. Voor hem is de persoon van de innovatieve ondernemer de motor van de maatschappelijke vooruitgang. Hij pleitte voor meer onderzoek naar deze figuur.

De vraag of niet veel meer de structurele en conjuncturele omstandigheden dan de creatieve persoon verantwoordelijk zijn voor het succes van een innovatief ondernemerschap leidde tot een geanimeerd debat. Hierbij vielen de namen van Berlusconi en De Benedetti, maar ook van succesvolle Nederlandse familiebedrijven als P&C en C&A, waarvan de initiatiefnemers uit Duitsland komend in Nederland de kansen grepen die hun meer 'vastgeroeste' Nederlandse collega's niet zagen liggen.

Het congres was een succes. Het 'ravijn tussen Roosendaal en Essen' vormde geen hinderpaal voor deze grensoverschrijdende historie. Integendeel, de problemen van de bedrijfs geschiedenis aan weerszijden van 'het ravijn' bleken verrassend gelijklopend.

De inleidingen zullen waarschijnlijk integraal in het NEHA-Jaarboek worden opgenomen.

Op het slotdiner werd aangekondigd dat het volgende congres in 1996 zal plaatsvinden te Leuven. Het valt te hopen dat dit de historische samenwerking tussen Zuid en Noord een blijvend nieuw elan zal geven.

Louis Vos
Katholieke Universiteit, Leuven

Mijnbouwhistorische studiedag. Stichting Bedrijfs geschiedenis en Vereniging NEHA,

Heerlen 7 juni 1995

Bewondering en verwondering speelden door mijn hoofd op 7 juni toen in Heerlen een studiedag over de geschiedenis van de Nederlandse mijnbouw plaatsvond. Een studiedag die was georganiseerd door het NEHA en de Stichting Bedrijfs geschiedenis, in samenwerking met en bij de DSM. Binnen een behoorlijke opkomst, 90 aanwezigen, en buiten vrijwel tot het einde toe een zwoel-tropische atmosfeer.

Verwondering over het feit, dat in de stad Heerlen nog zoveel herinneringen te zien zijn aan het jongste verleden. Schachtorens, woningcomplexen, kantoor gebouwen en zelfs een Heilig Hartbeeld dat door één van de mijn directies is aangeboden. Al deze en nog veel meer zaken staan vermeld in de op deze dag gepresenteerde Mijnbouwhistorische gids. Het is een inventarisatie van alles wat er op mijnbouw geschiedenis nog in Nederland is te vinden. Uitputtend, zo komt de publicatie op mij over, want alles staat er in, van archieven en foto's tot en met vaandels en het al eerder vermelde beeld.

Bewondering voor de activiteiten die men nu bovengronds verricht, op basis van wat er destijds ondergronds geschiedde. Omdat Limburg omgeven is door het buitenland en ik nog wel van aardrijkskunde weet, dat de steenkoollagen niet bij de grens ophouden, lag het eigenlijk voor de hand dat juist deze regio kansen biedt voor internationaal vergelijkend onderzoek. De Rijksuniversiteit Limburg, met de universiteiten van Aken en Luik en het Belgisch-Limburgse Universitaire Centrum Diepenbeek hebben daarbij de weg naar Brussel gevonden, en vanuit die plaats is een geldstroom op gang gekomen, richting Euregio. 'Mines et Mineurs' heet hun project en het is een vergelijkend

onderzoek naar mijngeschiedenis vanuit alle mogelijke invalshoeken. De gezondheidsaspecten, de leefwereld, de technische ontwikkeling, de arbeidsmarkt en de tastbare overblijfselen van de mijnbouw. Zo hoorden we tijdens een van de presentaties dat vooral in Belgisch Limburg de mijnbazen moeite hadden de plaatselijke, van oorsprong agrarische bevolking voor hen aan het werk te krijgen. Dat probleem werd opgelost door grootschalige import, om het maar eens in puur economische termen te beschrijven, van Poolse en Italiaanse mijnwerkers.

Binnen het samenwerkingsverband is een splitsing aangebracht: Aken richt zich vooral op de leefwereld van de mijnwerkers, Luik doet veel aan de technische geschiedenis en Diepenbroek doet onderzoek naar de arbeidsmarkt. De RUL legt zich toe op de gezondheidsaspecten en kunst en cultuur. Dit alles grensoverschrijdend en vermoedelijk voldoende gefinancierd, want ik heb de hele dag geen klachten over geld gehoord.

Dat de overkomst van een Haags politieke zwaargewicht naar Limburg tot resultaten kan leiden, bleek uit de voordracht die A.F. Magielsen hield over het te bouwen museum Industrion te Kerkrade, tegenwoordig de vaste stek van Th. Wöltgens. Van de plaatselijke en provinciale overheid is geld beschikbaar gekomen dat de inrichting van dit museum mogelijk gaat maken. Doel: een blik te tonen in de industriële keuken van Limburg, en overigens niet alleen betreffende de mijnbouw.

Een mooie dag, niet in het minst door de goede organisatie en het perfecte gastheerschap van DSM. De lezingen waren aangenaam kort en informatief. Ik denk dat de opnamecapaciteit en het uithoudingsvermogen van een gehoor vaak worden overschat en meestal zijn de lezingen op dit soort bijeenkomsten aan de lange kant. Hier in Heerlen gelukkig niet.

De archivaris van DSM, R.C. Kerpshoek, vertelde over de archieven van de Staatsmijnen en het beleid in dezen van de rechtsopvolger, DSM. Als toetje liet hij ons een gedeelte zien van het werk van cineast Van Neyenhoff. Een gedeelte van de mijnfilms is geconserveerd en ondergebracht bij de stichting Film en Wetenschap in Amsterdam. Een idyllisch beeld van het werken onder de grond: mijnwerkers zonder enige mondbescherming of andere veiligheidsvoorzieningen (ja, een helm) die blij het zwarte goud delven om na een wasbeurt naar huis te wandelen. Daar wordt de mijnwerker glimlachend begroet door vrouw en kroost. De werkelijkheid was soms anders en het is mooi dat daar nu op zo'n grote schaal aandacht aan wordt besteed.

Nico van Horn
Amsterdam

State Finance: the European Experience 1200-1800

University of Essex, Colchester
5-8 juli 1995

Wat historici op het terrein van de overheidsfinanciën met elkaar gemeen hebben zijn bronnen en vragen die andere historici hetzij met afschuw, hetzij met *dédain* vervullen. Zij ploeteren in financiële administraties niet om sociale of economische structuren en ontwikkelingen te achterhalen, maar financiële. Welk soort vragen zij zich momenteel precies stellen kon blijken op een recente internationale historische conferentie over staatsfinanciën in Europa, bezocht door dertig deelnemers uit acht landen. 's Woensdagmiddags om 13.00 uur kon men daar om te beginnen een bijna 750 pagina's tellende reader met congresbijdragen in ontvangst nemen. Tussen woensdag 16.30 uur en zaterdag 12.30 uur kon de volhardende deelnemer vervolgens maar liefst eenentwintig lezin-

gen en drie computerpresentaties bijwonen. Veel aanwezigen bleken buitengewoon verheugd te zijn nu eens soortgenoten te kunnen ontmoeten. Dat resulteerde in een bijzonder plezierige sfeer verlopende en geanimeerde conferentie.

Chronologisch beantwoordde de reikwijdte van de bijdragen meer dan volledig aan de titel van het congres. Vier bijdragen betroffen de Middeleeuwen – in Normandië, Engeland, Hongarije en Spanje – met in drie van deze vier een zwaar accent op de twaalfde eeuw. Er waren vier bijdragen over Engeland in de zestiende eeuw. Vier bijdragen hadden betrekking op de zeventiende eeuw, waarvan twee over Engeland, één over Litauen en één over Spanje. Er was één bijdrage over Nederland in de zeventiende en de achttiende eeuw (d.w.z. over Holland, Groningen en Overijssel), die tot verbijstering van andere congresgangers het resultaat was van de samenwerking van vier personen (Van der Ent, Fritschy, Horlings en Liesker). Tenslotte waren er maar liefst acht bijdragen over Frankrijk, die vrijwel alle grotendeels betrekking hadden op de achttiende eeuw, en waarvan er opmerkelijk genoeg maar één van de hand van een Fransman was. De geografische verscheidenheid van de bijdragen was wat onbevredigender: toegezegde papers over Duitse, Italiaanse, Zwitserse en Poolse staatsfinanciën bleken er niet te zijn.

De deelnemers aan de conferentie zou men met enige goede wil in kunnen delen in optimisten en pessimisten. Optimisten zijn dan diegenen die menen te kunnen achterhalen welke kwantitatieve ontwikkelingen in staatsuitgaven en/of inkomsten zich vóór 1800 hebben voorgedaan. Pessimisten menen dat je hoogstens het antwoord kunt hopen te vinden op de vraag welke institutionele en administratieve ontwikkelingen op het terrein van de staatsfinanciën hebben plaatsgevonden. Zij menen dat de aard van de instituties en administratieve

praktijken ten tijde van het 'ancien régime', in combinatie met de menselijke geneigtheid tot het slechte – in casu tot fraude en bedrog –, de beschikbare cijfers op dat terrein volledig waardeloos maken.

Richard Bonney, hoogleraar moderne geschiedenis aan de universiteit van Leicester, een van de twee organisatoren van de conferentie (naast Mark Ormrod, hoogleraar middeleeuwen aan de universiteit van York), kan dan beschouwd worden als de aartsoptimist. In zijn 'European State Finance Database' (ESFDB) verzamelt hij elke reeks cijfers over overheidsfinanciën die hij maar te pakken kan krijgen. Via het Economic and Social Research Council (ESRC) Data Archive – de Engelse tegenhanger van het NHDA, gevestigd in de universiteit van Essex te Colchester – is deze ESFDB onlangs toegankelijk gemaakt voor onderzoekers op het World Wide Web. De conferentie was wat Bonney betreft vooral bedoeld als een p.r.-machine voor zijn ESFDB.

De meest 'pessimistische' bijdrage was die van de Australische Sybil Jack: "Royal finances in sixteenth century England particularly before 1558 may never be satisfactorily elucidated", aldus de boodschap van haar – overigens grondig en deskundig gedocumenteerde – stuk. Dat impliceerde een fundamentele kritiek op een tijdens de conferentie vaak geciteerd artikel van Patrick O'Brien en Philip Hunt in *Historical Research* 66, 160 (1993) 129-176, dat een grafiek met de Engelse staatsinkomsten van maar liefst 1485 tot 1815 als uitgangspunt heeft. Ook haar promovendus Peter Cunich ging met dit artikel in discussie. Hij probeerde op basis van gedetailleerd administratief onderzoek in primaire bronnen aan te tonen, dat de stijging van de staatsinkomsten in Engeland van 1534-1547 door O'Brien en Hunt ten onrechte als niet meer dan een onbetekenende 'blip' in een anders gaande lange-termijnontwikkeling werd

beschouwd. G.R. Elton's 'Tudor revolution in government' was zijn inziens wel degelijk ook een 'financiële revolutie' geweest. Hij toonde zich dus in ieder geval wat optimistischer over de mogelijkheid om op basis van cijfers uitspraken te doen over het karakter van financiële ontwikkelingen dan zijn leermeesters. Begrippen als 'fiscal revolution', en – in wat mindere mate – 'fiscal crisis' en het ontstaan van de 'fiscal state', gooiden overigens bij meer dan één deelnemer hoge ogen ter karakterisering van door hen aangetroffen ontwikkelingen.

Het chronologische record in dit opzicht was voor Vincent Moss. Hij wist de aanwezigen ervan te overtuigen dat de Engelse koning al in de jaren negentig van de twaalfde eeuw een 'financiële revolutie' had weten te realiseren in Normandië. Zijn vermogen om belasting te heffen bleek toen niet langer beperkt tot de mensen en de grond in zijn eigen domeinen, en tot ad hoc bedragen ineens voor nauwkeurig omschreven doeleinden. Het bleek zich uit te zijn gaan strekken tot al zijn onderdanen, zowel op het platteland als in de steden, waarmee het fiscale centrum van Normandië verschoof van het noorden naar het centrum. De jonge Nick Barrat bood – net als Moss op basis van de zgn. 'pipe rolls' – zicht op het dramatische karakter van de financiële ontwikkelingen in Engeland in de jaren voorafgaande aan de afdwinging van de Magna Charta van 1215, met name de verzwaring van de belastingdruk op het platteland; en tevens op structurele wijzigingen in de samenstelling van de staatsinkomsten tussen 1130 en 1330. Hij had zelfs op basis van de gegevens in zijn bron een prijsindex weten te construeren met behulp waarvan hij zijn betoog nog kon versterken.

De Spanjaard Gelabert maakte aannemelijk dat, ondanks de administratieve chaos van de Spaanse financiën, de opbrengsten van de 'asientos' (leningen)

toch een goede indicatie vormen voor het verloop van de uitgaven van Spanje. In zijn verhaal werd op fraaie wijze de relatie zichtbaar tussen de Spaanse financiën en het verloop van 'onze' Tachtigjarige Oorlog tussen 1600 en 1648. In Litauen bleek in de eerste helft van de zeventiende eeuw zelfs nog geen 'fiscal state' te bestaan: het verzet van het parlement tegen vaste belastingen maakte het onmogelijk om tot een gefundeerde staatsschuld te komen. Wat betreft Engeland in de tweede helft van de zeventiende eeuw: O'Brien en Hunt gingen op dit congres in op de vraag hoe de enorme toename in belastingopbrengsten in deze periode te verklaren is: (kennelijk) niet uit de komst van Willem III of uit economische groei, maar uit de kwaliteit van het administratieve apparaat waarmee de accijnzen werden geïnd, die aanmerkelijk beter was dan van de douanerechten. Michael Braddick legde daarentegen nadruk op de mate waarin de problemen en het verzet tegen de accijnzen, die er wel degelijk waren, werd gecompenseerd door politieke plooibaarheid, zowel bij conflicten over het toestaan, als over de verdeling, als over de inning van belastingen.

De Canadese Catherine Desbarats trok in een intelligente bijdrage het pessimisme van J.F. Bosher over de mogelijkheden van een kwantitatieve geschiedenis van de koloniale Franse financiën in twijfel en stelde ter discussie of het bezit van Canada Frankrijk werkelijk wel zoveel heeft gekost als altijd wordt aangenomen. De overige bijdragen met betrekking tot Frankrijk (van o.m. Tim le Goff, Eugene White en Joël Félix) gingen vanzelfsprekend vrijwel alle in op de relatie tussen het financiële beleid in Frankrijk in de achttiende eeuw en de Franse Revolutie. Wie daarover het naadje van de kous wil weten, kan zich vermoedelijk volgend jaar al een bij Paul Watkins te verschijnen boek aanschaffen waarin een deel van de congrespapers, waaronder vrijwel zeker

het Nederlandse, zal worden gepubliceerd.

Wantje Fritschy
Vrije Universiteit, Amsterdam

Internationale samenwerking en coördinatie.

'Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk' Maastricht 14-15 september 1995

In een recent interview met het historisch tijdschrift *Skript* stelt de vermaarde Britse historicus Jonathan Israel: "In de Nederlandse geschiedschrijving is er wel veel aandacht voor andere delen van de wereld, maar er wordt weinig onderzoek gedaan naar de rest van West-Europa. Er bestaat een opmerkelijke neiging om de Nederlandse geschiedenis te scheiden van de geschiedenis van Europa in z'n geheel. Een buitengewoon duidelijk voorbeeld is het gebrekkige onderzoek naar de wederzijdse banden met Duitsland. Daar is een begrijpelijke reden voor. Nederlanders houden niet van het idee dat hun geschiedenis integraal verbonden is met aangrenzende Duitse provincies. Het is werkelijk nogal vreemd dat de meeste verhalen het doen voorkomen alsof de oostelijke provincies van de Nederlanden geen enkele band hadden met de aangrenzende Duitse provincies. Dat komt ongeloofwaardig over. In de zestiende eeuw dachten de inwoners van Overijssel niet dat Holland wél een deel van hun land was maar dat Westfalen of Keulen buitenlandse gebieden waren, waarmee zij geen enkele band hadden. Een dergelijke gedachtegang zou deze mensen volkomen vreemd zijn voorgekomen."

Om twee redenen dient het door Israel geschetste beeld enige nuancering. Uit recent onderzoek van met name Jan Lucassen, Karel Davids en Marcel van der Linden blijkt duidelijk dat het blikveld van Nederlandse historici wel dege-

lijk verder reikt dan onze landsgrenzen. Daarnaast doet het verschijnsel dat onderzoek een 'natuurlijke neiging' heeft zich te beperken tot staatkundige grenzen ook voor in de Benelux-landen en Duitsland. Gelukkig is er niet alleen in Nederland maar ook in de ons omringende landen een toenemende behoefte om het geografische perspectief voor het sociaal- en economisch-historisch onderzoek te verbreden en de internationale uitwisseling en samenwerking te intensiveren.

Een uiting daarvan is het op 14 en 15 september in Maastricht gehouden internationale congres met als thema 'Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk'. De organisatie was in handen van de Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, de Vereniging voor Sociale en Economische Geschiedenis van België en de Nederlandse Studievereniging voor Sociale en Economische Geschiedenis. Voor dit congres had zich – althans op papier – een illustre gezelschap van ruim 50 gerenommeerde historici uit de Benelux en Duitsland aangemeld. Op het programma stonden lezingen met een meer algemene reikwijdte van G. Hardach over vormen van economische samenwerking tussen België, Duitsland en Nederland 1750-1992 en J.C.G.M. Jansen over de convergentie in Europa (1870-1987) en de convergentie in Nederland (1820-1984) aan de hand van de ontwikkeling van pro capita inkomens. Andere inleiders belichtten specifieke bedrijfstakken zoals H. Pohl over grensoverschrijdende bank- en verzekeringsactiviteiten; R. Fremdling, B. van Hertzen en D. Ebeling over transport en communicatie; E.J. Fischer over textiel en S. Pasleau, F. Schinzinger, G. Devos en R. Leboutte over de kolen- en ertswinning en de metaalindustrie. Zowel in de lezingen als in de discussies werd duidelijk dat het belang van economisch-geografische (grens-) regio's in de economische ontwikkeling

en integratie van de afzonderlijke landen en Europa als geheel onvoldoende aandacht heeft gekregen.

Kennelijk is het nog even wennen aan de internationale samenwerking en uitwisseling. Slechts een zeer teleurstellend laag aantal vakbroeders en -zusters was komen opdagen. Het taalprobleem kan geen barrière zijn geweest: alle lezingen en discussies werden simultaan in het Nederlands, Frans en Duits vertaald.

Een commissie onder voorzitterschap van H. van der Wee waarin vertegenwoordigers van de overkoepelende organisaties in de Benelux en Duitsland zijn vertegenwoordigd, gaat zich buigen over een intensivering van de internationale samenwerking. Want dat dat zeer wenselijk is, daarover waren alle aanwezigen het wel eens.

Jacques van Gerwen
NEHA, Amsterdam

Tweede Studiedag in 1995 van de Stichting Bedrijfsgeschiedenis
Schiedam 12 oktober 1995

De tweede bijeenkomst in 1995 van de jonge Stichting Bedrijfsgeschiedenis was gewijd aan het familiebedrijf en werd gehouden in een passende omgeving, het 300 jaar oude familiebedrijf van distillateurs en jeneverstokers De Kuyper & Zn. te Schiedam. Een kleine vijftig mensen (iets minder dan de helft van het totale aantal donateurs van de Stichting) was gekomen om te luisteren naar de interessante uiteenzetting van de huidige directeur de heer R. (Bob) de Kuyper. Hij verklaarde waarom in het geval van De Kuyper het karakter van familiebedrijf een positieve invloed heeft

gehad op het bedrijf, en waarom voor bedrijven als De Kuyper tussen de multinationals nog steeds een plaats is dankzij tijdig innoveren, vasthouden aan hoge kwaliteitseisen en lange-termijn strategie.

Vervolgens vertelde de heer J. de Monchy, van het iets minder oude (150 jaar) Rotterdamse handelshuis M. & R. de Monchy, dat in zijn geval het karakter van familiebedrijf niet gehandhaafd kon worden door het ontbreken van een strategie en door tegengestelde belangen van de betrokken familieleden. Hij zag meer een toekomst voor het middelgrote bedrijf, waar van buiten aangetrokken managers gedeeltelijk eigenaar van het bedrijf kunnen worden.

Na de lunch, aangeboden door De Kuyper, hield de bekende Amerikaanse economisch historicus Bill Lazonick een inleiding over het begrip 'family firm' in het algemeen, waarbij hij onder andere veel aandacht besteedde aan de *family farm* in de Verenigde Staten, die eigenlijk slechts in leven gehouden kon worden door ingrijpen van de overheid op grote schaal.

Keetie Sluyterman, met wijlen Huib Vleesenbeek auteur van het gedenkboek van De Kuyper & Zn., sloot het wetenschappelijk gedeelte af met een korte inleiding over de geschiedenis van de firma. Daarna volgde nog een interessante rondleiding langs de verschillende onderdelen van het bedrijf, waarna nog gelegenheid bestond de verschillende vloeibare genotmiddelen, geproduceerd door de gastheer, te proeven.

A.J. Veenendaal jr.
Instituut voor Nederlandse
Geschiedenis, Den Haag

JAARVERSLAG 1994

A. Verslag van het bestuur

1. Algemeen
2. Financiën
3. Ledenvergadering

B. Verslag van de directeur

1. Bedrijfsarchieven en industrieel erfgoed
2. Collecties
3. Onderzoek
4. Publicaties

Bijlagen

1. Bestuur
2. Medewerkers
3. Samenstelling van redacties
4. Publicaties van NEHA-medewerkers
5. Publicaties uitgegeven door het NEHA
6. NEHA-vertegenwoordiging bij congressen en studiedagen
7. Publiciteit
8. Balans 1994
9. Staat van baten en lasten 1994
10. Begroting 1996

A. Verslag van het bestuur over 1995

1. Algemeen

In 1994 is door het NEHA verder gewerkt aan de uitbouw en verdichting van de infrastructuur ten behoeve van de economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis, onder meer door de instelling van een bijzonder hoogleraarschap bedrijfsgeschiedenis inclusief de sociale aspecten aan de Universiteit van Amsterdam. Deze leerstoel wordt bekleed door prof. dr E.J. Fischer, directeur van het Verbond van Verzekeraars.

Tevens is het NEHA nu vertegenwoordigd in het bestuur van de Stichting Bedrijfsgeschiedenis, de voorzetting van de Werkgroep Bedrijfsgeschiedenis, die ressorteert onder de Sociaal-Economische Studievereniging.

Op verzoek van het bestuur schreef de directeur notities over het algemeen beleid en het acquisitiebeleid. In de eerste notitie wordt geconcludeerd dat het NEHA dient vast te houden aan zijn hoofdtaken – verzamelen, onderzoek en publicaties – en zich daarbij vooral moet richten op het aanbieden van infrastructurele voorzieningen voor de beoefening van de economische geschiedenis; naast de basisfinanciering door de overheid blijven bijdragen van het bedrijfsleven van wezenlijk belang voor het functioneren van de organisatie. In de tweede notitie wordt ervoor gepleit de verzamelactiviteiten de komende jaren in hoofdzaak te richten op het onderhouden van de kostbare collectie zeldzame werken van vóór 1850 en het verder uitbouwen van de collectie bronnen voor de geschiedenis van het bedrijfsleven in Nederland. In het laatste geval is niet alleen het materiaal zelf van belang; ook de informatie erover kan van groot nut zijn. Tevens wordt de noodzaak van ontsluiting van het verworven materiaal onderstreept. Het bestuur besloot de directeur te machtigen zo nodig middelen te verschuiven van acquisitie naar ontsluiting; daarbij zal worden gepoogd externe fondsen voor de aankoop van kostbare werken aan te trekken.

2. Financiën

In de bijlagen bij dit verslag zijn de balans, de staat van baten en lasten en toelichtingen daarop over het boekjaar 1994 te vinden, voorzien van de accountantsverklaring. Het jaar werd met een bescheiden positief resultaat afgesloten. Dit is – behalve aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, dat een groot deel van de vaste lasten voor zijn rekening nam – vooral te danken aan de opbrengsten van door het NEHA uitgevoerde projecten en geleverde diensten.

Ook de begroting voor 1996 is als bijlage opgenomen.

3. Ledenvergadering

De algemene ledenvergadering vond plaats op 22 juni 1994. Tijdens deze vergadering werden de notulen van de algemene ledenvergadering van 12 mei 1993, de notulen van de bijzondere ledenvergadering van 16 december 1993, de verslagen van bestuur en directie, de balans en de staat van baten en lasten over 1993 en de begroting voor 1995 vastgesteld.

Op voordracht van het bestuur werd prof. dr L.M. van Leeuwen door de vergadering voor een nieuwe termijn herkozen. Aan het eind van het jaar gaf deze echter te

kennen zijn bestuurslidmaatschap wegens zijn drukke werkzaamheden voor de CDA-fractie in de Eerste Kamer te willen beëindigen.

B. Verslag van de directeur over 1994

1. Bedrijfsarchieven en industrieel erfgoed

Met de presentatie van 16 delen BedrijfsArchieven Register van het NEHA (BARN) in november 1993 werd dit grootscheepse project afgerond. Daarmee zijn de activiteiten van het NEHA met betrekking tot bedrijfsarchieven echter niet gestaakt. De registratie is passief voortgezet: alle meldingen die telefonisch of schriftelijk worden doorgegeven, zijn in het bestand verwerkt. Ook de jaarverslagen van archiefdiensten waren dit jaar een belangrijke informatiebron. Eind 1994 werd BARN met circa 300 gegevens aangevuld en daarmee is het overzicht up-to-date.

Voor het overige is het zwaartepunt van de werkzaamheden in 1994 komen te liggen bij de selectie-problematiek. Op verzoek van Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE) heeft het NEHA een onderzoek verricht naar de problematiek van de macroselectie van bedrijfsarchieven. De resultaten daarvan zijn vastgelegd in *Stap voor stap: een proeve van macro-selectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven*. Doel was het ontwikkelen van een systematische, algemeen toepasbare, inhoudelijk consistente en praktische methode van macro-selectie ten behoeve van negentiende en twintigste-eeuwse Nederlandse bedrijfsarchieven. *Stap voor stap* is een gezamenlijke uitgave van NEHA en PIE en kon mede door de financiële steun van de Stichting het Unger-Van Brero Fonds worden uitgegeven.

Daarnaast zijn in samenwerking met de faculteit der Cultuurwetenschappen van de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht voorbereidingen getroffen voor de uitgave van een gids van bronnen voor de bestudering van de Nederlandse kolonmijnbouw. De universiteit voerde in het kader van het Interregio project "Mines et Mineurs" een bronnenstudie uit, waarvan de in 1994 verzamelde gegevens zullen worden gepubliceerd in een *Mijnbouwhistorische Gids*. De gids is samengesteld door drs G. Jäger en wordt voltooid door drs Hijma.

Ook werden plannen ontwikkeld voor een herziene uitgave van de *Textielhistorische gids: collecties bij Nederlandse archiefdiensten, bibliotheken en musea*. Deze gids die in 1991 door drs B Hijma was samengesteld, is sinds geruime tijd uitverkocht.

De contacten met het archiefwezen werden geïntensiveerd door actieve betrokkenheid bij de organisatie van activiteiten van de Nederlandse Vereniging van Bedrijfsarchivarissen (NVBA), van de Commissie Permanente Educatie van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland (KVAN) en door deelname in het overleg van categorale archiefinstellingen (CANnet).

Op internationaal niveau werd samengewerkt met de Section of Business and Labour Archives van de International Council on Archives (ICA/SBL), de met de UNESCO gelieerde organisatie van archivarissen.

Inventarisatieprojecten

– Op 24 januari werd aan de opdrachtgever de inventaris aangeboden van de archieven van de Federatie van Importeurs en producenten van VerbruiksArtikelen (FIVA) en Stichting het MerkArtikel (SMA). Drs B. Hijma ordende het archief en stelde de inventaris samen. Het archief werd geschonken aan het Gemeentearchief Amsterdam.

- Voor de Vereniging voor de Effectenhandel/Amsterdamse Effectenbeurs stelden dr J. van Gerwen, drs J. de Leeuwe en mw drs H. Winkelman in 1994 drie rapporten samen. Het eerste betrof een globale inventarisatie van alle aanwezige historische collecties, het tweede een inventarisatie van de dynamische en statische documentenstromen. In de derde rapportage, resultante van een uitgebreid vooronderzoek ter plaatse, werden voorstellen gedaan voor handelwijze met het oog op behoud, beheer en ontsluiting van het archief.

2. Collecties

Acquisitie

In 1994 werden besprekingen gestart met de bibliotheek van de Economische VoorlichtingsDienst (EVD), die ertoe zullen leiden dat het "historische" deel van deze collectie, circa 21.000 titels hoofdzakelijk uit de periode 1930-1970, begin 1995 aan het NEHA zal worden overgedragen. De verwerving heeft grote betekenis voor de Economisch Historische Bibliotheek (EHB), omdat daarmee de nu nog ontbrekende literatuur uit de betreffende periode wordt gecompleteerd.

Tot de gerealiseerde schenkingen voor de bibliotheek in 1994 kan de collectie van ongeveer 100 personeelsbladen van Nederlandse bedrijven uit de periode 1950-1970 worden gerekend, die de universiteitsbibliotheek van de Erasmus Universiteit te Rotterdam afstootte. Deze bron vormt inhoudelijk gezien een mooie aanvulling op de jaarverslagen, welke collectie verder werd aangevuld dankzij schenkingen van Nationale-Nederlanden afdeling Historisch Archief en de FNV Voedingsbond; in het laatste geval betrof het vooral jaarverslagen van bedrijfspensioenfondsen en bedrijfsschappen.

Via het Rijksarchief in de provincie Utrecht werden enkele gedrukte werken van Bredero Bouwmaatschappij ontvangen. De landelijke organisaties VNO, NIVE en Transport en Logistiek Nederland schonken tezamen circa 300 monografieën en ongeveer 25 tijdschrifttitels als aanvulling op de reeds aanwezige historische literatuur op het gebied van management en wegtransport.

Ook dit jaar schonken particulieren, met name de heren Diepeveen, Van de Lagemaat, Poldermans, Pons en Wijffels, boeken en documentatie. Mw dr F. Terlouw schonk haar collectie over landbouwgeschiedenis en complete series van het orgaan van de Nationale Coöperatieve Raad. Diverse bedrijven stuurden hun in 1994 tot stand gekomen gedenkboeken voor opname in de EHB.

Wat betreft de antiquarische aanschaffen kan worden gemeld, dat ter aanvulling van de collectie prijscouranten in 1994 zijn aangekocht:

- * Wetenhall, James, *Course of the Exchanges, &c. Published, Tuesday and Fridays*, by authority of the Stock-Exchange committee ... 1811-44 [excluding the years 1813 and 1836].
- * *Prices of Ribbons*, December 1776 (Kirkman's and Williams No 63).
- * *Prices of Ribbons*, London December 16, 1776 (Samuel Brewer and Co).

Dequisitie

- De series *Nederlandse jaarboeken* en *Nieuwe Nederlandse jaarboeken* (1748-1765) (1766-1798), in totaal 5 meter, die door de Universiteitsbibliotheek Amsterdam aan het NEHA in bruikleen waren gegeven, werden aan de eigenaar geretourneerd.
- Aan het Haags Gemeentemuseum werden ten behoeve van de afdeling Kostuummuseum twee ontwerptekeningen voor batiks (gouaches) van Bertha Bake en een jurk van Frank Govers (lenticollectie 1970) geschonken.

- Voorbereidingen werden getroffen om te komen tot een overeenkomst met het Rijksmuseum het Koninklijk Penningkabinet te Leiden, waarbij NEHA's gildeloden en penningen zullen worden geruild tegen papiergeld en waardepapieren.
- Op grond van een eerder genomen bestuursbesluit werden voorbereidingen getroffen voor het afstoten – en zo mogelijk te gelde maken voor fondsvorming van de Posthumus Stichting – van enkele stukken die in de verzameling van het NEHA niet op hun plaats zijn. Het betreft schilderijen, tekeningen, meubels en een botanisch plaatwerk.

Ontsluiting

Alle in 1994 nieuw aangekochte monografieën zijn beschikbaar door raadpleging van de IISG online publickatalogus op titel en op auteur. Onderwerpsontsluiting van literatuur vindt sinds 1989 niet meer plaats, waardoor een lacune in de dienstverlening is ontstaan. Oplossing van dit probleem staat hoog op de agenda.

Bindwerk

Restauratieve behandeling van veel gevraagde titels en delen van seriewerken werd op professionele wijze verricht door Van den Woestijne bv te Middelburg.

Bezoekers

Studenten economische geschiedenis uit Groningen onder leiding van dr A. Clemens en drie verschillende groepen uit Utrecht, onder leiding van de docenten drs B. Bouwens, dr J. Dankers, dr R. de Peuter, dr G. Trienekens en dr W. VandenBroecke, brachten werkbezoeken en vernamen op welke wijze NEHA en EHB behulpzaam kunnen zijn bij hun studie.

Op 30 maart bezochten cursisten van de Gemeenschappelijke Opleidingen (cursus bedrijfsarchiefkunde II) onder leiding van drs W. Coster het NEHA voor een rondleiding langs de collecties. Ook luisterden zij naar inleidingen over de relatie tussen historische bedrijfsarchieven en geschiedschrijving. Dit jaar vormde Nationale-Nederlanden het onderwerp met inleidingen van drs J. Terwisscha, dhr E. Wils, drs T. Langenhuijzen en mw drs H. Winkelman.

Op 28 april hield de Textiel-Commissie Musea haar ledendag aan de Cruquiusweg. Drs Hijma trad op als spreker met een inleiding over "Opzet en samenstelling van de Textiel-Historische Gids". Ook mw drs Winkelman hield een inleiding onder de titel "Van Deventer via Den Haag naar Amsterdam: de textielboekencollecties van het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (NEHA) en de Economisch-Historische Bibliotheek (EHB)" en richtte een tentoonstelling van gedrukt materiaal over het onderwerp textiel uit de NEHA-collecties in.

Van de studiefaciliteiten werd veelvuldig gebruikgemaakt: aan de studiezaal werden 5.404 bezoeken afgelegd. Er werden 8.711 boeken en 5.703 periodieken uitgeleend, waarvan 1.106 resp 388 uit de EHB afkomstig waren.

Bruiklenen

Door het NEHA zijn in 1994 een groot aantal bruiklenen ter beschikking gesteld aan tentoonstellingen zoals de 'Tulpententoonstelling' in de Nieuwe Kerk, 'Leids Goed' in het Stedelijk Museum de Leidse Lakenhal, de semi-permanente tentoonstelling over joodse ondernemers in het Joods Historisch Museum en de tentoonstelling over de geschiedenis en betekenis van de Nederlandse vakbeweging in het Nationaal Vakbondsmuseum.

Ten behoeve van promotieonderzoek werden uit de Bijzonder Collecties van het

NEHA de wetenschappelijke aantekeningen van dr Menkman tijdelijk aan het Gemeentearchief Kampen uitgeleend. De wetenschappelijke aantekeningen van dr Schöffner werden uitgeleend aan het Provinciaal Rijksarchief Groningen.

Overig

Bijzondere aandacht werd besteed aan het verzamelprofiel. Voorts is het lopende tijdschriftenbestand geanalyseerd op zijn wetenschappelijke kwaliteit. Het blijkt dat het NEHA abonnementen heeft op alle belangrijke Engels-, Duits-, Frans- en Nederlands-talige tijdschriften die momenteel op het gebied van economische en bedrijfsgeschiedenis verschijnen.

Voor inhoudelijk overleg over economisch-historische collecties bij andere wetenschappelijke instellingen in Nederland en "pooling" in verband met aanschaf van digitale informatiedragers is mw drs H. Winkelman betrokken bij de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen, literatuuronderzoekers en documentalisten (NVB) sectie Wetenschappelijke Bibliotheken, groep economie en bedrijfswetenschappen.

Ook mag nog worden gewezen op de NEHA-vertegenwoordiging en -inbreng op congressen en studiedagen. Afgezien van de presentatie van NEHA-activiteiten zijn deze bijeenkomsten van belang uit het oogpunt van representativiteit en "networking". Wat dit laatste betreft gaat het vooral om het leggen dan wel intensiveren van contacten met internationale organisaties, het openbare archiefwezen, categorale instellingen, bedrijfsarchivarissen, bedrijfshistorici enz.

3. Onderzoek

Dhr Korthals Altes rondde het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse geldeenheid af. Het manuscript zal in het voorjaar van 1995 worden gepubliceerd onder de titel *Van £ Hollands tot Nederlandse f*. Het project, dat in februari 1990 van start ging, werd begeleid door een commissie waarin de prof. dr W. Eizenga (NIBE), prof. dr M.M.G. Fase (De Nederlandsche Bank), prof. dr E.J. Fischer (NEHA), drs J.C. van Kessel (NIBE) en dr J. Kymmell zitting hadden.

Het onderzoek naar de geschiedenis van het verzekeringsconcern AMEV, waarmee eind 1992 een begin was gemaakt, is in 1994 afgerond. Het werd uitgevoerd door de heren Van Gerwen en Verbeek. In de begeleidingscommissie hadden zitting mr P.M.L. Rosenberg, lid van de raad van bestuur, mr F. Roos, president-commissaris en mr L.J. Lewin, secretaris van de raad van bestuur namens de opdrachtgever, en J.B.J. Bollerman en prof. dr E.J. Fischer namens het NEHA. Inmiddels is het boek, onder de titel *Voorzorg en de vruchten: het verzekeringsconcern AMEV: zijn wortels en vertakkingen van 1847 tot 1995*, op 15 januari 1995 officieel gepresenteerd.

In 1994 is eveneens de studie naar de geschiedenis van Nationale-Nederlanden afgerond. De officiële presentatie van *Ondernemend in risico: Nationale-Nederlanden 1845-1995* zal plaatsvinden in april 1995. Het voorzitterschap van de elf leden tellende begeleidingscommissie werd bekleed door drs A.G. Jacobs, voorzitter van de raad van bestuur van ING. Prof. dr E.J. Fischer en prof. dr J. Lucassen (later vervangen door dhr Van Gerwen) begeleidten het project van NEHA-zijde. Nationale-Nederlanden verleende nog een vervolgoopdracht voor het schrijven van een Engelstalige samenvatting van het onderzoek.

4. Publicaties

Op 27 april werd het eerste exemplaar van het boek *Venter, fabriqueur, fabrikant* in het Joods Historisch Museum aangeboden aan drs R.F.M. Lubbers, de minister-president. Tegelijkertijd opende het Museum een gelijknamige expositie over joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland, 1796-1940.

In 1994 vond de fusie plaats tussen het sinds 1915 verschijnende *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* en het sinds 1984 verschijnende *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek*. Het nieuwe jaarboek heeft de titel NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis. Het eerste deel had de zeer aanzienlijke omvang van meer dan 500 bladzijden.

Helaas moest ten aanzien van de uitgave van *Social and Economic History in the Netherlands* worden vastgesteld dat de kosten niet tegen de baten opwegen. Hoewel het N.W. Posthumus Instituut de helft van de kosten voor zijn rekening neemt, is het jaarboek zwaar verliesgevend. Ook is de gehoopte belangstelling in het buitenland, waarvoor het tenslotte gemaakt wordt, uitgebleven. Tenzij zich een nieuwe financieringsmogelijkheid voordoet, zal de uitgave in 1995 moeten worden gestaakt.

Amsterdam, 28 februari 1995

H.J. Neeleman RA, voorzitter
J. Kloosterman, directeur

BIJLAGEN

1. Bestuur

Het bestuur was op 31 december 1994 als volgt samengesteld:

- H.J. Neeleman RA (voorzitter)
- prof. dr E.J. Fischer (penningmeester)
- J. Kloosterman (secretaris)
- drs H. Bordewijk
- drs C.P. van Dijk
- prof. dr J.C.G.M. Jansen
- S.J. Jonker
- drs J.C. van Kessel
- prof. dr L.M. van Leeuwen
- dr K.E. Sluyterman
- prof. dr Joh. de Vries

Eind 1994 gaf prof. dr L.M. van Leeuwen te kennen zijn bestuurslidmaatschap wegens drukke werkzaamheden te willen beëindigen. Inmiddels heeft drs J.E. Andriessen zich bereid verklaard de kandidatuur voor een bestuurszetel te aanvaarden.

2. Medewerkers

Medewerkers in vaste dienst

- J. Kloosterman, directeur
- dr J.L.J.M. van Gerwen, wetenschappelijk medewerker (1,0)
- drs F. de Jong, catalograaf (0,6; detachering IISG)
- mw P.M. van der Storm-Visch, secretaresse (0,6; vanaf 1 mei detachering IISG)
- mw drs H.J.M. Winkelman, vakreferente (1,0)

Medewerkers aan diverse projecten:

- dr J. Barendregt (Nationale-Nederlanden)
- drs B. Hijma (Mijnbouwhistorische gids; 0,2 vanaf 15 oktober via detachering IISG)
- dr W.L. Korthals Altes (Nederlandse gulden; tot 1 juli)
- drs T. Langenhuyzen (Nationale-Nederlanden)
- drs J. de Leeuwe (Effectenbeurs, 1 september tot 15 december)
- drs N. Verbeek (AMEV, tot 7 augustus)

3. Samenstelling van redacties

Redactieraad: prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt en prof. dr E.J. Fischer
Redactie NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis: dr E.S.A. Bloemen (*voorzitter*), prof. dr C.A. Davids, prof. dr R. Fremdling, drs B. Gales, dr J.L.J.M. van Gerwen (*redactiesecretaris*), dr F. de Goey, prof. dr J.C.G.M. Jansen en dr G. Verbong

Redactie NEHA-Bulletin:

dr W. Asbeek Brusse, drs H.J. de Jong, drs J.P.P. Jonker (*voorzitter*), dr H. Klemann, dr C. Lesger, dr P. Scholliers en drs H.J.M. Winkelman (*redactiesecretaris*)

Redactie *Social and Economic History in the Netherlands*:

dr M. Baud, prof. dr P. Boomgaard, prof. dr C.A. Davids, dr A.A.P.O. Janssens, dr J.Th. Lindblad en prof. dr J.L. van Zanden

NEHA-medewerkers maakten daarnaast deel uit van de volgende redacties:

dhr Van Gerwen: *Textielhistorische Bijdragen* en vHV-Nieuwsbrief

mw Winkelman: NVBA Nieuws en BARN Berichten

4. Publikaties van NEHA-medewerkers

- Jacques van Gerwen, "De verwevenheid van joodse ondernemers met de Nederlandse textielnijverheid: joodse textielondernemers in Nederland 1796-1940", in: Hetty Berg, Thera Wijsenbeek en Eric Fischer, *Venter, fabriqueur, fabrikant: joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940* (Amsterdam 1994), 60-78.
- Eric Fischer, Jacques van Gerwen, "Een model van macro-selectie voor bedrijfsarchieven" in: *Nederlands Archiefblad* 98(1994), 86-101.
- E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen, G. Reudink, *Stap voor stap: een proeve van macro-selectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (Amsterdam 1994).
- E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen "Twente, Oldenzaal en de firma H.P. Gelderman & Zonen: een proeftuin voor economisch-historisch onderzoek", in: E.J. Fi-

scher (red) *Katoen voor Indië: sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1815-1940* (Amsterdam 1994), 1-9.

- E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen, "Bedrijfsgeschiedenis en bedrijfsarchieven: de Nederlandse stand van zaken", in: *De bedrijven en hun geheugen: verslag van de studiedag rond bedrijfsgeschiedenis Antwerpen, 10 december 1993* (Brussel 1994), 39-69.
- Jaap Kloosterman, "Is the Industrial Worker Visible in History?", in: *The Oil Industry and the Challenge of Records Management: Stavanger Conference, August 21-22, 1994*, Stavanger: NDNO, 21-22.
- K.E. Sluyterman, H.J.M. Winkelman, "The Dutch Family Firm confronted with Chandler's Dynamics of Industrial Capitalism, 1890-1940", in: *Family Capitalism*, London: Frank Cass & Co Ltd, 152-183.
- H.J.M. Winkelman, "Historische-bronnenmanagement: economisch-historisch archiefmateriaal", in: M. van Rooijen (red), *Geschiedenis in de praktijk: inleiding tot publieksgeschiedenis*, 's-Gravenhage: SDU, 60-78.
- H.J.M. Winkelman, "Fotografische bedrijvigheid van bedrijven: het Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA)", in: Nfg Nieuwsbrief, juni 1994, no 6.

5. Publikaties uitgegeven door het NEHA

NEHA-SERIES I

NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis 57

NEHA-SERIES IV

NEHA-Bulletin 8 (1994)1

NEHA-Bulletin 8 (1994)2

NEHA-SERIES VI

Economic and Social History in the Netherlands, vol 6, "Family strategies and changing labour relations"

NEHA – buiten de series

Hetty Berg, Thera Wijsenbeek en Eric Fischer, *Venter, fabriqueur, fabrikant: joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940*

E.J. Fischer (red.) *Katoen voor Indië: sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1815-1940*

E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen, G. Reudink, *Stap voor stap: een proeve van macroselectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven*

6. NEHA-vertegenwoordiging bij congressen en studiedagen

24 februari	studiemiddag NVBA over ontwikkelingen bedrijfsarchiefwetgeving, Assen (Winkelman)
24-25 maart	bijeenkomst Steering Committee ICA/SBL, Genua (Kloosterman)
25 maart	studiedag KVAN over geautomatiseerde bestanden, Zwolle (Winkelman)
30 maart	opening Nederlands Foto Instituut, Rotterdam (Hijma)

14 april	studiemiddag CANNet over categorale archiefinstellingen, Rotterdam (Winkelman)
15 april	studiedag PIE over fabriekswoningen, Eindhoven (Van Gerwen)
28 april	studiedag Textiel-Commissie Musea, Amsterdam (Hijma/Winkelman)
28 april	opening tentoonstelling Joodse ondernemers, Amsterdam (allen)
13 juni	conferentie Business Archives in Russia, Moskou (Kloosterman)
16 juni	studiedag NVBA Facility Management, Apeldoorn (Winkelman)
29 juni	bijeenkomst Werkgroep Bedrijfsgeschiedenis 'oude stijl', Amsterdam (allen)
19-21 juli	conferentie 150 Years Company Act and Diamond Jubilee Business Archives Council, Cambridge (Winkelman)
19-21 augustus	conferentie The Oil Industry and the Challenge of Records Management (ICA/SBL), Stavanger (Kloosterman)
13 oktober	studiedag CANNet over acquisitie, Amsterdam (Winkelman)
19 oktober	studiedag KVAN over de nieuwe archiefopleiding, Den Haag (Winkelman)
24-25 oktober	internationale conferentie over bedrijfsgeschiedenis bij het CBG, Rotterdam (Van Gerwen)
4 november	opening tentoonstelling Leids Goed, Leiden (Hijma/Winkelman)
7 november	conferentie Industria, Lavoro, Memoria, Turijn (Kloosterman)
11 november	studiedag studievereniging sociaal-economische geschiedenis over landbouwgeschiedenis, Utrecht (Winkelman)
15 november	studiedag Stichting Bedrijfsgeschiedenis bij Hoogovens, IJmuiden (Van Gerwen)
17 november	studiedag NVBA Workflowmanagement, Culemborg (Winkelman)
24 november	studiedag PIE/Ministerie OCW over Oude fabrieken: nieuwe bestemmingen, Maastricht (Van Gerwen)
8 december	bijeenkomst Stichting Textielcommissie, Den Haag (Hijma)
8, 13, 20 december	studiemiddagen NVBA over ontwikkelingen bedrijfsarchiefwetgeving te Utrecht, Haarlem, Heeze (Winkelman)

7. Publiciteit

- Marga Altena en Joke Pronk, "Leve de jubilaris!: gedenkboeken in historisch perspectief" in: NFG Nieuwsbrief, juni 1994, no 6.

8. Balans 1994

<i>afgerond in f</i>	1993	1994
MATERIËLE VASTE ACTIVA		
1. Bibliotheek	pm	pm
2. Inventaris	1	1
VLOTTENDE ACTIVA		
3. Voorraden	100	100
4. Vorderingen	154.039	164.045
5. Liquide middelen	60.627	120.991
	<hr/>	<hr/>
	214.766	285.137
	<hr/>	<hr/>
KORT LOPENDE SCHULDEN		
6. Crediteuren	98.185	237.970
7. Nog te besteden aan projecten	111.362	39.974
	<hr/>	<hr/>
	209.547	277.945
	<hr/>	<hr/>
Eigen vermogen	5.220	7.193
	<hr/>	<hr/>

Toelichting

Grondslagen van waardering

Tenzij hieronder anders is vermeld zijn de activa en passiva gewaardeerd tegen nominale waarde.

Bibliotheek

Het bezit aan boeken en dergelijke van de vereniging is pm gewaardeerd. Aankopen worden in het jaar van aanschaf ten laste van de staat van baten en lasten gebracht.

Voorraden

De in voorraad zijnde exemplaren van de diverse boeken uitgegeven door de vereniging zijn gewaardeerd tegen een vast bedrag van f100,-. De met de uitgaven verband houdende kosten en opbrengsten worden in het desbetreffende jaar ten laste resp ten gunste van de staat van baten en lasten gebracht.

Inventaris

De verrichte aanschaffingen in enig jaar worden in datzelfde jaar geheel afgeschreven.

Grondslagen van resultaatbepaling

Contributies worden als baten beschouwd in het jaar waarin ze worden ontvangen. De overige baten en lasten worden verantwoord in het jaar waarop ze betrekking hebben.

9. Staat van baten en lasten 1994

Inkomsten

	begroting*	uitkomst
1. Subsidies KNAW materieel	72.000	73.900
KNAW personeel	166.000	166.700
derden	pm	0
2. Contributies en donaties	33.000	38.711
3. Rentebaten	25.000	553
4. Diensten aan derden	11.100	10.000
5. Diverse baten	30.000	106.867
6. Publikaties	pm	17.851
7. Projecten	pm	131.188
Totaal	337.100	545.770

Uitgaven

	begroting*	uitkomst
1. Personeel	180.000	243.185
2. Bestuur en redacties	21.600	8.220
3. Bureau- en overige kosten	25.000	33.429
4. Acquisitie	80.000	78.715
5. Verenigingsorganen	27.000	38.432
6. Overige publikaties	pm	28.197
7. Projecten	pm	99.374
8. Diverse lasten	3.500	14.246
9. Resultaat		1.973
Totaal	337.100	545.770

* Goedgekeurd 12 mei 1993

Toelichting

Rentebaten

De schatting van de rentebaten 1994 was gebaseerd op de cijfers van 1992. Door daling van het totaal aan liquide middelen kon het totaal aan begrote rentebaten in 1994 niet worden gerealiseerd.

Diverse baten

Bij het opstellen van de begroting 1994 kon geen rekening worden gehouden met de in 1994 gerealiseerde doorbelasting van loonkosten aan de Posthumus Stichting.

Projecten

Bij het opstellen van de begroting 1994 zijn de projecten pro memorie opgenomen. In 1994 is gerealiseerd een bedrag van f131.188 aan inkomsten. Hiertegenover stonden uitgaven van in totaal f99.374.

Publikaties

Aan opbrengsten publikaties, in de begroting eveneens pro memorie opgenomen, is in 1994 een bedrag van f12.851 gerealiseerd. Het merendeel van de verkopen liep via de Stichting beheer IISG.

Personeelslasten

Het budget voor de personeelslasten is met f63.185 overschreden. Onder dit hoofd worden thans ook de kosten van secretariële ondersteuning en de vergoeding voor catalogiseerwerkzaamheden door personeel van het IISG opgenomen.

Bureau- en overige kosten

Deze uitgaven zijn tengevolge van nagekomen lasten uit vorige boekjaren en een getroffen voorziening ivm mogelijke oninbaarheid van debiteuren met ruim f6.000 overschreden. Hiertegenover werd op de post "Bestuur en redacties" ruim f13.000 onderbested.

Verenigingsorganen

De publikatiekosten van de verenigingsorganen kwam ruim f11.000 hoger uit dan begroot.

Publikatiekosten

Tegenover kosten van f28.197 stonden inkomsten van f12.851.

10. Begroting 1996

<i>inkomsten</i>		<i>uitgaven</i>	
1. Subsidie KNAW-personeel	180.000	1. Personeel	260.000
2. Subsidie KNAW-materieel	75.000	2. Bureaukosten	25.000
3. Subsidies derden	70.000	3. Acquisitie	80.000
4. Contributies en donaties	40.000	4. Verenigingsorganen	40.000
5. Diensten aan derden	20.000	5. Bestuur en redacties	20.000
6. Diverse baten	5.000	6. Diverse lasten	5.000
7. Publicaties	20.000	7. Publicaties	20.000
8. Projecten	90.000	8. Projecten	50.000
totaal	500.000	totaal	500.000

